

**60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG
SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI
1945. GODINE**

ZBORNİK RADOVA

POSEBNA IZDANJA

Knjiga 3

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. Husnija Kamberović

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.23:94 (497.6) "1941/1945" (063) (082)

ŠEZDESET godina

60 godina od završetka Drugog svjetskog rata:
kako se sjećati 1945. godine : zbornik radova. –
Sarajevo : Institut za istoriju, 2006. – 250 str.
; 24 cm. – (Posebna izdanja / Institut za istoriju
; knj. 3)
Bibliografija i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958–9642–7–9

COBISS.BH–ID 14997510

60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE

ZBORNIK RADOVA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2006.

Organiziranje Konferencije, kao i štampanje ovoga Zbornika, omogućeno je zahvaljujući finansijskoj podršci Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

SADRŽAJ

- PREDGOVOR (Husnija Kamberović) **7**

- Muhamed Filipović: ZLOUPOTREBA REZULTATA ANTIFAŠISTIČKE
BORBE – PRILOG RAZUMIJEVANJU DOGAĐAJA
NAKON POBJEDE NAD FAŠIZMOM **9**

- Robert J. Donia: BOSNA I HERCEGOVINA U VRTLOGU: PROMJENE
U PRIKAZIVANJU DRUGOG SVJETSKOG RATA U
LITERATURI NA ENGLJSKOM JEZIKU
OD 1945. DO 2005. GODINE **17**

- Husnija Kamberović: NAJNOVIJI POGLEDI NA DRUGI SVJETSKI
RAT U BOSNI I HERCEGOVINI **25**

- Srđan Milošević: O JEDNOJ DESNOJ REVIZIJI POGLEDA
NA ANTIFAŠISTIČKU BORBU U SRBIJI **37**

- Marjan Dimitrijević: HISTORIJSKE REFLEKSIJE ANTIFAŠISTIČKOG
RATA U MAKEDONIJI U MAKEDONSKOJ
HISTORIOGRAFIJI 1991-2005. GODINE **55**

- Tea Sindbaek: MASAKRI I GENOCID POČINJENI U DRUGOM
SVJETSKOM RATU I PONOVO OTKRIVANJE
ŽRTAVA (RAZVOJI UNUTAR HISTORIOGRAFIJE
SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE IZ MEĐUNARODNE
PERSPEKTIVE) **63**

- Max Bergholz: MEĐU RODOLJUBIMA, KUPUSOM, SVINJAMA
I VARVARIMA: SPOMENICI I GROBOVI NOR-A
1947-1965. GODINE **75**

- Omer Hamzić: ONI SU 1945. Odstupili: (Kako 1945. doživljavaju oni čiji su preci te godine napustili Bosnu i Hercegovinu - na primjeru Gračanice) **101**
- Ivo Goldstein: BOSANSKOHERCEGOVAČKI HRVATI ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA (KAO DIO HRVATSKOG NACIONALNOG KORPUSA) **111**
- Emily Greble Balić: POSLJEDNJI MJESECI RATNOG PERIODA: SARAJEVSKA ISKUSTVA..... **131**
- Vera Katz: KOMUNIZAM I REPRESIJA: SUD NARODNE ČASTI U BOSNI I HERCEGOVINI..... **145**
- Mustafa Memić: NEKA PODSJEĆANJA NA 1945. GODINU U MULTINACIONALNIM SREDINAMA **167**
- Muharem Kreso: PLATFORMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA OD 1941. DO 1945. GODINE - CILJEVI I REALIZACIJA **175**
- Tomislav Išek: SLUČAJ PAŠAGE MANDŽIĆA: PARADIGMA TEŽINE TRAGANJA ZA POVIJESNOM ISTINOM..... **195**
- Sonja Dujmović: DAN POBJEDE PREMA SARAJEVSKOM RATNOM “OSLOBOĐENJU” 1995. GODINE - ŠTA NAM KAZUJE JEDNA PROSLAVA? **205**
- Mina Kujović: STANJE ARHIVSKE GRAĐE O DRUGOM SVJETSKOM RATU U BOSNI I HERCEGOVINI **217**
- Azem Kožar: O NEKIM ASPEKTIMA OBRAZOVNO-ODGOJNE POLITIKE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE (1941-1945)..... **235**
- AUTORI PRILOGA **249**

PREDGOVOR

Ovaj Zbornik radova je rezultat konferencije koju je Institut za istoriju u Sarajevu organizirao 12. i 13. maja 2005. povodom 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Smatrali smo da je šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata prilika da se o tome događaju povede naučna rasprava iz perspektive onoga što je slijedilo u kasnijem povijesnom razdoblju.

Cilj nam je bio da se na ovom skupu fokusiramo na dva pitanja:

Prvo, na značaj koji je Drugi svjetski rat imao za bosanskohercegovačku povijest, ali u širem kontekstu povijesnih zbivanja koja su uslijedila nakon Drugog svjetskog rata u svijetu.

Drugo, na različite percepcije Drugoga svjetskog rata i 1945. godine u Bosni i Hercegovini i drugim zemljama u svijetu, posebno u postjugoslavenskim zemljama. Željeli smo usporediti percepcije Drugog svjetskog rata kakve su bile odmah nakon rata sa promjenama te percepcije u različitim povijesnim razdobljima (šezdesetih i sedamdesetih godina kada su objavljivana brojna sjećanja na rat, zatim u postsocijalističko doba i tako dalje).

Na konferenciji su saopćenja izložili Mustafa Imamović, Robert J. Donia, Husnija Kamberović, Srđan Milošević, Vida Deželak Barič, Marjan Dimitrijević, Tea Sindbaek, Max Bergholz, Omer Hamzić, Ivo Goldstein, Emily Greble Balić, Mustafa Memić, Vera Katz, Muharem Kreso, Smail Čekić, Azem Kožar, Tomislav Išek, Sonja Dujmović i Budimir Miličić.

Akademik Muhamed Filipović, zbog drugih obaveza, nije bio prisutan na konferenciji, ali je poslao svoje saopćenje koga objavljujemo u ovom Zborniku. Neki sudionici (Vida Deželak Barič, Mustafa Imamović i Budimir Miličić) podnijeli su saopćenja, ali naknadno nisu dostavili definitivnu verziju za objavljivanje. Smail Čekić je planirao podnijeti saopćenje pod naslovom *Zločini u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata*, ali zbog drugih obaveza nije bio prisutan na Konferenciji. Nadamo se da ćemo neka od tih saopćenja biti u prilici objaviti u našem časopisu.

Sarajevo, 11. aprila 2006.

Husnija Kamberović

Muhamed Filipović

ZLOUPOTREBA REZULTATA ANTIFAŠISTIČKE BORBE - PRILOG RAZUMIJEVANJU DOGAĐAJA NAKON POBJEDE NAD FAŠIZMOM

U povodu proslave šezdeset godina od dana pobjede nad fašizmom, pobjede koju je izvojevala antifašistička koalicija predvođena SSSR-om, Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, a u kojoj su učestvovali i mnogi antifašistički i narodnooslobodilački pokreti, pa i Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije, sigurno će biti mnogo riječi. Govorit će se o veličini te pobjede i mnogobrojnim pozitivnim efektima rušenja najvećeg zla kojeg je do tada porodilo društveni i politički razvoj zapadnih zemalja - fašizma. Siguran sam, također, da će malo govora biti o jednoj drugoj strani te zlatne i sjajne medalje, tj. da će se mnogo manje govoriti o zloupotrebama te pobjede do kojih je došlo od raznih faktora koji su djelovali unutar antifašističkog pokreta, kako u vrijeme borbe protiv fašizma, tako i nakon pobjede nad fašizmom. Da pobjeda nije bila potpuna i da zlo nije potpuno iskorijenjeno, govore nam danas, šezdeset godina nakon pobjede nad fašizmom kao svjetskom silom, mnoge činjenice koje svjedoče o brojnim nastojanjima da se fašizam ponovno oživi, da se opravdaju i obnove njegove ideje i praksa. Osobito je to bitno za nas, koji ne samo da smo doživjeli strahovita razaranja i zla koja fašizam svake vrste nužno sa sobom nosi, nego smo svjedoci još jednog ponovljenog fašističkog divljanja po našoj zemlji, koje je ispoljeno u agresiji na našu zemlju i genocidu nad njegovim najbrojnijim narodom. Mi smo i danas, nakon što su ratna stradanja navodno zaustavljena i postignut mir u Bosni i Hercegovini, svjedoci ne samo oživljavanja ideja fašizma, opravdavanja njegovih zločina i

izjednačavanja fašista i antifašističkih boraca, nego i legalizacije i etabliranja svih onih zala koja je on sa sobom nosio, kao da je to normalno stanje stvari i nužnost historije.

Nažalost, šezdeset godina nakon pobjede nad svjetskim fašizmom i nakon što su i naši lokalni, ali ne manje zloćudni, fašizmi - ustaštvo i četništvo, bili pobijedjeni i za tu pobjedu položeno bezbroj najboljih života naših naroda, mi imamo realnost koja u sebi sadrži ideološki, politički, psihološki i praktički potencijal oživljavanja fašizma. Mi smo bili svjedoci novorođenog fašizma u sopstvenoj zemlji i osjetili smo ga na sopstvenoj koži. On je uzeo 200.000 života, donio milione nesreća u vidu prisilnog raseljavanja građana naše zemlje po svijetu i trajno osakatio našu zemlju, učinivši je nesposobnom za normalan život. Upotreba sile za postizanje političkih ciljeva, vršenje genocida nad narodima, prekrajanje historije i teritorija, protjerivanje ljudi i uspostavljanje režima u kojem jedan narod na otetoj teritoriji vlada nad drugima, nije ništa drugo nego fašizam, ma kako ga nazivali. To znači da je fašizam kroz rat i kroz legalizaciju agresije i genocida ušao i ostao još uvijek da živi i vrši svoj zloćudni posao u našim životima preko svojih nasilnih tvorevina, a to nas obavezuje ne samo da slavimo veliku pobjedu nad fašizmom nego i da nastavimo da se borimo protiv te žilave i zloćudne nemani. Ali, ono što je najvažnije sastoji se u nužnosti da se najozbiljnije zapitamo šta je razlog da u jednoj zemlji koja je podnijela toliko žrtava u borbi protiv nekadašnjeg i onog nedavnog fašizma, za koju je izgledalo da je odnijela konačnu pobjedu nad njim, fašizam ponovo oživi i to na takav način, u takvom obimu i silini, da može da uništi sve tekovine ranije borbe protiv fašizma i da uspije da njegovi učinci - agresija na jednu neovisnu i suverenu državu i genocid nad jednim njenim narodom - budu legalizirani i da postanu na neki način dio naše svakodnevnice. Pitanje je, kad se postavi na drugi način, šta daje žilavost idejama i praksi fašizma, kad on može da opstoji i da legalizira neke oblike svoje političke filozofije, svoje ideologije i političke prakse i u našem vremenu, čak i pod uvjetima stroge kontrole i ideološkog, političkog i administrativnog, pa i sudskog progona fašizma.

Ta situacija nas vraća ka jednom osnovnijem pitanju, a to je pitanje šta je to fašizam, kad se on promatra u svojoj društvenoj i historijskoj istini i kad se vidi bez lokalnih i vremenom uvjetovanih odlika i karakteristika, koji mu naizgled daju drugačiji vid, ali mu bit ostaje ista, jednaka za sve fašizme? Koje

su to njegove osobine i korijeni koji mu omogućuju da preživi i da se ponovno javlja i u društvima koja su nominalno demokratska i antifašistička? Šta je to u ljudskoj prirodi i odnosima među ljudima što fašizmu daje šansu da se ponovo rodi, nakon što je naizgled bio uništen i da bukne ponovo kao proždirući plamen koji se rodi iz iskre ili žeravice preostale nakon vatre?

Prije svega, nužno je znati da fašizam nije stvar bolesti nekog određenog čovjeka - Adolfa Hitlera, Benita Musolinija, Ante Pavelića, Draže Mihailovića, Franje Tuđmana, Radovana Karadžića itd.- nego da je to jedan logičan i nužan proizvod nekih bitnih karakteristika kapitalističkog društva, u kojem su privatna imovina, privatni interes i izrabljivanje ljudi normalni načini života, gdje život u cjelini obuhvata raznovrsne pojave nadređivanja jednih ljudi drugima u pravima i realnoj moći kao normalne pojave. U tim uvjetima, kad je čovjek čovjeku vuk, kako je to figurativno rečeno, u načelu i po mehanizmima društvenog odnosa, kad je interes i želja da se taj interes ostvari na račun drugog ili drugih, ako se radi o odnosima među ljudima i narodima, vladajući motiv i način odnosa, nije nikakvo čudo da se javljaju i ekstremni vidovi takvog ponašanja i da se oni uobličavaju u manje ili više koherentne ideološke i političke sisteme, od kojih je najekstremniji onaj fašistički, ali od kojeg se ne razlikuju mnogo ni drugi sistemi, tj. oni koji diskriminiraju ljude na bilo kojoj osnovi. U slučajevima ekstremnih zategnutosti društvenih odnosa i kriza u društvima, kao logična varijanta se javljaju i ideološki i politički ekstremizmi, tj. tendencije da se neka ljudska grupacija, neka rasa, nacija, klasa ili politička grupa fiksira kao izvor svih društvenih zala i da se smatra neprijateljem cijelog društva, te se njeno uništenje smatra izlazom iz društvenih teškoća. To su putevi nastanka fašizma, kao političkog sistema u kojem se jedan dio populacije izdvaja i smatra elitnim, u bilo kojem smislu: nacionalnom - kao kod nas, rasnom - kao kod klasičnih fašista ili klasnom - kao kod komunista, a drugi dio stigmatizira kao izvor nevolja i nesreća za sve ostale. Tako je nacizam izdvojio tzv. arijevsku ili indoeuropsku, odnosno kavkasku rasu i suponirao je svima ostalim ljudskim rasnim skupinama. Najelitniji predstavnici te rasne skupine su bili Nijemci, koji su samim tim postali elitni narod i prirodne vođe za sve ostale narode i ljude. Oni su činjenicom svog arijevske rasne i njemačkog nacionalnog identiteta postali prirodni vladavci nad svim ostalim narodima i ljudima. Svi drugi narodi i ljudi su dužni da služe ovim prvima, a neki od njih, kao što je u slučaju njemačkog

fašizma bio slučaj sa Jevrejima, Romima i Slavenima, trebali su ne samo da budu sluge i ropska radna snaga za račun svojih gospodara Nijemaca i ostalih elitnih predstavnika najbolje rase i elitnih naroda nego i da budu istrijebljeni, kad je nužno stvoriti životni prostor (Lebensraum) za elitne ljude i narode, kako su to njemački fašisti pokušali učiniti s Jevrejima, Romima i Slavenima. Ovakav sistem, međutim, moguć je ne samo zbog toga što se ekstremiziraju odnosi u nekom određenom društvu, kad se izlazi traže u žrtvovanju jednih za račun interesa drugih naroda, rasa ili klasa, nego i zbog toga što kod običnih ljudi postoji izvjesna prirodna sklonost ili osnova za nastanak i prihvatanje takvih ideja, odnosno za prihvatanje takvih stavova prema ljudima i u međuljudskim odnosima kao normalnih i opravdanih. Ljudi su bili zgranuti i zatečeni činjenicom da su velike grupe ljudi, čak i gotovo svi pripadnici jednog velikog naroda koji ima nebrojene zasluge za razvoj ljudske civilizacije i kulture, prihvatili i pomagali takav jedan sistem koji je očito bio nepravedan i vodio ka nepredvidivim posljedicama po život cijele ljudske zajednice. Nakon pojave fašizma i svih zala koje je on donio, za misleće ljude se, kao glavno pitanje, postavljalo pitanje kako je bilo moguće da Nijemci prihvate i pomažu, čak do samopožrtvovanja, takav jedan sistem pogleda i odnosa među ljudima, da ga podržavaju i pomažu izvršenje njegovih namjera. Istraživanja koja su proveli veliki filozofi i sociolozi Max Horkheimer, Theodor Adorno i Hana Arend pokazala su da se mogućnost za nešto takvo sastoji u nesavršenosti ljudske naravi uopće i u postojanju nekih ljudskih osobina koje nam izgledaju normalne, ali koje, u datim uvjetima, poprimaju monstruozne forme i izazivaju posljedice koje se ne mogu predvidjeti. Te svakodnevne, gotovo neprimjetne i naizgled nevine osobine i načini ponašanja, kao što su paternalizam, osjećanje nadmoći jednih nad drugima u bilo kojem smislu, stav o prirodnosti postojanja većih prava jednih ljudi u odnosu na druge ljude, koji polazi od takvih "normalnih" ponašanja kao što je nadmoć roditelja nad djecom, prirodnost većeg prava i mogućnosti bogatih nad siromašnim, ili zdravih nad bolesnim, svaka vrsta demonstracije veće moći i s njom povezanih prava jednih nad drugima, osjećanja koja se čine normalnim u normalnim odnosima i koja ne moraju imati neke vidljive i prevelike negativne posljedice, ali koja u posebnim uvjetima mogu da poprime monstruozne forme težnje ka masovnom nasilju i želji da se gospodari s ljudima, predstavljaju u stvari osnov i izvor mogućnosti da cijele skupine ljudi i cijela društva obole

od bolesti fašizma, rasizma i nacionalizma. Dakle, ono što kao potencijal osjećanja i stava postoji kod mnogo ljudi i to običnih ljudi, a to je autoritarni stav prema drugim ljudima, najbližim i najdaljim, pretvara se u autoritarizam i u totalitarizam, odnosno u fašizam, nacionalizam, ili rasizam, kako to već omogućavaju opće društvene prilike nekog vremena ili lokaliteta. U ekstremnim društvenim situacijama i ove se normalne osobine ekstremiziraju i postaju izvor zla, postaju osnova na kojoj se rađa psihološko i ideološko slaganje ljudi s ekstremnim pogledima i praksom, tj. situacije kad ljudi prihvataju da podržavaju, da surađuju, pa čak i da aktivno služe onima koji vrše masovne zločine nad drugim ljudima, nacijama, rasama itd. Taj autoritarni duh se rađa iz stava da je osjećanje i odnos podređenosti i nadređenosti, kao i osjećanja nadmoći jednih nad drugima, u ljudskim odnosima normalna pojava i da ona sama po sebi ne sadrži ništa loše. Ono što je za nas važno, kad postavljamo sebi logično pitanje, kako je bilo moguće da nakon četrdeset i pet godina djelovanja vlasti antifašizma u našoj zemlji dođe do fenomena slaganja mase ljudi (naših Srba i Hrvata) s ekstremnim ideologijama i pokretima srpskog i hrvatskog nacionalizma i nacizma koji su otvoreno diskriminirali i provodili politiku eliminacije i uništavanja svakog znaka postojanja cijelog jednog naroda i njegove kulture, bavili se masovnim istrebljivanjem ljudi i etničkim čišćenjem teritorija, tada se moramo vratiti osnovama svakog ljudskog mišljenja i osjećanja, a to je ono što ljudi doživljavaju kao uzor, kao dominirajuću praksu i kao ideal. U svakom društvu u kojem se javlja autoritarizam i u kojem stav da postoji grupa ili kategorija ljudi koja ima veća prava u odnosu na sve ostale ljude, kao što je bilo i naše komunističko društvo, u kojem je radnička klasa bila nominalno nosilac vlasti i privilegirana grupa i skupina komunista ili članova partije, koji su imali vodeću ulogu u odlučivanju, ali kao što je to i u svakom tradicionalističkom društvu, gdje je nacionalna tradicija osnov formiranja ljudske prirode i odnosa među ljudima, moraju ovakve tendencije da se rađaju logično i da povremeno, onda kad im to opći politički i društveni uvjeti dopuštaju, postanu aktualne i aktivne i da se ispolje u nasilju manjeg ili većeg obima. Važno je da se mi konačno oslobodimo svakog oblika autoritarizma, kako komunističkog, tako i nacionalističkog, te da se vratimo temeljnim ljudskim vrijednostima, a to su načela jednakosti i ravnopravnosti ljudi, važanju ljudskih prava kao temelja civiliziranih i kulturnih odnosa i o eliminaciji posljedica svakog nasilja nad ljudima i njihovim životima, uključujući i

ono što čini osnovu njihovog života, a to je zemlja, teritorija, način upravljanja i odnosi među ljudima, koji ne smiju biti osnova za veća prava jednih u odnosu na druge ljude. Činjenica je da velika vojna i politička pobjeda nad fašizmom nije postala i pobjeda načela koja su stajala iza te velike borbe, a to su načela slobode za sve ljude, ravnopravnosti svih ljudi i neprikosновенosti ljudskog individuuma, kao nosioca svih društvenih relacija, plaća se velikom cijenom nazadovanja društva, pa i oživljavanjem fašističkih ideja i glorifikacijom fašizma, kakvu mi doživljavamo danas u našoj zemlji. Stoga je za naše prilike bitno da shvatimo da se nikakvo idealno stanje ne nalazi i ne smije tražiti u prošlosti, nego u otvorenom pogledu u budućnost i sposobnosti da sagledamo prave razloge i uzroke stanja koja našu ljudsku egzistenciju dovode u pitanje, stanja koja se na našu nesreću kod nas ponavljaju. U bilo kojem društvu u kojem jedna grupa, nacija, rasa, politička koncepcija preuzme prava i ono što pripada svim ljudima podjednako, a to je pravo određivanja sopstvene sudbine, nastaju fašističke tendencije, same od sebe i prirodno, pa se njihova eradikacija može ostvariti samo borbom protiv bilo kakvog oblika nadmoći jednih ljudi nad drugima, jedne rase, jedne klase, jedne nacije, jedne socijalne grupacije ili jednog interesa i jedne kulture, jednog pogleda na svijet nad svim drugima. Samo potpuno demokratsko društvo jednakih individuuma i otvoreno društvo, sposobno je da se efikasno obrani od tendencija autoritarizma, totalitarizma i fašizma, koje prijete i nama danas, unatoč svim iskustvima koja imamo.

SUMMARY

The abuse of the results of the Anti-fascist Struggle:
A contribution to the understanding of what happened after the victory over
fascism

This work examines the abuses that resulted from different factions that participated in the anti-fascist movement both during the Second World War and in its aftermath. Filipović notes that on the occasion of the sixtieth anniversary, scholars have focused on the actual victory and the positive aspects of the destruction of the greatest evil ever born in the western world: fascism. However, he argues that such a victory was not complete; that evil was not totally eradicated; and that sixty years later, there are various attempts to revive fascism as well as to justify fascist ideas and practices.

Robert J. Donia

BOSNA I HERCEGOVINA U VRTLOGU

Promjene u prikazivanju Drugog svjetskog rata u literaturi na engleskom jeziku od 1945. do 2005. godine

Engleski čitaoci mogu razumjeti fenomen Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji samo putem riječi autora na engleskom jeziku ili prevedenih djela. Raspoloživi radovi su bivali sve sofisticiraniji u ovih šezdeset godina od kraja rata. U ovom ću radu poći tragom najvećih promjena u načinu kako je Drugi svjetski rat u Jugoslaviji prikazan u radovima pisanim na engleskom jeziku od prvih ratnih dana do danas. Moja teza je da se literatura pomjerala od promatranja rata u Jugoslaviji kao nečeg što je bilo dio savezničkih strateških vojnih interesa ka razumijevanju tog sukoba kao borbe među lokalnim akterima, čiji je nastanak, sastav, te krajnji uspjeh ili neuspjeh, uveliko bio određen njihovim pristupom nacionalnom pitanju.

Engleski čitaoci svoje prve dojmove o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji stekli su iz propagandne mašinerije jugoslavenske Vlade u izbjeglištvu u Londonu. Ta Vlada uspjela je gotovo postići monopol nad informacijama i tumačenjem događaja u prvim sedmicama rata. Ta propagandna kampanja predstavlja četnike kao borce za slobodu, a Dražu Mihailovića slavi kao navodnog vođu jugoslavenskog otpora, čak i kad je on potpuno neaktivan ili kad postaje kolaboracionista Nijemaca i Talijana. U februaru 1942. godine Ray Brock tako izvještava - u članku u *New York Times Magazine-u* - da su Mihailovićeви četnici pretvorili Jugoslaviju u "golemo bojište".¹ U to vrijeme,

¹ Citirano u Walter Roberts, *Tito, Mihailović, and the Allies*, Durham, NC: Duke University Press, 1987, str. 39.

Mihailović je bio potpuno neaktivan.

Tito je bio nepoznat u zemljama engleskog govornog područja u prvoj ili drugoj godini rata, a aktivnosti partizanskog otpora često su predstavljane kao djela četnika. Ali, krajem 1942. godine, izvještaji o “partizanskom” pokretu otpora počinju se objavljivati u nekoliko novina u SAD-u a novinski izvještaji ubrzo identificiraju misterioznog i karizmatičnog lidera tog pokreta, čovjeka po imenu “Tito”.² Ti prvi izvještaji suprotni su prikazima Mihailovića kao vođe pokreta otpora koje je nudila vlada u izbjeglištvu, čime na engleskom govornom području počinje sporenje između onih koji podržavaju partizane i onih koji podržavaju četnike, koje će se od tada neprekidno rasplamsavati.

U zadnjim godinama rata te u prvoj poslijeratnoj deceniji, engleski čitaoci su Drugi svjetski rat posmatrali uveliko očima savezničkih vojnih posmatrača koji su posjećivali bilo Tita ili Mihailovića. Najslavniji među njima je Fitzroy Maclean, britanski general i razmetljivi avanturista koji je vješto zabilježio svoje misije u Moskvi, sovjetskoj Centralnoj Aziji i na Balkanu u knjizi *Eastern Approaches*, prvi put objavljenoj 1949. godine.³ Poput većine ljudi koji su znali nenajavljeno bahnuti usred rata, i Maclean je vlastitu ulogu prikazivao romantično, jednako kao i ulogu vođe kome je poslan u posjetu. Bio je sklon oštrim, dramatičnim opisima događaja i ljudi. “Uz trzaj, moj se padobran otvorio, dok sam ja visio, kao na kraju nekakvog konca, visoko nad nijemom planinskom dolinom, zelenkastosivom i maglovitom na mjesecini”, napisao je na početku svog prikaza posjete partizanima.⁴

Iza vojnih posmatrača slijede uskoro, jedan za drugim, i biografi Tita i Mihailovića.⁵ Te biografije samo nastavljaju rivalstvo između Tita i Mihailovića na području historiografije. Svaki autor valorizira svoj predmet i pokret koji on predvodi. U tim prikazima, i Tito i Mihailović postaju svemoćni sve-

² *Ibid.*, str. 75.

³ Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, New York: Time, 1964.

⁴ *Ibid.*, str. 308.

⁵ Promihailovićevski radovi uključuju: Albert Seitz, *Mihailovic, Hoax or Hero*, Columbus, OH: Leigh House, 1953; Konstantin Fotić, *The War We Lost: Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*, New York: Viking Press, 1948; i David Martin, *Ally Betrayed*, New York: Prentice-Hall, 1946. Najznačajniji Titov biograf i poštovalac je bio Vladimir Dedijer, *Tito*, New York: Simon and Schuster, 1953.

ci, dok takmaca biograf prikazuje kao đavola. Maclean, koji se nije zadovoljio samo time da bude puki posmatrač, potkrijepio je to u biografiji u kojoj ocjenjuje Tita pod naslovom *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz-Tito* (Heretik: Život i vrijeme Josipa Broza – Tita), objavljenoj 1957. godine.⁶ Sve te prikaze može se optužiti za pristrasnost, ali su oni pružili i prvi širi prikaz sukoba zapadnom čitaocu. Većina se oslanja na lične opservacije i novinske izvještaje; malo njih se poziva na dokumente ili arhivski materijal, koji je ionako bio veoma nedostupan u doba kada su pisani.

I poslijeratni naučni prikazi rata pojavljuju se u prvoj deceniji nakon rata, a mnoge pišu posmatrači ili učesnici u sukobu.⁷ Te studije odražavaju opsesiju engleskog čitaoca gargantuovski golemom borbom i razlozima savezničkog trijumfa. Prvi historičari rata vide ono što se dešava u Jugoslaviji sa komandnih visina savezničkih vojnih interesa. Za njih, sukob između partizana i četnika bio je slučaj dva pokreta otpora, od kojih je jedan postao učinkovit i stoga dragocjen u promociji savezničkih ratnih ciljeva. Njihov interes usmjeren je na radikalnu promjenu savezničke politike, od podrške Mihailoviću do pomoći Titu. I dalje ih fasciniraju ove dvije vodeće ličnosti, pogotovo Tito, dok odbacuju mit - kojeg su stvorile pristalice vlade u izbjeglištvu - o Mihailoviću kao dalekovidnom, agresivnom organizatoru otpora.

Klasično djelo ovog žanra je knjiga Waltera Robertsa *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*. (Tito, Mihailović i saveznici, 1941-1945).⁸ Naslov otkriva autorovu preokupaciju diplomatskim događajima, a sadržaj pokazuje kako autor vidi konflikt kao promjenu naklonosti saveznika prema Mihailoviću do podrške Titu. Prva poglavlja imaju naslove, "Počeci otpora", potom "Mihailović – saveznički junak", "Građanski rat", "Tito-saveznički junak", i konačno "Pobjeda i tragedija". Roberts, savjetnik za štampu i kulturne poslove

⁶ Fitzroy Maclean, *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz-Tito*, New York: Harper, 1957.

⁷ Robert Lee Wolff, *The Balkans in our Time*, Cambridge: Harvard University Press, 1956. godine je studija balkanskog regiona usmjerena na vrijeme rata i na prve poslijeratne godine. Autor se padobranom spustio u Jugoslaviju u jednoj misiji OSS-a tokom rata a onda se vratio da predaje na Harvardu. Njegov rad je jedna od prvih naučnih obrada rata u kojoj autor ne podržava ni četnike ni partizane.

⁸ Walter Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941-1945*, Durham, NC: Duke University Press, 1987.

u Američkoj ambasadi u Beogradu 1960-ih godina, koristi štampane srpsko-hrvatske izvore, ali citira tek par dokumenata iz goleme mase koja je tad već na raspolaganju. Uključuje i istraživanje korijena četničkog i partizanskog pokreta i fokusira se (sasvim predvidljivo) na ličnosti dvojice lidera. Njegov rad je najbolja i posljednja značajnija monografija koja Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji pristupa sa stanovišta savezničkih vojnih ciljeva, mada mnogi udžbenici i opći prikazi primjenjuju isti pristup u tretmanu ratne Jugoslavije.

U međuvremenu se u Jugoslaviji odvija dokumentarna revolucija. Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije prikupio je nekoliko stotina toмова dokumenata na svim stranama sukoba. Mada su urednici s ideološkim uklonom birali dokumente, ta zbirka je i sad od neprocjenjive vrijednosti za svakog ko želi razumjeti taj rat. Uz to, prikazi rata, u kojem se vrednuje uloga partizana i Komunističke partije Jugoslavije, objavljuju se za svaki region, republiku, čak i grad i temelje se, uglavnom, na ličnim sjećanjima i raspoloživim dokumentima. Poput zbornika dokumenata Vojnoistorijskog instituta, te studije su bile otvoreno naklonjene partizanima, te učvršćuju partizansku memorijalnu kulturu socijalističke Jugoslavije, mada su dodali i cijelo blago sirovih podataka dostupnih budućim istraživačima. Ta poplava informacija iz Jugoslavije ide zajedno sa otvaranjem američkih i britanskih zbirki dokumenata, što priprema scenu za slijedeću fazu historiografije na engleskom jeziku.

U posljednjih petnaest godina, naučnici sve više posežu za dokumentarnom građom u oblikovanju jednog novog razumijevanja Drugog svjetskog rata. Nadalje, u svojoj procjeni toka i ishoda rata prikazi na engleskom jeziku nose odjek ponovnog otvaranja nacionalnog pitanja početkom 1990-ih. Uloga nacionalnog konflikta je ranije bila osvjetljena u knjizi Paula Shoupa *Communism and the Yugoslav National Question* (Komunizam i jugoslavensko nacionalno pitanje) a razmatra se i u knjizi Joze Tomaševića *Chetniks* (Četnici),⁹ ali u prikazima tokom 1990-ih i kasnije, to se pojavljuje kao ključno pitanje rata, dok se potpuno zanemaruju socijalni događaji vezani za rat i njihova uloga u omogućavanju mobilizacije ogromnih vojnih snaga na svim stranama. Ti autori, po mom mišljenju, učinili su krupan korak naprijed u boljem razumijevanju sukoba time što su naglasili nacionalno pitanje, ali su i propu-

⁹ Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York: Columbia University Press, 1968; i Jozo Tomasevich, *The Chetniks*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.

stili učiniti veći korak pošto su gotovo potpuno ignorirali socijalni sadržaj tog sukoba – posebno zaostalost seljaka u svim etnonacionalnim grupama – kao faktor širenja sukoba. Ja ću ukratko ovdje razmatrati tri utjecajne studije koje su predstavnici tog novog žanra: knjigu Joze Tomaševića *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.); Envera Redžića *Bosnia and Herzegovina in the Second World War* (Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu) i dobar, mada još neobjavljen rad Marka Hoarea, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia* (Genocid i otpor u Bosni u vrijeme Hitlera).¹⁰

Uz usmjerenje ka nacionalnom pitanju, ti radovi probijaju teren usvajajući regionalni pristup ratnom sukobu. Redžić i Hoare bave se samo Bosnom i Hercegovinom, i to ne samo kao mikrokozmosom jednog šireg jugoslavenskog rata, već kao regionalnom borbom sa vlastitim posebnostima i specifičnim kontekstom. Tomaševićev pristup je širi, mada on dosljedno pokazuje osjetljivost prema regionalnim varijacijama unutar jugoslavenskog rata, posebno – kao što odgovara i samoj temi knjige – prema razlikama između okupatorskih režima. Jugoslavenska perspektiva je u dubokoj pozadini radova Hoarea i Redžića, a savezničke sile se tek tu i tamo pojavljuju. Nijemci, Talijani i lokalne fašističke okupatorske snage, sa druge strane, igraju ključnu ulogu u oba historijska prikaza. Autori su prvenstveno identificirali sukob, po mom mišljenju ispravno, kao sukob između lokalnih aktera čije su vizije i strategije suprotne, a ne kao regionalnu varijaciju globalne borbe za nadmoć.

Redžić tretira svaki od pet glavnih ratnih protagonista kroz pojedinačno poglavlje, što mu omogućuje da u potpunosti analizira korijene svake veće grupe, te ideološke ideje koje su ih motivirale. U srcu ovog prikaza su Bošnjaci (odnosno Bosanski Muslimani), koje autor vidi kao samu srž borbe, dok im se udvaraju i ustaše i četnici, i partizani, i okupatorske vlasti podjednako. On neposredno obrađuje razne struje i sporenja unutar bošnjačke nacionalne zajednice i pokazuje njihovo masovno rašireno suprotstavljanje zločinima i zloupotrebi od strane ustaškog režima.

¹⁰ Jozo Tomašević, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2001; Enver Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, London: Frank Cass, 2005; i Marko Attila Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941-1943*, London: Oxford University Press, uskoro izlazi.

Hoare, s druge strane, fokusira se na Srbe i kompleksno sporenje između četnika i partizana predstavlja kao borbu za dušu srpskog življa u BiH. Po njegovom tumačenju partizani uporno nastoje - sa pomiješanim uspjehom - pri-
gušiti osvetničke impulse među svojim članovima, srpskim seljacima, u nadi da će time osvojiti lojalnost nesrba. Njihova propaganda poziva na lojalnost Bosni i Hercegovini, više nego Jugoslaviji, te su vremenom osvojili podršku i sljedbenike iz svih grupa. Četnici, koji nisu bili suočeni sa takvom dilemom, tolerirali su ekstremizam svojih srpskih članova, te je odmazda nad nesrbima ključni element njihove propagande. Četnici su vremenom propali zato što je, za razliku od partizana, njihov pokret bio transparentno velikosrpski, i djelovao pod komandom lidera iz Srbije te nikad nisu uspjeli imati stvarno domaće bh vodstvo. Hoare promatra i mnoge regionalne i lokalne ratne povijesti kako bi izvukao zaključke o odnosima partizana i četnika sa lokalnim stanovništvom, otkrivši (između ostalog) na desetine situacija gdje Srbi štite Bošnjake i Hrvate, Bošnjaci - Srbe, a Hrvati štite Srbe od zločina vlastitih sunarodnika.

Razumijevanje Jugoslavije u ratno vrijeme prevalilo je dug put od prvih saopćenja za štampu jugoslavenske Vlade u izbjeglištvu, a engleski čitaoci su pozdravili objektivniji naučni tretman ratne politike, diplomacije i vojnih dešavanja. Čovjek ipak mora zažaliti zbog gotovo potpunog odsustva socijalne historije u tim radovima. Mi još uvijek znamo vrlo malo o svakodnevnom životu tokom Drugog svjetskog rata i imamo malo spoznaja o tome kako je socijalna struktura mogla utjecati na sposobnost suprotstavljenih oružanih formacija da mobiliziraju sljedbenike te osvoje podršku javnosti. Jednako tako, stravična sudbina Jevreja u Drugom svjetskom ratu je nestala iz gotovo svih - izuzev sporadičnog spominjanja u novijim prikazima. Mnogi pojedinci koji pripadaju brojnim grupama bili su žrtve u Drugom svjetskom ratu, ali se nijedna nije kao Jevreji suočila sa gotovo potpunim istrebljenjem. Unatoč tim nedostacima, ova djela na engleskom jeziku uveliko su povećala opće razumijevanje rata, a u posljednje dvije decenije se oslobodila i velikog dijela strasti koja je poticala političke debate u neposrednoj poslijeratnoj eri.

SUMMARY

BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE VORTEX:
Changing Portrayals Of World War II In English, 1945-2005

In the past six decades, English-language accounts of the Second World War in Bosnia and Herzegovina have evolved, starting with the perspective of Allied strategic military interests and moving toward an understanding of the conflict as a struggle among regional actors. In the late wartime years, English readers saw the Second World War largely through the portal of Allied military observers who visited Tito or Mihailović. Early postwar scholarly accounts of the war echoed English readers' obsession with the gargantuan military struggle and the reasons for Allied victory. Since then, English-language histories have increasingly drawn upon the voluminous documentary record and emphasized the role of the national question in the course and outcome of the war. Some authors have adopted a regional approach and focused principally on the war in Bosnia and Herzegovina. The quality of recent histories is excellent, but there is a lamentable absence of social history in these works, and horrible fate of the Jews in the Second World War has all but disappeared from more recent accounts.

Husnija Kamberović

NAJNOVIJI POGLEDI NA DRUGI SVJETSKI RAT U BOSNI I HERCEGOVINI

Za razliku od doba neposredno nakon 1945, danas se u historiografiji u Bosni i Hercegovini jako malo pažnje posvećuje vremenu Drugog svjetskog rata. Ranije su radovi o Drugom svjetskom ratu, uglavnom, ispunjavali stranice naših časopisa, a sada u našim stručnim časopisima jednostavno kao da to doba ne postoji. Niko ne može sporiti činjenicu da su pogledi na to razdoblje naše povijesti dugo vremena bili opterećeni aktualnim političkim stanjem. Preovladavale su teme koje su isključivo afirmirale partizanski pokret, i svaki iole drukčiji pogled bio je kritiziran kako iz kruga historičara tako od šire društvene javnosti. Moglo bi se reći kako su historičari u Bosni i Hercegovini dugo vremena bili u nepovoljnom položaju kada se radilo o objektivnom obrađivanju događaja iz vremena Drugog svjetskog rata. Pokazala je to i studija dr. Rasima Hurema o krizi NOP-a, koja se pojavila 1972 godine.¹ Reakcije su bile žestoke: na poticaj iz političkih krugova organizirani su okrugli stolovi, debatiralo se o sadržaju i osuđivale poruke te knjige.

Ovu Huremovu knjigu objavila je sarajevska "Svjetlost" početkom 1973 (a na knjizi kao godina izdanja stoji 1972). Kritičari Huremove knjige su posebno insistirali na ovome da se knjiga pojavila početkom 1973, a ne 1972. kako bi skratili vrijeme koje je prošlo od pojave knjige do napada na nju. U junu 1975. u Institutu za istoriju je organizirana diskusiju o stavovima sadržanim u toj

---

¹ Dr. Rasim Hurem: *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevo : "Svjetlost", 1972.

knjizi.² Iz objavljene diskusije nije posve jasno ko je organizirao tu diskusiju, ali je u to doba direktor Instituta bio dr. Nikola Babić, a Redakcijom *Priloga*, u kojima je diskusija objavljena, rukovodio je dr. Dževad Juzbašić. Redakcija je, međutim, samo napomenula da je u Institutu organizirana diskusija o navedenoj knjizi, te da je ona odlučila da tu diskusiju objavi. Iako to ne navodi izričito, ali je očito Redakcija odlučila ne ulaziti ni u kakve ocjene karaktera i znanstvenoga dometa diskusija, prepuštajući time samim sudionicima da i u pisanoj formi stave na raspolaganje javnosti svoje usmene diskusije. Time je, očigledno, Redakcija i časopis *Prilozi* samo poslužila kao medij za prezentaciju stavova različitih od stavova koje je zastupao dr. Rasim Hurem u svojoj knjizi.

Zašto je važno spomenuti ovu Huremovu knjigu i reakcije koje su uslijedile u kontekstu pogleda na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini? Zato što je žestina kritika kojoj su bili podvrgnuti ne samo stavovi izneseni u toj knjizi, nego i sam autor, uveliko odredila naša buduća istraživanja toga razdoblja: i dalje se krenulo u afirmaciju NOP-a, svi ostali su bili "loši momci", dopušteno je još jedino pisati o žrtvama, ali opet nikako ne spominjati žrtve koje su počinili partizani (jer oni nisu činili nikada ništa loše). Sada ne želim ulaziti u analizu Huremove knjige, nego je samo spominjem kako bih istaknuo moju prvu tezu koja glasi: Bavljenje historijom Drugog svjetskog rata u našoj bosanskohercegovačkoj historiografiji dugo je bilo opterećeno dnevno-političkim kontekstom.

Društveni i politički kontekst u kojem se vodila diskusija

Knjiga se pojavila početkom 1973 godine. Jedno vrijeme nije bilo javnih napada, barem ne u stručnim časopisima niti na naučnim skupovima, a ogovaranja "za kahvom" je uvijek bilo, posebno među nama historičarima. Takva ogovaranja sigurno nisu izostala kada je u pitanju i ta knjiga, ali ozbiljnijih naučnih primjedbi, koje bi bile objavljene u stručnim časopisima, nije bilo. Možda je i činjenica da je knjiga prije toga odbranjena kao doktorska disertacija 12. maja 1970. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pred Komisijom koju

² Diskusija je organizirana u junu 1975. u Institutu za istoriju, a objavljena je časopisu *Prilozi*, god. XI-XII, broj 11-12, Sarajevo 1975-1976, str. 341-411. U ovom radu dalje ću ovu diskusiju navoditi samo kao: *Diskusija*.

su činili prof. dr. Hamdija Kapidžić, prof. dr. Ferdo Hauptmann i prof. dr. Milorad Ekmečić bila ta prepreka koja je ukazivala da se radi i profesionalno ipak dobro urađenom poslu. Osim toga, knjiga je nakon pojavljivanja dobila i nagradu “Svjetlosti”, pa je sve to davalo određeni naučni značaj knjizi.

Još je nešto važno za kontekst u kojem se knjiga najprije pojavila, pa zatim se o njoj počelo oštro debatirati. Naime, to je doba raznih političkih obračuna i u BiH. Početkom 1971. počeo je politički obračun sa Pašagom Mandžićem, između ostaloga i zbog njegovih viđenja situacije u istočnoj Bosni krajem 1941. i 1942, i uloge koju su u stvaranju partizansko-četničkih štabova krajem 1941. imali Rodoljub Čolaković i Svetozar Vukmanović Tempo.³ Čolaković je pokrenuo partijski sistem u obračunu sa Pašagom, posebno nakon što je 1973. Pašaga stavio ozbiljne primjedbe na Čolakovićevu predstavljanje događaja u istočnoj Bosni 1941. i 1942. u scenariju jedne TV serije o ratnim događajima, koju je trebao snimati “Dunav-film”. U tom trenutku se pojavila Huremova knjiga, koja govori o krizi NOP-a u istočnoj Bosni 1941-1942. U razgovoru kojega je 16. aprila 1973, vodio u Institutu za istoriju sa historičarem dr. Nusretom Šehićem, koji je odmah napravio zabilješku o tome, Pašaga je opet govorio o Čolakovićevoj ulozi u događajima 1941. u istočnoj Bosni, usput kritizirajući i Huremovu knjigu.⁴ U Šehićevoj bilješci stajalo je kako je Pašaga svoje primjedbe na Huremovu knjigu “spreman (...) iznijeti u diskusiji na naučnom dijelu kolektiva Instituta”.

Međutim, na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH 26. juna 1973. došlo je do sučeljavanja stavova Pašage Mandžića, s jedne strane, i glavnine tadašnjeg partijskog rukovodstva, s druge strane (posebno Mandžić – Rodoljub Čolaković) u vezi sa događajima iz 1941. i početka 1942. u istočnoj Bosni. U ovoj raspravi Pašaga će biti propisno “slomljen”. Mandžićev pokušaj da se o stanju u istočnoj Bosni 1941-1942. progovori otvorenije i iskrenije bio je osuđen na neuspjeh. “Drugi” su se pokazali puno jačim.⁵

U to vrijeme je organizirano nekoliko većih rasprava o Drugom svjetskom ratu. Najveći skup, posvećen AVNOJ-u i NOB-u u Bosni i Hercegovini 1942-1943. godine, organizirao je Institut za istoriju 22. i 23. novembra 1973,

³ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo : “Sejtarija”, 1998, str. 240-251.

⁴ Fotokopija zabilješke u posjedu autora ovoga teksta.

⁵ Usporedi i rad dr. Tomislava Iška u ovom *Zborniku*.

dakle, barem godinu dana od pojavljivanja ove knjige i više od tri godine nakon njene javne odbrane kao doktorske disertacije. Organizacijom ovoga skupa Institut je pokazao da u svojoj sredini ima dovoljno znanstvenoga kadra za rasprave o najvažnijim pitanjima naše historije. Na tom skupu je Huremovu knjigu prvo napao dr. Pero Morača,⁶ a potom i dr. Zdravko Antonić, te dr. Petar Kačavenda, dr. Venceslav Glišić, mr. Muharem Kreso, mr. Ranko Končar i konačno Avdo Humo.⁷

Poslije ovoga napada Pere Morače počelo se u Institutu raspravljati o Huremovoju knjizi. Jedan historičar koji je sudjelovao u tim napadima pisao je: “Sjećam se da smo u to vrijeme (tj. nakon ovoga skupa 22. i 23. novembra, op. H. K.) imali u Institutu veoma napetu situaciju, bilo je mišljenja da se zakaže sastanak na kome bi se raspravljalo i o referatu (kojega je Hurem podnio na tom skupu, i koji je u dobroj mjeri sadržavao stavove iznesene i u ovoj knjizi, op. H. K.) i o knjizi i o samom Huremu”.⁸ Međutim, to se nije tada desilo, nego tek nakon što je Rodoljub Čolaković na skupu *Semberija u 1941 godini* (Bijeljina 27. i 28. juni 1974) oštro napao Huremovu knjigu.

Na ovom skupu u Bijeljini 27. i 28. juna 1974. Rodoljub Čolaković je, nakon što je optužio Hurema kako se “poduhvatio posla za koji nije dorastao” izrazio nadu da će se “neko od istoričara marksista, ili Institut za istoriju u Sarajevu, detaljno pozabaviti njegovom knjigom”. Bio je to treći poziv (prvi poziv je nakon pojave knjige, ali tada je to bilo samo “ogovaranje uz kahve”) za odstrjel Huremovih stavova i organizirana je diskusija u Institutu u junu 1975. godine.

Kritiziralo se sve: kako se ta tema uopće pojavila kao projekat u Institutu, ko ju je prihvatio kao doktorsku disertaciju, ko ju je recenzirao, a ko činio žiri koji je knjizi dodijelio nagradu “Svjetlosti”.

Već tada je jako kritiziran i Huremov stav kako historiografija treba prevazići razinu iz koje se na NOR gledalo isključivo kao na “epopeju”. Jedan je

⁶ Dr. Pero Morača je u partijskim krugovima slovio kao neupitni arbitar za događaje u razdoblju Drugog svjetskog rata.

⁷ *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine.* Beograd : “Rad”, 1974. Organizator skupa bio je Institut za istoriju u Sarajevu, glavni urednik zbornika bio je dr. Nikola Babić, a članovi Redakcije Nevenka Bajić, Drago Borovčanin i dr. Rasim Hurem.

⁸ *Diskusija*, str. 344.

historičar u polemici napisao da je ponosan ako je Hurem mislio na njega kada je to napisao, jer on na NOR doista želi gledati kao na “epopeju”.

Glavna optužba iznesena od historičara u vezi s ovom knjigom sadržana je u tome kako se uopće ne može govoriti o krizi NOP-a. “Drugovi”, čak i oni koji su se na početku svojih diskusija ogradili da nisu dovoljno stručni da raspravljaju o ovoj knjizi, u toj su diskusiji oštro napali sve ono što Hurem tvrdi. Hvalili su Partiju, njezine napore u organizaciji i vođenju NOB-a, sugerirali kako je Hurem, nastojeći prevazići dotadašnje klišeirane rasprave o NOP-u, “prenebregao neke opštepoznate i utvrđene vrijednosti NOP-a, koje je trebao svakako (...) afirmirati”.

Čitava diskusija svela se na kraju na to kako se u historiografiji treba nastaviti sa afirmacijom NOP-a, a ne sa nepristrasnim proučavanjem toga razdoblja naše povijesti. Iz objavljene “stručne” diskusije vidi se da je jedan kritičar napisao kako u ocjeni Huremove knjige treba imati u vidu to da se ona pojavila “u jednoj društveno-političkoj klimi, u kojoj se javila pored ostalog tendencija da se određene vrijednosti NOP-a, a posebno uloga KPJ u njemu, devalviraju”. Poruka je jasna: Nema devalviranja NOP-a! Tadašnji direktor Instituta, koji će ubrzo ući i u CK, dr. Nikola Babić ovako je to poentirao: “Sve ovo na što smo ukazali u ovoj diskusiji i šta je rečeno u ranijim kritikama knjige druga Hurema, pokazuje da su njegova nastojanja da dâ jednu “vanse-rijsku” studiju, kako ta nastojanja naziva drug Šarac, i da govori samo u ime “čiste nauke”, rezultirala krupnim metodološkim greškama i ozbiljnim naučnim promašajima. Braniti sve to u ime “čiste nauke”, značilo bi našu kritiku okvalifikovati kao pragmatički zahtjev dnevne politike. Međutim, veliki broj kritičkih primjedbi, koje su ovdje iznesene, otklanjaju takvu pomisao i kod laika, i kod vrsnog stručnjaka, pa i kod malicioznih naklapala. *Uostalom, zar je moguće pisati o najsuptilnijim političkim pitanjima, kakvo je i ovo, a otklanjati političku angažovanost i proglašavati se nekakvim “naučnim čistuncem”.*⁹ Nakon ovakvih stavova nije više bilo mjesta za “naučne čistunce”!

Taj stav je bio prisutan u historiografiji čitavo naredno razdoblje. Sve do osamdesetih godina u našoj se historiografiji o Drugom svjetskom ratu pisalo sa pozicije pobjednika. Jednom je neko zapisao kako historiju pišu pobjednici, ali nam tek pobijedeni omogućavaju da prošlost doista razumijemo. Zbog

⁹ *Diskusija*, str. 395

toga smo mi imali prilično dobro istraženu povijest Drugog svjetskog rata sa aspekta pobjednika, vojne operacije su do u detalje analizirane (doduše, ponekada su te operacije bile pomalo “dotjerivane” u udžbenicima, ali i to je bilo razumljivo u tom vremenu), pisalo se o žrtvama, ali je nedostajalo uvođenje socijalne komponente u zbivanja i nedostajala su istraživanja svakodnevnoga života.¹⁰ Još je poraznije da se i u tim djelima donosi veoma malo, gotovo ništa, značajnog za bolje razumijevanje rata. Najčešće su se ponavljale priče bez novih dokaza, a i u historiografiji su takva djela prolazila bez ozbiljnije kritike. Jedini je, možda, izuzetak loša knjiga Radomira Bulatovića o konclogoru Jasenovac, koja se u izdanju sarajevske “Svjetlosti” pojavila 1990 godine, o kojoj je napisan kritički prikaz,¹¹ ali kako je taj kritički prikaz objavljen u prilično nepovoljnom vremenu 1994. godine, on nije imao značajnijega efekta.

Posljedice diskusije o knjizi dr. Rasima Hurema za razvoj historiografije o Drugom svjetskom ratu

Moja druga teza glasi: Oštrina napada na Huremovu knjigu i politički kontekst koji je te napade potaknuo zapravo su “cementirali” svako drukčije gledanje na Drugi svjetski rat, od gledanja kakvo je o tome imao jedan dio ratnih pobjednika. Poslije ovih napada (uglavnom na partijskim sastancima, zašto i to ne istaknuti), nije više bilo hrabrosti za kvalitetnije iskorake u modelima istraživanja rata i u izboru ratnih tema. Nakon oštrih kritika Huremove knjige 1975. godine nije bilo lahko naći nekoga ko bi se usudio slobodnije i naučno nepristrasno pristupiti problemima Drugog svjetskog rata. Bilo je nekoliko mladih historičara koji su kao radne zadatke dobivali da obrađuju teme iz toga perioda, ali su svi oni čitajući diskusije Huremovih partijskih drugova

¹⁰ Na jednom naučnom skupu posvećenom historiografskoj literaturi o BiH u Drugom svjetskom ratu pobrojano je blizu 400 naslova objavljenih u posljednjih dvadesetak godina, ali je katastrofalno to da je jako malo tu djela nastalih u našoj historiografiji. Na primjer, naša se historiografija posljednjih dvadesetak godina od tema o Drugom svjetskom ratu ponajviše bavila pitanjem stradanja stanovništva, ali je i tu od ukupno 50 nabrojanih naslova u tom pregledu svega 14 nastalo u Bosni i Hercegovini. Rasim Hurem i Seka Brkljača, Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. u zemlji i inostranstvu. *Prilozi*, 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, str. 141-161.

¹¹ Prikaz Senije Milišić objavljen u: *Prilozi*, XXV, 27(1991), Sarajevo: Institut za istoriju, 1994, str. 230-234.

o njegovim stavovima, mogli znati kako treba pisati. Zbog toga smo mi imali teme o muslimanskom građanskom društvu u Drugom svjetskom ratu, kao i temu o srpskim i hrvatskim građanskim strukturama u ratu; nijedna tema nije nikada završena, i svi su od toga odustali, ali smo zato dobili "Parergon" Derviša Sušića i slična djela. Krajem 80-ih pojavila se i knjiga o 13. SS diviziji (i ona je izazvala određene kritičke reakcije – kako u dnevnim listovima tako i u stručnim časopisima), ali smo tek iza ovoga rata dobili knjigu akademika Envera Redžića o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu, koja je, zaправо, dosad jedina cjelovita historija rata 1941-1945. u Bosni i Hercegovini.

Rat koji smo nedavno proživjeli pokazao je koliko je važno i koliko smo izgubili zbog propuštanja da među istraživačke teme o Drugom svjetskom ratu uvrstimo i teme iz povijesti svakodnevnice. No, možda i brojna sjećanja, koja su osobito nastajala osamdesetih godina, omogućavaju da se i sada vratimo na tu temu. Ogroman je broj publiciranih sjećanja iz rata (spomenimo samo sjećanja Avde Hume, Uglješe Danilovića, Ahmeda Džube, Šefketa Maglajlića, Osmana Karabegovića, Rodoljuba Čolakovića, Adil-bega Zulfikarpašića i drugih). Ono što je zanimljivo je da mnogi, koji su poslije 1945. otišli u opoziciju čak i u emigraciju – poput Adil-bega Zulfikarpašića, u svojim sjećanjima na Drugi svjetski rat stalno potcrtavaju antifašistički karakter rata koji se vodio u Bosni i Hercegovini.

Dakako da su promjene do kojih je došlo na političkoj pozornici u Bosni i Hercegovini 80-ih godina znatno utjecale na promijenjena gledanja na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini: odjedanput su se ovim razdobljem naše povijesti počeli baviti oni koji su dotada imali druge znanstvene preokupacije (ili uopće nisu bili u znanosti), a mnogi koji su dotada uglavnom svoju naučnu reputaciju vezali za Drugi svjetski rat – počinju da se bave nekim drugim temama. Kao da nisu imali hrabrosti suprotstavljati se revizionističkim pokušajima u historiografiji o ovome razdoblju, pa su izlaz jednostavno nalazili u usmjeravanju ka drugim temama. Tako je, na primjer, Institut za istoriju, koji je svojedobno započeo djelatnost kao Institut za istoriju radničkog pokreta, a najveći dio projekata vezao za Drugi svjetski rat i NOB, sada odjedanput ostao bez historičara koji se bave tim razdobljem. Od tada pa sve dosad stanje je ostalo takvo. Trenutno od ukupno 24 historičara u našem Institutu samo jedan ima projekat iz Drugog svjetskog rata. Slična je situacija i drugdje u Bosni i Hercegovini, a i tamo gdje postoje historičari koji obrađuju teme iz Drugog

svjetskog rata – rade nacionalne teme, pod velikim uplivom savremenih političkih kretanja i slično.

Stanje naše historiografije o Drugom svjetskom ratu možda je najbolje okarakterizirala mr. Seka Brkljača na jednom skupu kada je ukazala na taj zaokret:

“Ima dosta osnova za mišljenje da su političke ideje i politička zbivanja uticala na predmetnu orijentaciju, idejne i tematske odrednice historiografije o Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine. Nedvojbeno je da je druga polovina osamdesetih u jugoslavenskoj historiografiji o Drugom svjetskom ratu, naravno i u Bosni i Hercegovini, međaš koji označava prekretnicu, odnosno omogućava periodizaciju historije historiografije o periodu 1941-1945. kod nas. Do tada je analiziran i populariziran taj period, prije svega kao herojska epopeja koja je generalno promišljajući glorifikovala ulogu KPJ i J. B. Tita, s jedne strane, te često nekritički uveličavala značaj određenih događaja, broj boraca i žrtava, monolitnost pokreta, jasnoću i konzistentost narodnooslobodilačke i antifašističke platforme, s druge strane. Reklo bi se da je promjena političke klime krajem osamdesetih stvorila jednu od pretpostavki, pored otvaranja arhiva kojima je prestala zabrana, objavljene ogromne količine građe, brojnih historiografskih već objavljenih djela itd, da se bez ideološke pristrasnosti, partijske discipliniranosti i sl. propita, naučno kritički osmisli bez straha i ponovo revalorizira ovaj period. Ali, dok tadašnja nauka još nije stigla da revidira i izmijeni stavove njegovane u javnom mnjenju socijalističke Jugoslavije puhnu su neki novi politički vjetrovi i mnogi historičari su dokazali da je historičar ipak samo dijete svoga vremena i pragmatično su punim jedrima krenuli naprijed. Njima su se pridružili i oni koji su se nazivali historičarima, naprosto se utrkujući u “novom pristupu”, tj. devalviranjem antifašizma i njegovih rezultata te, pseudo naučnim pristupom, uzdizanjem njegove suprotnosti. Negacija antifašističkog karaktera rata i njegovo pretvaranje u eminentno građanski rat borbe za vlast, negacija i minoriziranje antifašističkih vijeća i negacija avnojevskih granica, negiranje Bosne i Hercegovine kao vještačke tvorevine, odnosno Muslimana kao vještački, partijski promovirane nacije itd, samo su neke od karakteristika u podužem spisku sistematizacije “novoga pravca”, koji je itekako uticao na političku i vojnu pripremu i bio u direktnoj korelaciji sa događanjima 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini. O tome svjedoče i mnogobrojna objavljena djela, knjige, članci i silni feljtoni

u podužim nastavcima.”¹²

Nekoliko knjiga koje su se kod nas pojavile u posljednjih 10-15 godina najbolji su pokazatelj kako je historijska nauka sklona pokleknuti pred jakim političkim okruženjem. I mada mi u Bosni i Hercegovini, zapravo, na prvi pogled nismo napravili tako veliku reviziju Drugog svjetskog rata, kao što su to uradili naši susjedi u Hrvatskoj i Srbiji, mi smo dopustili da nas zatekne nešto što je čak možda strašnije od revizionističkoga pravca: mi smo dopustili da nam to razdoblje jednostvano klizi iz ruku. Kada smo mi profesionalni historičari ispustili to razdoblje spremno su uskočili drugi, manje kvalificirani, koji su radikalizirali ocjene o Drugom svjetskom ratu i plasirali ih u javnost. Dok je, na primjer, Adnan Jahić napisao knjigu o muslimanskim vojnim formacijama u tuzlanskom kraju, koja je u osnovi čak dobra knjiga, ali je tu parti-zanski ulazak u Tuzli okarakteriziran kao “Pad Tuzle” (pa dopustimo da je to za neke i bilo tako), pojavila se čitava masa drugih ljudi koji su se latili pisanja o Drugom svjetskom ratu, koji su pisali duge novinske feljtone u kojima su o Drugom ratu pisali kao da se on vodi sada. Kada se čitaju neki feljtoni o Drugom svjetskom ratu, koji su objavljavani tokom rata 1992-1995, stječe se dojam kao da se čita historija rata koji se tek vodi.¹³

Posebno se jako nametao problem žrtava. I to ne samo žrtava iz Drugog svjetskog rata, nego sve više i sve žešće pitanje žrtava 1945. i nakon toga. Kako su Hrvati počeli stvarati mit Bleiburga (na već raniji srpski mit Jasenovca), kod Bošnjaka su se počele pojavljivati tendencije povezivanja ta dva mita i uključivanje bošnjačkih žrtvava, čemu je znatno doprinosila i činjenica da se o stvarnim žrtvama Bošnjaka kako u logoru Jasenovac tako i o bošnjačkim žrtvama 1945. dotad nije u znanosti dovoljno raspravljalo: “Bošnjacima su pu-

¹² Seka Brkljača, Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadesetak godina. *Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*. Sarajevo: Friedrich Naumann Stiftung, 2003, str. 49-85.

¹³ Kao primjer može poslužiti serija feljtona objavljavana u listu *Ljiljan*, u kojima je radikalno mijenjana slika Drugog svjetskog rata. U tom su listu objavljavani tekstovi u kojima se, očito pod velikim utjecajem okolnosti u kojima su se Bošnjaci našli za vrijeme rata 1992-1995. kada su se suočili sa novom vrstom fašizma i opasnošću istrebljenja, snažno afirmirala anti-fašistička orijentacija Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i isticala miroljubiva orijentacija jednog naroda, “njegovo principijelno odbacivanje nasilja, diktature, diskriminacije, genocida, prozelitizma i terora, a zalaganje za uspostavljanje principa zajedničkog življenja”. U nekim drugim listovima sadržane su slične tendencije, samo sa drugim predzncima.

nilni masovne grobnice”, “Ustaše su i Bošnjake spaljivale u Jasenovcu” – samo su neki od naslova. Posebno je zanimljivo gledanje na žrtve 1945. godine. Kao ključni dokazi navode se sjećanja emigranata koji se prisjećaju masovnih pogubljenja Bošnjaka 1945, pronalaze se masovne grobnice po rijekama Sani i Uni (sve su to žrtve Bošnjaka koje su komunisti 1945. likvidirali “bez suda i zakona” i slično). Navode se podaci kako je 1945. između 30.000 i 60.000 Bošnjaka “platilo glavom – što na licu mjesta, što u marševima i logorima kroz novu Jugoslaviju”. “I bez neophodnih istraživanja, koja moraju uslijediti u vremenu koje je pred nama, broj umorenih Bošnjaka je toliki da pojam Bleiburga predstavlja vjerovatno i najveće stratište bošnjačkog naroda u njegovoj historiji. To su one naše amidže, daidže, tetke, djedovi, kojima su se naši roditelji cijeloga života nadali da će se javiti nekada, odnekud iz Južne Amerike i Australije (...) Skoro da nejma bošnjačke familije, koja nije životarila s nadom o pojavljivanju najbližih”.¹⁴

Zapravo, čini mi se da bismo mi upravo sada trebali imati nekoliko historičara koji će se baviti baš ovih temama. Ima dovoljno objavljenih izvora, pa gotovo da bi se na temelju tih poznatih izvora, ali samo uz novu i slobodniju interpretaciju, moglo puno toga novoga i važnoga napraviti.

Ali, mi danas nemamo temeljitu studiju o sveobuhvatnim kretanjima u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata. Tek će sa pojavom knjige Envera Redžića 1996. naša historiografija dobiti prvu historiju Bosne i Hercegovine u vrijeme Drugog svjetskog rata. Kasnije je ta Redžićeva knjiga u nešto kraćoj verziji prevedena na engleski jezik, i čini mi se da bi sada bilo korisno, upravo zbog koncepta knjige na bosanskom jeziku, koji je nužno vodio čestim ponavljanjima gradiva, ovu Redžićevu knjigu sa engleskoga prevesti na bosanski jezik i uvesti je kao redovni udžbenik za studente historije na našim fakultetima.

No, prije Redžićeve knjige o Drugom svjetskom ratu u bosanskohercegovačkoj historiografiji je bilo pokušaja da se razdoblje Drugog svjetskog rata temeljitije istraži i to u sklopu jednog širokog projekta na razini tadašnje Jugoslavije: radi se o projektu *Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretu otpora evropskih zemalja u vrijeme Drugog svjetskog rata*. Projekat se fokusirao na žrtve, ali tim historičara koji je obra-

¹⁴ *Ljiljan*, 24. maja 1995, str. 25.

đivao žrtve u Bosni i Hercegovini nije publicirao rezultate svojih istraživanja (najčešće objašnjenje sudionika toga projekta je kako su rukopisi bili završeni, ali nisu publicirani jer su uništeni u nedavnom ratu).

I tako, dok mi ne završavamo započete naučne projekte, a završeni projekti nailaze na političke osude, naše sjećanje na Drugi svjetski rat i značaj koji je on imao za našu povijest, dijeli sudbinu svakog drugog sjećanja: postepeno blijedi, i mi u ta sjećanja unosimo vlastita iskustva koja vrlo često nemaju nikakve veze s onim što se doista dogodilo.

SUMMARY

THE LATEST PERSPECTIVES OF THE SECOND WORLD WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

This work examines the criticism surrounding Rasim Hurem's 1973 study on the NOP (National Liberation Movement) in eastern Bosnia. Kamberović argues that as a direct consequence to the controversy surrounding Hurem's study, the Bosnian historiography on the Second World War has grown static. He notes that criticisms of Hurem's work, which need to be understood in the broader political context of Bosnia and Herzegovina in the 1970s, essentially disavowed any scholarship on the Second World War that did not fit with the general narrative of the wartime victors. Afterwards, scholars lost the courage to introduce new works that provide different perspectives of the war or to address different wartime themes.

Srđan Milošević

O JEDNOJ DESNOJ REVIZIJI POGLEDA NA ANTIFAŠISTIČKU BORBU U SRBIJI

Rad je posvećen analizi tekstova koje su pisale pristalice klerikalne desnice u Srbiji, u nastojanju da prikažu antifašističku borbu Srba kao štetnu, beskorisnu za srpski narod i da nekritički rehabilituju pojedince koji su se u Drugom svetskom ratu našli na strani fašističkog okupatora. Nastojanje autora ovog rada bilo je usmereno u pravcu kontekstualizacije rečene pojave u savremena preoblikovanja vrednosnih sistema u srpskom društvu koja su, nesumnjivo, u funkciji traganja za novim (starim) identitetom. Ukazano je na fundamentalno revizionističke tendencije, koje svoje utemeljenje imaju u ideološkim obrascima koje su utvrdili pre svih Dimitrije Ljotić i Vladika Nikolaj Velimirović.

Jedna od najvećih kontroverzi novije srpske istorije svakako je tumačenje i promišljanje događaja tokom i nakon Drugog svetskog rata. Velika je tema novije srpske istoriografije da prepozna i objasni zaokret u tumačenjima rečene teme. Profesor Todor Kuljić je u obimnoj studiji¹ istražio i ukazao na neke pojavne oblike ovog zaokreta i ponudio detaljan teorijski okvir izučavanja. Zadatak moga rada je da predstavi jednu od najekstremnijih desnih revizija istorije u Srbiji, reviziju čiji je nosilac jedna odista *marginalna* grupa srbijanske javnosti, ali grupa koja svojim stavovima i načinom mišljenja vrlo ilustrativno svedoči o snazi talasa konfuzije u postkomunističkoj Srbiji. Zbog temeljne

---

¹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti—uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002.

revizije² istorije koju je ova grupa ponudila kao alternativu i putokaz za bolju budućnost Srbije, a radi uvida u celinu njihovog koncepta, redovi koji slede mestimično će se udaljavati od neposredne teme, ali samo kada sam smatrao da je to neophodno za razumevanje suštine samog koncepta. Smatrao sam da je izuzetno važno predočiti što je moguće više izvornih tekstova, pa je rad više nego što je to uobičajeno ispunjen opširnijim napomenama.

Temelji ove revizije, čije dosadašnje domete tumačimo na šezdesetu godišnjicu od sloma fašizma, nalaze se u zaokretu udesno koji se u delu istoriografije dogodio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, na evropskom nivou.³ Teškoće u prepoznavanju i valorizaciji revizionističkih ten-

² Kao primer rečene temeljnosti u reviziji pogleda na prošlost neka posvedoči sledeći nešto duži ali ilustrativan odlomak iz jednog teksta, koji promovise jednu sasvim osobenu *filozofiju srpske nacionalne istorije*, koja inteligentски sublimira viševekovno iskustvo Srba, filozofiju koja nije lišena proizvoljnosti koja se *sa stanovišta kritičke historiografije* ne može okarakterisati drugačije do kao *diletantska*: “Tačnu *uzročno-posledičnu* vezu između želja i prohteva srpske nacije i sudbine koja ju je potom zadesila samo Bog zna. Međutim, čini se da tu i čovek ponešto ovlaš može da zaključi i da nauči.

Početkom tog davnog trinaestog veka otvori cela Srbija svoje srce i svaku poru svoga tela da rastera mrak unutar sebe hristonosnim rečima najvećeg među nama svih vremena-Svetog Save. I kao što Gospod Isus Hristos reče: ‘Tražite prvo Carstvo Nebesko, a sve ostalo dodaće vam se.’ (Mt, VI, 33) Otac naš nebeski dade nam svega u izobilju. U spomen na ta vremena ostade nam ono, prosto parafrazirano: ‘Dok je Švaba jeo prstima, mi viljuškom ‘boc’... ‘ Po svemu sudeći, Srbi se u tom izobilju ne snađoše baš najbolje.

U vreme cara Dušana kao da je izbledela prethodeća svetost i svetlost celog naroda, a zavladao materijalno besnilo, osiona raspojasanost i greh u svakom obliku. ‘Dušanov zakonik’ je pokušaj da se zaustave duhovni i moralni pad. O separatizmu tadašnjeg plemstva zna se iz mnogo izvora, a o prirodi osvajačkih pohoda govori jedna (neproverena) informacija: u grčkim manastirima postoje freske na kojima srpski vojnici ubijaju grčke monaha! Tačno ili ne, nedugo zatim zadugo izgubismo državu (zbog Dušanovih osvajanja i ubijanja grčkih monaha? S. M.) (I mnoštvo drugih privilegija) i (p)ostadosmo osobeni po čestim smenama vladajućih dinastija i promenljivom zdravlju srpskih ambicija.

Onaj delić naše svesti koji gleda ka Bogu bivao je kad veći, kad manji, a duhovnost – koje nema bez Svetog Duha – trpljaše udarce sa raznih strana. Bog nas je čekao, a mi smo bludeli: iz turske memle pravo na ‘prosvećeni’ i ‘racionalistički’ zapad, sve dok nam se obezglavljena mladost nije dokopala poturčenog komunizma (? S. M.). U poluvekovnu propast ponovo propadosmo.” (Sve podvukao S. M.) Cf. S. Poljaković, “I dalje, dalje od pravoslavne monarhije”, *Dveri srpske* 11-12 (2001), http://www.dverisrpske.com/brojevi/11_12.htm/idaljedalje.htm, 17. 12. 2004.

³ O tome vidi u T. Kuljić, n.d.

dencija umnogome leže u činjenici da njihovi nosioci najčešće ne iznose jasne neistine, ali je interpretacija vrlo problematična i neretko sugerisana proizvoljnom selekcijom činjenica.

Razmišljanje nad povešću Drugog svetskog rata na prostoru nekadašnje Jugoslavije neodvojivo je od promišljanja njene “komunističke” prošlosti. Ostaje kao nesporna činjenica da je *glavni* nosilac otpora okupacionoj sili bila KPJ sa svojim partizanskim odredima. Zajedno sa preispitivanjem uloge komunista u novijoj istoriji Srbije, dramatično je dovedena u pitanje i smislonost, opravdanost otpora okupatoru koji su komunisti vodili. Naime, odricanje od komunizma dovelo je do brutalnih uprošćavanja u tumačenju uloge srpskih i jugoslovenskih komunista i celine njihove delatnosti, čime je i narodnooslobodilačka borba, koju su komunisti Jugoslavije vodili, kompromitovana zbog odbacivanja ideologije koja je sa tom borбом identifikovana. Drugim rečima, grubim istorijskim revizionizmom, koji je i sam ideološki obojen, pre svega nacionalističkim i, neminovno, klerikalnim koloritom, *veliki deo* srbijanske javnosti se u poslednjoj deceniji minulog stoleća, *u većini nesvesno, a delom i sasvim svesno* odrekao jednog od najvećih “istorijskih kapitala” srpskog naroda, a to je antifašizam, uz koji je srpski narod, prema pisanju istoričara u Srbiji, većinski pristao.⁴

Stanje duhova daleko je od jednostavnih tumačenja. Naime, nije niti od svih, niti čak većinski, osporeno antifašističko nasleđe, utoliko što se, na primer, *i aktuelna glorifikacija četničkog pokreta Dragoljuba Mihailovića, kao najmasovnija revizionistička tendencija, zasniva pre svega na njegovoj antifašističkoj borbi, ali i na antikomunističkom delovanju*. Stoga je Mihailović velikom delu srbijanske javnosti dvostruko prihvatljiv - kao antifašista i antikomunista. Međutim, istorijska je istina da kada se govori o Mihailovićevom antifašizmu, prenaplašava se jedna dimenzija delovanja njegovog pokreta, a *zanemaruje* jedna druga, veoma važna činjenica, *istorijski još markantnija*, a to je da je *Mihailovićev pokret završio u kolaboraciji*, a da ne pominjemo ekskluzivni *nacionalni program i četničke zločine* nad civilnim stanovništvom, najpre nesrpskim, a potom i nad Srbima-komunistima, zločine za koje prosečni konzument ravnogorske istorije teško da je i čuo ili ih jednostavno zanemaruje i poriče.

⁴ Cf. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Beograd, 1988; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1995; Slično viđenje profesor Dimić dao u svom tekstu u: Grupa autora, *Srbija 1804–2004*, Beograd 2005.

Nema sumnje da je deo novonastalih pristalica četničkog pokreta sklon da se u celosti saglasi i da nedvosmisleno podrži celokupnu njegovu aktivnost, nalazeći opravdanja i za zločine nad civilima nesrpske nacionalnosti, ali i nad Srbima komunistima. Uopšte, cela priča o ravnogorskom pokretu, koja dolazi sa političke desnice i transponuje se i u nauku, izrazito je višeslojna, što je činjenica koju treba uvažavati prilikom tumačenja njene aktuelne eksploatacije.

Tema ovog rada je jedna još ekstremnija i svakako malobrojnija revizionistička struja, okupljena oko ideologijske koncepcije koju personifikuje Dimitrije Ljotić. Premda je i sam bio veoma klerikalna i bigotna, Ljotić je na izvestan način, u ideološkoj matrici ove struje, dopunjen konzervativnim klerikalizmom i nacionalnom idejom vladike Nikolaja Velimirovića. Ova revizionistička struja je izabrana za analizu kao najekstremnija, duboko klerikalna revizionistička tendencija u analizi prošlosti, naročito Drugog svetskog rata, što se očituje u *nedvosmislenom osporavanju smisaonosti antifašističke borbe*. Grupa je zanimljiva jer je strukturisana sasvim u skladu sa već uočenim varijetetom omladinskog desnog ekstremizma: čine je “akademski ekstremni desni krugovi stvaralačke, studentske i ostale inteligencije”.⁵ U svojoj voluminoznoj studiji o “prevladavanju prošlosti”, profesor Todor Kuljić je, čini se, zaobišao ovu grupaciju, koja je, rekao bih, najkonzervativnija desnica u Srbiji danas, koja čak i ne prikriva svoje izrazito antiliberalno, antiparlamentarno, antidemokratsko⁶ opredeljenje i izmiče kako određenju da “nova ekstremna desnica...brani liberalni kapitalizam”, tako i Griffinovoj kovanici “etnokratski liberalizam”, koju profesor Kuljić smatra za osnovanu i, uz određene ograde, primenjivu i na balkanske, pa i srbijansku, desnicu.⁷

⁵ Vidi T. Kuljić, n. d., 135.

⁶ U pisanju pojedinih pristalica ove grupe jasno se osporava i demokratija, u konačnoj instanci, na eshatološkoj ravni: “demokratija je samo prelazno rešenje dok čovek ne reši da li će da kaže Bogu ‘da’ ili ‘ne’. U slučaju kada kaže ‘ne’, dese se komunisti, fašisti, socijalisti, radikali, liberali, rojalisti, reformisti, feministi, secesionisti, i razne druge demokrate. U slučaju da kaže ‘da’, kao što su Srbi uradili u trinaestom veku (podvukao S. M.) čovek sam sebe smireno lišava prava izbora u budućnosti jer zna da će mu Onaj koji se bezmerno brine o njemu uvek izabrati najbolje i najprimerenije. Tako se rađa pravoslavna monarhija, a narod se ‘moli za one koji su na vlasti’”. S. Poljaković, n. d. Vidi i napomene 12 i 13.

⁷ T. Kuljić, n. d., 406 i dalje. Napominjem da se stiče utisak da koncepcija Kuljićeve studije

Napomenuo bih da većina tekstova koji su analizirani ne potiče iz pera historičara (čiji su radovi, prevashodno, analizirani u studiji profesora T. Kuljića), ali time se značaj tih tekstova ne umanjuje. Naprotiv, oni svedoče o jednoj pojavi koja zabrinjava: o temama koje su nesumnjivo historijske i historičarske i, u širem smislu, zahtevaju određenu stručnost progovorili su najpre neistoričari i nestručnjaci, što je višestruko zabrinjavajuće i nije naročito pohvalno ni za jedne ni za druge.⁸

Činjenica da se nestručna javnost (za čije delovanje se interesujem u ovom radu) bavi temama koje prevazilaze njihove objektivne saznavne mogućnosti nameće joj veliki deo odgovornosti za iskrivljavanja i pojednostavljenja uvek složene stvarnosti, kao i odgovornost za opterećivanje javnog mišljenja stereotipima koji su nesumnjivu potrebu preispitivanja novije prošlosti pretvorili u mračni “lov na veštice”. Veliki broj nosilaca revizionističkih koncepcija i sami su postali nezaobilazan “materijal” historiografskih, socioloških i antropoloških analiza.

Način na koji odgovoran historičar poima svoju profesionalnu dužnost trebalo bi da bude i svojina mislećih ljudi među neistoričarima makar na nivou načela. A odgovoran historičar zna nešto što nikome ne bi trebalo da je teško shvatljivo, a to je da “pristup istraživanju, u velikoj meri, određuje rezultat istraživanja. Ako se, na primer jugoslovenskoj državi i višedecenijskoj dominaciji komunističke ideologije pristupi, pod neposrednim utiskom njihovog sloma, kao incidentima istorije, a ne kao fazama historijskog procesa, onda je zaključak neizbežno defektan. Ta metodološka greška historičara postaje, u krajnjoj konsekvenci, etička greška”.⁹

---

zaista i ne otvara prostor za analizu stavova grupacije koja je analizirana u radu koji je pred čitaocem i koji, nadam se, delimično dopunjuje neke stavove iz pomenute studije. Pre svega stav o usvajanju elemenata liberalizma za grupaciju koju sam analizirao ne važi.

⁸ Promeni pogleda na istoriju koja se dogodila početkom devedesetih godina “su manje doprineli novi dostupni izvori ili oslobođenje od ideološkog pritiska. Javnoj preradi prošlosti više su pružili ljubitelji istorije nego profesionalni historičari odgovarajući na potrebu mnogih za novim identitetom.” T. Kuljić, n. d., 55. Istorijom su počeli da se bave nacionalno “osvešćeni” intelektualci, lekari, mašinski inženjeri, penzionisani policajci, pretvorivši rekonstrukciju prošlosti u “igralište bujne mašte”, nažalost ostvarujući ne mali uticaj na oblikovanje novog identiteta.

⁹ L. Perović, *Srpski liberali sedamdesetih godina XX veka* (predgovor za knjigu M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003.)

Da argumenti kojima se ovo osporavanje opravdanosti antifašizma potkrepljuje nisu samo funkcija ogorčenosti jednim totalitarnim režimom i ideologijom koja se istorijski potrošila, jasno svedoči i okolnost da se kao alternativa “komunizmu” nudi pregršt opskurnih ideoloških matrica, koje su vrlo često na granici fašizma, a redovno nacionalističke i isključive, čime se *obesmišljava njihovo shvatanje kao nekakve stvarne alternative totalitarizmu, budući da su u biti i same totalitarne*. Štaviše, svesno ili ne, nosioci ekstremne desne revizije svakako doprinose pojavi izrazito fašističkih tendencija u društvu, sve i kada sami ne sudeluju u njihovom grubljem ispoljavanju, koje se oslikava u povremenim izlivima ekstremnog nacionalizma, anticiganizma, antisemitizma kao i u pojedinim zabrinjavajućim simboličkim porukama na javnim mestima (kukasti krstovi, na primer). Nije razumljivo da se u jednoj zemlji i u jednom narodu koji je toliko stradao od fašizma makar i mestimično na grafitima ili drugde pojavljuju kukasti krstovi i druga fašistička obeležja.

Time se pokreće i pitanje istorijske potrošenosti naroda koji nije u stanju da na rubu epoha, skrenut od glavnih svetskih tokova, na početku jednog novog doba u svojoj istoriji, iskristališe jednu modernu i kreativnu alternativu, ne gledajući u prošlost u potrazi za *konkretnim rešenjima*, čija primena danas vodi samo jalovom istoricizmu. Poznavanje prošlosti nezaobilazan je orijentir, ali i velika odgovornost, koja na prostorima sa dramatičnim istorijskim diskontinuitetima podrazumeva dinamičan odnos prema nasleđu. Ta odgovornost najpre leži na ljudima od struke, istoričarima, ali su oni često u nemogućnosti da se suprotstave talasu uproščavanja i zloupotreba, ako već i sami nisu proizvođači rečenih “društvenih devijacija”.

Srbijanska javnost, u većini ne shvatajući da je i komunizam na istorijsku scenu stupio kao alternativa jednom društvu koje se istorijski potpuno iscrpilo, plaća danak opijenosti *istorijskom pobedom* nad komunizmom, danak čija se vrednost, na ravni potrage za identitetom, kreće u opsegu od isfrustriranog starograđanskog sentimentalizma do medievalne fascinacije. Drugim rečima, ponuđen je širok raspon ideja za mogući *novi početak* srpske istorije: ideje da je srpska istorija zastala negde na sredini minulog stoleća, ili možda na njegovom početku ili možebiti negde dublje, u srednjovekovnoj prošlosti, odakle treba nastaviti dalje. Sve ove ideje jednako su destruktivne i pogubne za srpski narod, dugoročno posmatrano, kao i vojni porazi i ljudske žrtve. Taj “sukob sa istorijskim procesima” (Latinka Perović) u korenu je mnogih nevolja

srpskog naroda danas. To je sukob koji troši društvo do nivoa potpune nemoći da iznađe pravce kojima treba da se kreće, a opasniji je utoliko što je jedan od retkih istorijskih kontinuiteta ovog prostora, menjajući samo povremeno intenzitet. Potrošenost srbijanske elite i marginalizovanost moderne alternative *srednjovekovnim autizmom, starograđanskim sentimentalizmom i dominantnom letargijom* neki su od činilaca tog procesa propadanja.

Neki od vidova sukoba sa prošlošću jesu nastojanje da se revidira ne samo pogled na prošlost, već sama prošlost; nastojanje da se sukob epoha i koncepcija koje se tragično nisu razumevale reši u korist jedne od njih ili pak nekog istorijskog pluskvamperfekta, čije se idejne matrice transponuju u sadašnjost; rešenost da se istorijskim redukcionizmom¹⁰ dođe do željenih obrazaca vlastite povesti, koja se tako iskrivljena i pervertovana potom veliča kao slavna i viteška, nasuprot mraku koji je potom usledio (komunizam). A ta slavija i veličajija prošlost dala je jasnu alternativu “komunističkoj viremiji”, “crvenoj kugi”, alternativu personifikovanu u liku i delu pojedinaca poput Dimitrija Ljotića, Milana Nedića, Dragoljuba Mihailovića, na svoj način i naročito vladike Velimirovića, koji su svi zajedno putokaz koji treba da ukaže Srbiji na put u svetliju budućnost svetosavskog XIII veka!¹¹

Novokonzervativci sa starim perjanicama i antikvarnim idejama nisu jedan, homogen pokret. Među njima postoje i određene razlike, a najekstremniji se nalaze na pozicijama snažnog desnog ekskluzivizma. Svojestven im je svojevrstni idejni “eklektizam”, koji se zasniva na ideološkim temeljima rane

¹⁰ O stepenu redukcionizma jasno svedoči sledeća konstatacija, komična koliko i neistinita i neinteligentna: “No, ono što nas zanima je jedna rečenica, u kojoj on (vladika Velimirović, prim. S. M.) moli starca Nikanora da pomene ‘tri velika srpska mučenika: Dimitrija, Dražu i Milana’. U toj jednoj rečenici je sve ono što treba da znamo o odnosu prema novijoj srpskoj prošlosti i Drugom svetskom ratu”. (Podvukao S. M.)

¹¹ Na ovom mestu istakao bih jedno značajno razmišljanje Jirgena Koke o identitetu. Zdravim društvima nije svojstveno da “svoj identitet moraju zasnivati naporno, u neku ruku sekundarno i ideološki, preko vežbanja u vraćanju istoriji... Simpatija i ganutost mogu pratiti bavljenje sopstvenom istorijom, još češće tuga i sažaljenje, prezir i mržnja. Ali ako želimo istoriju kao prosvetavanje, ne smemo se zaustaviti na tome...Ni najiskrenija dirnutost, ni najupečatljiviji spomenik, ni najusrdnije tugovanje ne mogu zameniti poimanje, objašnjenje i svrstavanje istorijskog fenomena. A ovo je neophodno ako istorija treba da nas orijentiše i učini sposobnim za budućnost.” J. Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994, 44-45.

fašističke literature¹² ili pak srpskih mislilaca slične provenijencije (Dimitrije Ljotić). Neosporni autoritet ove grupe je i vladika Velimirović.

Za istraživanje zanimljivi, a za svakog odgovornog pojedinca zabrinjavajući tekstovi koji izlaze iz pera mladih ljudi, saradnika u časopisima i na tribinama, u celosti su sazdana od socijalne demagogije, političke dogmatike, intelektualne proizvoljnosti i diletantizma,¹³ anahronih ideja i autističnih koncepata. Neretko i međusobno protivurečni, trebalo bi da posvedoče o nekakvoj atmosferi sukoba mišljenja, ali se taj sukob odvija u okvirima jedne unapred uokvirene ortodoksije koja ne dopušta sumnju u istinitost stavova, naročito

¹² O nivou konzervativizma i desnog ekskluzivizma neka posvedoči sledeći tekst. Reč je o svojevrsnom samoidentifikovanju, utvrđivanju pozicija jednog od desničarskih "pokreta", koji se međusobno smatraju za "bratske": "Konzervativna revolucija nije ni fašizam ni nacionalsocijalizam u današnjem shvatanju tih pojmova. Tačnije jesmo sledbenici ovih ideja do one tačke kada te ideje postaju Sistem i gube prvobitni smisao. Nemamo razloga da krijemo simpatije prema ranom italijanskom fašizmu, koji je oličen u D'Anunciju, Papiniju, Evoli, Dentileu, kao ni prema čistom, avangardnom nacionalsocijalizmu, čiju su filozofsku problematiku i ariozofski mističizam razvijali konzervativni revolucionari poput Jingera, Karla Šmita, Meler van der Bruka, Hajdegera, Hermana Virta i braće Štraser. Svi ovi autori su marginalizovani, proganjani i ubijani od strane Musolinija i Hitlera, ali su ideje ovih 'disidentata' preživlele pragmatične, kriminalne i samoubilačke režime fašizma i nacizma." (www.endkampf.net, 17. 12. 2004.)

¹³ Razmišljanje nad pojedinim problemima, ako pretenduje da bude objektivno i uverljivo, moralo bi da sadrži barem minimum intelektualnog poštenja i odgovornosti. U pisanju o komunizmu kao konceptu, kod pojedinih autora, to ne nalazimo ni u tragovima, a leksika prevazilazi najljuću kritiku komunizma koja je bila izricana u Jugoslaviji pre II svetskog rata: "... zamislite više od 200 000 Srba... zamislite ih na jednom mestu. Milina da vas obuzme. Dode vam da uskliknete, pa da, kako kaže naš veliki pesnik Njegoš – zaigrate sa njima kolo oko crkve. Ali ne!

Ja vam, braćo moja i sestre moje, ovom prilikom, na žalost, ne mogu pričati o milini, o punoti života, o "kolu oko crkve", jer onih više od 200 000 Srba u koje je sliven čitav Univerzum – više nema. Stradali su od jedne opake bolesti. Stradali su od "crvene kuge". A ta "crvena kuga" ne ubija na isti način. Njeni su metodi uništenja različiti. Ona je svoju veštinu ubijanja dovela do neslučenih razmera. Ona ubija duhovno i fizički. Duhovno ubija lažju, jer laž joj je drugo ime, a fizički ubija čerečenjem, pucanjem žrtvi u potiljak, sečenjem na parčad, vadečenjem očiju... Ona stavlja ruke i noge žrtava svojih u ključalu vodu. Ona testerise žive ljude, ona kolje, ona ubija maljem, ona baca žive ljude u jame. Ona melje. Ona je samlela više od 200 00 Srba za i posle Drugog svetskog rata, a njeno ime je komunizam". B. Nešić, "Komunizam", *Dveri srpske* 11-12 (2001), <http://www.dverisrpske.com/sabor/antikomunizam.htm>, 17. 12. 2004.

kada se ti stavovi izgrađuju na temelju autoriteta misli jednog od “najvećih Srba novije srpske istorije”, vladike Nikolaja Velimirovića oko kog se pletu kontroverze koje autor ovog teksta ovom prilikom nema nameru da razrešava. Prema pisanju samih autora analiziranih tekstova, jasno proizilazi, a i eksplicitno se kazuje da je vladika Nikolaj Velimirović njihov glavni ideološki putokaz. Ovu činjenicu ističe i Proglas upućen sa Prvog sabora pravoslavno-nacionalne omladine srpske na Beogradskom univerzitetu posle leta Gospodnjeg 1944: “...Najviši uzori Srpskog zaveta su nam pored Svetog Save, Svetog Simeona Mirotočivog i Svetog Kneza Lazara, Sveti Nikolaj Žički i Sveti Justin Čelijski.”¹⁴

Ovaj sabor održan je na Filološkom fakultetu u Beogradu 6. decembra 2001. godine. “U donedavno nezamislivoj nacionalnoj atmosferi na Beogradskom univerzitetu, uz srpske nacionalne pesme i govore kakvi se nisu mogli čuti od 1944. (podvukao S. M.), svi prisutni ogrejali su svoja srca za nova omladinska nacionalna pregnuća.”¹⁵

Dakle, u vreme kada je Beogradom još vladala okupaciona vlast (1944), okupljala se srpska “nacionalna omladina”, čiji je duhovni vođa Dimitrije Ljotić, razume se, sa znanjem okupacionih vlasti, čiji je Ljotić bio istaknuti saradnik, kako bi pevala “nacionalne pesme” i “nacionalno” govorila, a kao pozitivan pomak u odnosu na komunistički period naglašava se da se posle skoro šezdeset godina (2001) ponovo okupljaju takve grupe.

Nekolike ocene uloge pojedinih vođa nekoliko različitih “nacionalnih pokreta” Srba tokom Drugog svetskog rata zaslužuju naročitu pažnju. Naime, određene *konceptijske razlike* postojale su između Dragoljuba Mihailovića, Milana Nedića i Dimitrija Ljotića. U pisanju pojedinih autora sa desnice, čini se da je najgore prošao, ako izuzmemo komuniste, Dragoljub Mihailović, poglavito zbog svoje antifašističke borbe, koju je poveo, već u maju 1941. godine. Dakle, Mihailović je takođe neprihvatljiv, jer je vodio borbu protiv fašista, a bio je, pride, i blizak levici, t. j. “zaražen’ levičarskim idejama i kao takav nije

¹⁴ Zavetne dveri, Pozicija nacionalne omladine, Proglas prvog sabora pravoslavno nacionalne omladine srpske na Beogradskom Univerzitetu posle leta Gospodnjeg 1944, (6. 12. 2001.), cf. <http://www.dverisrpske.com/sabor/proglas.htm>, 17. 12. 2004.

¹⁵ Cf. <http://www.dverisrpske.com/sabor/sabor.htm>, 17. 12. 2004.

pravio razliku između Rusije i Sovjetije”.¹⁶

Glorifikacija Ljotića i Nedića ima svoje utemeljenje, prema shvatanju njihovih pristalica, u jednoj nacionalnoj misiji, naime spašavanju srpskog naroda od istrebljenja, kojem je bio izložen. U tom kontekstu, čak je i D. Mihailović, kao što sam već napomenuo, ocenjen veoma nepovoljno. Međutim, ovaj kriterijum relativizovao bi opravdanost svakog pokušaja otpora nadmoćnijem neprijatelju, pa bi se i Prvi i Drugi srpski ustanak, a svakako i Prvi svetski rat mogli po tom osnovu kritikovati, budući da su doneli velike žrtve. Zašto je na primer, vojvoda Mišić “div-junak”, a Broz “protuva”?

Dakle, novokonzervativci odlaze u svojim istorioidnim konstruktima

¹⁶ Interesantan je pristup koji se u odnosu na pokret Dragoljuba Mihailovića sugerise u sledećem tekstu: “Uzroci naše propasti leže toliko duboko da zadiru u metafizičko. Ali zadržimo se na istorijsko-političkim uzrocima i zaključku da su naši porazi posledica naše idejne slabosti, nacionalno verske neutemeljenosti i političke infantilnosti. Ova idejna slabost se ogleda, između ostalog, i u mišljenju mnogih Srba da je izvor naše propasti komunistička revolucija u građanskom ratu ‘41-‘45. Upravo je ta politička nepismenost i omogućila komunističku revoluciju, kao što će i danas omogućiti nesmetano instaliranje neoliberalne, demokratske svesti u srbske umove.

Jedna od posledica te političke infantilnosti je vezivanje za jednu pojavu u našoj istoriji koja se zove Ravnogorski pokret. Možda će nekom biti dovoljno da vidi da je perjanica i nastavljaj autentične ravnogorske ideje jedna gnjida u liku Vuka Draškovića, pa da zaključi o katastrofalnom uticaju ove ideje. Ali ipak, da se ukratko podsetimo ko i šta su bili ravnogorci:

Jednu od najvećih zasluga za uspeh komunističke revolucije u Jugoslaviji za vreme II sv. rata ima ravnogorski pokret Draže Mihailovića. Za razliku od četnika div junaka Pavla Đurišića, popa Đujića ili Koste Pećanca, čija je borba imala izrazit antikomunistički karakter, Draža nastavlja pogubnu politiku 27. marta, kada su sinhronizovano komunisti i oficiri anglofili gurnuli srbski narod u katastrofu. Draža ne samo da toleriše jačanje komunističkih bandi već i zajedno sa njima izvršava sumanute akcije koje skupo koštaju narod.

Loši vojnici i još gori ljudi ravnogorci su se pokazali uspešni samo u mučkim ubistvima u mraku, kada su kao crne trojke ubijali po Dražinom naređenju (čuveno “Z” – zaklati, koje je čitano preko radio Londona). Interesantno je da su ubijani samo Srbi antikomunisti i Dražini lični protivnici, nije stradao, na primer, ni jedan komunistički glavešina. Doduše, Stanislav Krakov tvrdi da ovo nije bila Dražina ideja, ali time se Draža nipodaštava i kao ličnost i kao oficir, i dokazuje se da se u njegovom okruženju radilo šta se htelo.

Možda i gore od ovog “Z” je demonska hladnoća sa kojom su ravnogorci i Draža posmatrali kolonu četnika Pavla Đurišića i crnogorskog naroda kako je kao zveri kidaju ustaše, partizani, bolest i glad. Samo zbog lične sujete Draža nije mrdnuo prstom da im pomogne. Možda je tako naredio London? Ili Tito?” (<http://www.endkampf.net/> 17. 12. 2004.)

tako daleko da odista i ne prećutkuju antifašističku borbu komunista i, u početku, Mihailovićevih četnika, nego je čak nedvosmisleno kritikuju, i to šezdeset godina nakon sloma fašizma u svetu, kada je jasno da je veliki deo srpskog naroda podržavao antifašistički otpor i stekao time veliki ugled i zasluge za svetski mir. To je, nesumnjivo, žalostan primer nipodaštavanja i omalovažavanja žrtava, koje su pale za slobodu čitavog čovečanstva, što je odavno manir društva u Srbiji, imajući u vidu činjenicu da bilans ratova koje je Srbija vodila u XX veku, to tragično “knjigovodstvo smrti” (B. Prpa), nikada nije do kraja sveden, što bi podrazumevalo da žrtve dobiju svoje ime i prezime, a ne da budu instrument politikantskih obračuna.

Razume se, sticajem istorijskih okolnosti, u Nedićevoj Srbiji bila je izražena i jaka kolaboracija, u različitim oblicima, ali je Srbija, jedna od retkih zemalja u Evropi koja odbacuje svoj najjači antifašistički pokret, a nekritički rehabilituje kolaboracioniste i to u trenutku kada se antifašizam unosi kao jedna od fundamentalnih vrednosti u preambulu ustava Evropske unije. Srbija je jedna od onih zemalja sa nejasno izgrađenim ili uopšte neizgrađenim identitetom, u kojoj se danas veličaju kolaboracionisti, *pre svega, dakle, zbog njihoveg antikomunističkog opredeljenja*, a neposredno osuđuju borci protiv fašizma. Na taj način se otvara prostor za tumačenja da su komunisti bili čak gori neprijatelji Srbije, nego fašistički okupator, a saradnici okupacionih snaga, indiskriminativno, najveće patriote. Pri tome se nedvosmisleno zanemaruje okolnost da je veoma teško predvideti kakvu bi budućnost imala Srbija da kojim slučajem nije iznedrila antifašističku opciju. Oni koji tu okolnost ipak ne zanemaruju, dali su i jasan odgovor. Naime, nema sumnje da je Srbija pala u “komunističko ropstvo” i ta je teza “nesporna”. Šta je bila alternativa tome? Sa *ironičnom intonacijom* autor jednog od analiziranih tekstova zaključuje: “da su na Jalti mape drugačije nacrtane i mi pripali savezničkom bloku, ravnogorci bi nas povelili u svetlu liberalno-demokratsku budućnost, odnosno imali bi DOS na vlasti još od 1945. a posle Dražine smrti, osma sednica bi se održala u selu Ba sa glavnim junacima Dragišom Vasićem (kao Stambolićem) i socijalistom Živkom Topalovićem (kao Slobom)”.¹⁷ Još jedan lament nad sudbinom onih koji su sa okupatorom saradivali rezignirano zaključuje da bi Nedić, (a sa njim nesumnjivo i Ljotić S. M.) bio streljan svejedno da li pobedu u građanskom

¹⁷ Isto.

ratu odneli komunisti ili četnici. Da li je previše proizvoljno zaključivanje da je jedino rešenje za obojicu bila pobeda fašizma? Sve da to i nije namera autora koji rezonuju na prikazani način, takav zaključak neminovno proizilazi.

Međutim, sve razlike u korpusu “nacionalnih snaga” prevaziđene su po dva suštinska osnova, koja su ih povezivala: *antikomunizam i srpski nacionalizam*. Drugim rečima, svi oni čine jedinstven front “nacionalnih snaga” u Drugom svetskom ratu, pa stoga zaslužuju naročito poštovanje i razumevanje, na šta pomiriteljski poziva vladika Velimirović. Otuda jasno proizilazi da najveći neprijatelj “Srbstva” nije fašističko-nacistički okupator, već komunistički “crveni virus”, “crvena kuga”. Dakle, podeljeni delimično po pitanju svog stava prema okupacionoj vlasti, Mihailović, Nedić i Ljotić su bili izraziti antikomunisti i srpski nacionalisti, pa je to glavni ključ za razumevanje njihove delatnosti i proslavljanje lika i dela. Pomiriteljska metafizika izgleda veoma neubedljivo:

“Mladi ljudi, koji ulaze u borbu za rodinu, ne smeju biti ‘ljotićeovci’, ‘nedićevci’, i ‘dražinovci’ svađajući se oko toga ko je više učinio za srpski narod u doba pred komunističko ropstvo, dok smo robovali pod Nemcima i njihovim slugama. Vladika Nikolaj svu trojicu naziva srpskim mučenicima i nalaže molitvu za pokoj njihovih duša. Zaista, oni su to, svako na svoj način, i bili: Nedić je klečao pred Hitlerom moleći ga da ukine odredbu ‘sto za jednog’ i znao je da će, bez obzira na to da li će pobediti Tito ili Draža, biti streljan – time je postao svesna žrtva za dobro svoje Otadžbine. Ljotić je u tome, kako je znao i umeo, pomagao Nediću, organizujući dobrovoljce za borbu protiv komunista; Draža je, pak, bio simbol srpske nepokornosti, otpora nemačkom okupatoru i nade da će Srbstvo opet biti slobodno... Svako od njih je radio šta je mogao i kako je mogao, a sad se za njihove duše treba moliti Bogu – to je zavet svetog Nikolaja Žičkog.”¹⁸ (sve podvukao S. M.)

Čak i kada bi postojala jasna istorijska verifikacija ovakvog stava o delovanju pomenutih ličnosti, zasnovana na istraživanjima, koja su preko potrebna nauci danas (jer ih jednostavno nema), okolnost da se sa toliko gorljivosti (ne mislim samo na ovaj konkretni tekst) brane i rezolutno usvajaju, pre svega Ljotićeve ideološke pozicije, *ne dakle samo politička pragma kao pretpostavljeni*

¹⁸ V. Dimitrijević, “Naša prošlost i naša budućnost”, *Dveri srpske* 11/12 (2001), http://www.dverisrpske.com/brojevi/11_12.htm/ljubeznioce.htm.

imperativ trenutka, ostala bi neshvatljiva bez ozbiljnije antropološke studije.¹⁹ Sklon sam oceni da “pokušaji da se istorija zameni mitom nisu puke loše intelektualne šale”,²⁰ niti naivni konzervativizam, naročito kada se dovedu u vezu sa nanosima antisemitizma i rasnih koncepcija kao i rezolutnog odbijanja liberalnih, i uopšte modernih ideja.

Da svakako nije reč samo o benignom tradicionalizmu i konzervativnim shvatanjima, jasno svedoči i Proglas prvog sabora pravoslavno-nacionalne omladine srpske, koji je održan 6. 12. 2001. godine. U Proglasu se, između ostalog, objavljuje da “Naše nacionalne, antikomunističke i monarhističke snage ne delimo na osnovu događaja iz Drugog svetskog rata” i dodaje se, da pristalice ove opcije ispovedaju “beskompromisni antikomunizam” i prepoznaju “komunističku veštinu pretvaranja u nove ideološko-stranačke maske”.²¹ Nema ni pomena o fašizmu kao makar još jednom od zala koje je uništavalo srpski narod, niti makar i jedne afirmativne ocene antifašizma, već se fašistička opcija legitimizuje i uključuje u korpus “nacionalnih snaga” iz Drugog svetskog rata, koje su se suprotstavile komunističkoj pošasti.

Zanimljiva je i koncepcija Srbije koja se želi stvoriti pomoću idejnih formula koje su ponuđene od strane ove grupacije, jer svedoči o jednom dubinskom zahvatu u pravcu totalne revizije mišljenja društva na osnovama mističizma, u izvesnom smislu katarzičkog. Na primer, koncept sukoba sa drugim narodima na neki način je odbačen,²² stidljivom osudom nasilne politike, ali postojeći duhovni okvir srpskog društva ipak nije dovoljan. Zato je kao cilj ponuđen metafizički koncept nazvan “Visoka Srbija, koja će svojom duhov-

¹⁹ Reč je, ipak, o jednom vrednosnom opredeljenju koje je retrogradno, duboko *antimoderno*, što je najneutralniji ključ za tumačenje pomenutih strujanja u celosti.

²⁰ E. Hobsbaum, *O istoriji*, Beograd, 2003, 18.

²¹ Proglas prvog sabora pravoslavno-nacionalne omladine srpske na Beogradskom Univerzitetu posle I.(eta) G.(ospodnjeg) 1944. (<http://www.dverisrpske.com/sabor/proglas.htm>, 17. 12. 2004)

²² Cf: S. Poljaković, n. d: “Slobodana Miloševića ustoličili (smo) skoro jednoglasno. Nismo ga doveli sa nekog stranog instituta za odgoj loših vladara, niti nam ga je izmislila neka mračna svetska organizacija za maltretiranje Srba. Iznedrili smo ga sami—iz preseka tadašnjeg nacionalnog bića. *Želeli smo tuđu krv* kao što danas želimo njegovu. Smejali smo se Srbima u Bosni, koji su, krajnje naivno, pozivali na obnovu ‘multinacionalne zajednice’ znajući da će njihova krv da poteče prva.” (podvukao S. M.)

nom visinom biti kadra da ujedini sve Srbe".²³

Logičkim formalizmom, lako se konstruišu poželjne interpretacije, koje će komunizam označiti kao glavnog protivnika svega što je srpsko. U ključu militantnog i brutalnog etnonacionalizma, tumačenja su nepodnošljivo uprošćena: antifašistička borba komunista dovela ih je na vlast koju su oni upotreбили za razaranje srpstva. Otuda ništa što se vezuje za komuniste ne treba prihvatiti, već, naprotiv, svaki segment njihovog delovanja treba diskreditovati i kompromitovati kao zaverenički i antisrpski. Delovanje komunista bilo je, dakle prema shvatanjima autora čije sam radove analizirao, izrazito antisrpsko, gotovo do te mere da je, reklo bi se, čitav partizanski pokret bio pre svega zavera protiv srpstva. Drugim rečima, partizani su se borili protiv Nemaca kako bi što više Srba bilo ubijeno u odmazdama. Nepovoljna pozicija Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji, navodno, najbolje pokazuje antisrpstvo komunista, a glavni projektant takve pozicije Srbije bio je Josip Broz.²⁴

Zaključak

Pojava nasilja nad prošlošću već je odavno uočena u historiografiji. Naglašeno je i već postalo *locus communis* da je "svaka organizovana prerada istorije pokušaj pravdanja nečeg savremenog. Neretko se umesto razrade rešenja za savremene probleme odgovor traži u prošlosti (idealizacija ili demonizacija ranijih stanja i likova)."²⁵ Po ko zna koji put u istoriji pokazalo se da "prošlost

²³ Isto. Vidi i napomenu br. 16.

²⁴ Kada bi teza o izrazitom antisrpskom karakteru partizanske borbe bila održiva, argumenti koji se navode njoj u prilog od strane pripadnika grupacije čije radove analiziram u ovom eseju kompromitovali bi tu tezu već i zbog same retorike koja se koristi, a da ne govorim o idejama koje se prenose: "Manje -više, danas je *svakome poznato da je Josip Broz bio nekakva belosvetska protuva, poslana ko zna otkud i da za ko zna čiji račun satera Srbiju u mišju rupu* i da je u ime bratstva i jedinstva teritorijalno, etnički i duhovno rasparča – najpre avnojevim granicama i stvaranjem autonomnih pokrajina, a zatim donošenjem ustava iz 1974. godine, koji je *svim antisrpskim snagama omogućio da nagrizađu Srbiju kao crvi tarabu, da se raždžilitaju po njoj kao svoji na svome, dok je istovremeno sve čestite srpske domaćine, intelektualce i sveštenike najurio preko granice, strpao u svoje kazamate ili jednostavno pobio...*" S. Pušonjić, "I posle Tita -Tito", *Dveri srpske* 11-12 (2001), http://www.dverisrpske.com/brojevi/11_12.htm/iposletitatio.htm, 17. 12. 2004. (sve podvukao S. M.)

²⁵ T. Kuljić, n. d., 49.

daje slavniju pozadinu sadašnjosti koja nema šta da slavi"²⁶ kako je primetio E. Hobsbaum, pri čemu bih se usudio da dodam da je naročito "privlačna" mogućnost da se kontinuitet uspostavlja sa što daljom prošlošću, koja je već svojom udaljenošću primamljivija, a govoreći o fascinaciji srednjovekovljem čak i duhom vremena nekako "osveštana" i naročito poželjna sadržina restauracijskih stremjenja klerikalne desnice. Što je dalja, prošlost je fascinantnija, a njena delatna snaga istorijski utemeljenija, jer se "dokazala" dugim trajanjem. Sa druge strane, nesumnjivo je tačno da se nasuprot razumnom promišljanju tradicije dogodilo da se upravo ona "prošlost, koju je socijalizam izbrisao, revanšistički vraća u obliku demonizovanja socijalizma"²⁷ i svega što je socijalizam oličavao.

Preispitivanje i novo čitanje prošlosti, razgrtanje ideoloških naslaga, uvažavanje novih izvora, koji nisu, usled različitih okolnosti, bili dostupni, metodološki drugačije, savremenije, pametnije mišljenje prošle stvarnosti, sve su to legitimni vidovi dinamičnog odnosa prema nasleđu i prošlosti. Promene u historiografiji često su odraz takvog sazrevanja istorijske nauke, zbacivanja stega ideoloških matrica, usavršavanja metoda i naučnika-pojedinca koji se prošlošću bavi, sazrevanja društva kroz emancipaciju od mitskih konstrukcija i legendarnih predstava. Takve promene su neophodne i neminovno proširuju saznajne horizonte, sprečavajući redukcionizam, pojednostavljenja, pa i ogođene falsifikate, doprinoseći jasnijem uvidu u uvek složenu prirodu istorijskih pojava i procesa. Diskretne međuzavisnosti, naizgled paradoksalni složaj događaja i pojava, ogromno prostranstvo nepoznatog pa i nesaznatljivog samo su neke od okolnosti koje nam sugerišu uzdržljivost i mišljenje prošlosti kao slojevite i složene prošle stvarnosti, koja je neminovno dinamična, sa brojnim unutrašnjim protivrečnostima.

Ništa od toga se ne prepoznaje u tekstovima koje sam pišući ovaj rad analizirao. Naprotiv, prepoznao sam grubo svađanje sa prošlošću, nepodnošljiv diletantizam, nedopustivo redukovanje prošlosti, revizionizam lišen objektivnosti i brutalnu ideološku propagandu. Ignorišući istinu, koja je uvek celina određenja (Hegel), a ne proizvoljna selekcija sudova, sve i kada su oni tačni, desni revizionisti ni na koji način ne doprinose artikulisanju idejnih stremlje-

²⁶ E. Hobsbaum, n. d., 16.

²⁷ T. Kuljić, n. d., 55.

nja u Srbiji u pravcu njenog napretka i boljitka (što su usvojili kao svoj cilj) već čine upravo suprotno, sukobljavajući se sa prošlošću, ali i sa budućnošću naroda, države i društva.

Aktuelnu "tradicionalizaciju" društva u Srbiji karakteriše neobičan spoj temeljne amnezije za noviju prošlost i hiperamnezije srednjovekovne stvarnosti. Njeni nosioci nisu samo pristalice grupe čije sam radove analizirao. Oživljavanje srednjeg veka pa čak i "izmišljanje tradicije" deo su snažnog procesa "regresivne evolucije" koja se nedvosmisleno suprotstavlja neophodnoj modernizaciji. Parametre modernosti ne postavljaju belosvetski zaverenici već istorijski tokovi, a *neminovnost učešća u njima je pitanje opstanka*.²⁸ Modernost i antimodernost su *objektivne istorijske i legitimne historiografske kategorije* i ne počivaju, dakle, na vrednosnoj opredeljenosti istoričara, kako bi neko mogao da prigovori. Modernizacija je autentičan istorijski proces i otpor tom procesu plaća se zaostalošću ili propašću.

Period nakon Drugog svetskog rata je značio i ubrzanu modernizaciju društva, (što je činjenica koja ne sme da se zanemaruje niti preneglašava). Čini se da je umnogome razložno saglasiti se sa ocenom da je "za obične građane zaostalijskih zemalja (...) to verovatno bio najbolji period u njihovoj istoriji".²⁹ Sa druge strane, izvan sumnje je, čak i na osnovu činjenica koje su poznate i bez naučnih studija o tom periodu, načelna ocena da državni socijalizam nije bio društveni okvir koji je omogućavao suštinsku slobodu pojedinca i da su razlozi kraha tog projekta umnogome unutrašnje, "sistemske greške". Taj sistem pruža dovoljno jakih argumenata za vrlo osnovanu kritiku tako da nisu potrebni intelektualni konstrukti i maštovite bravure kako bi se demistifikovao njegov neuspeh. Odras zrelosti pojedinca, nauke i društva je da se ta kritika vrši *sine ira et studio*, kako bi se izbeglo neuko kritizerstvo. Međutim suštinski problem je u tome što se dogodilo da je period državnog socijalizma svoj negativni, "komunistički" žig preneo i na tekovine modernizacije i mnoge druge pojave koje su se u popularnoj svesti sa komunizmom identifikovale, uključivši tu, na

²⁸ Cf. L. Perović, "Retrospektiva neuspelih modernizacija u Srbiji-moguće pouke za budućnost", u: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, (2003) 25: "... nužno je shvatiti da modernizacija nije potreba da bi se ličilo na druge već da bi se među drugima ravnopravno živelo."

²⁹ E. Hobsbaum, n. d. , 15.

specifičan način i antifašizam. Otuda, nezaobilazna je ocena da slom državnog socijalizma nije doneo promene koje bi vodile napretku društva u Srbiji, već se u mnogim sferama dogodio involutivni proces. Opominjuće zvuči i, u balkanskim prilikama, sasvim umesno se postavlja jedno načelno pitanje: "Da li potiskivanjem, brisanjem, nekritičkim postupcima prema (...) 'jučerašnjoj stvarnosti' možemo očekivati da nam, već sutra, 'istorija' ponovo eksplodira u lice?" (Lj. Dimić)³⁰

SUMMARY

ONE ASPECT OF THE RIGHT-WING REVISIONIST APPROACH TO THE ANTI-FASCIST STRUGGLE IN SERBIA

In this work, Milošević analyzes the writings of Serbia's clerical right, a group that sought to portray the Serbian anti-fascist struggle as harmful and useless to the Serbian nation. He shows how these writers uncritically rehabilitated individuals who collaborated with the fascist occupation during the Second World War. This revisionist approach uses the ideology of Dimitrije Ljotić and Vladika Nikolaj Velimirović as its foundation. Milošević contextualizes this revisionist approach in contemporary Serbian society and argues that it is no doubt a part of Serbia's pursuit for a new tradition-based national identity.

³⁰ Lj. Dimić; D. Stojanović; M. Jovanović, *Srbija 1804-2004*, Beograd, 2005, 13.

Marjan Dimitrijević

HISTORIJSKE REFLEKSIJE ANTIFAŠISTIČKOG RATA U MAKEDONIJI U MAKEDONSKOJ HISTORIOGRAFIJI 1991-2005. GODINE

Kao i historiografije susjednih balkanskih zemalja i makedonska savremena historiografija, osobito onaj dio koji se bavi istraživanjem perioda Narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata, u posljednjih petnaest godina pretrpjela je kvantitativne, i nadasve kvalitativne promjene, prije svega zahvaljujući utjecaju društvenih, političkih, ekonomskih, etničkih i drugih promjena koje su se dešavale u savremenom makedonskom društvu i koje su našle direktan odraz i primjenu u historijskim radovima ove vrste. Dokaz tome je i promjena imena same boračke organizacije u Makedoniji, koja je od Organizacije boraca NOR-a prerasla u Organizaciju boraca iz Narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata u Makedoniji (NOARM). Samim tim se promijenio i datum obilježavanja Dana boraca, koji je od ranijeg jugoslavenskog 4. jula promijenjen u 11. oktobra, koji se danas u Makedoniji obilježava kao Dan ustanka ali i Dan boraca.

Odmah na početku ću ukazati da su se u okviru makedonske historiografije koja se bavi razdobljem Narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata u Makedoniji, iskristalizirala dva osnovna pravca i to: pravac koji zastupaju preživjeli učesnici Narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata, koji u suštini predstavlja produžetak ranijih historiografskih stavova čiji su autori sami ovi učesnici. U ovim radovima nema većeg i značajnijeg pomjeranja i odstupanja u bilo kom pravcu.

Novost kod ovih radova je u tome da jedan dio njih ulazi u međusobnu polemiku koja se, uglavnom, svodi na ocjenu i ulogu određenih ličnosti tog

perioda, ili pak ocjenu i prevrednovanje određenog događaja koji, pri čemu jedni autori uvećavaju, a drugi umanjuju doprinos pojedinih ličnosti ili značaj određenih događaja, što, uglavnom, ovisi od toga da li su ti autori bili svjedoci ili učesnici tih zbivanja. Ove radove najčešće štampaju općinske boračke organizacije, ili, pak, sami autori u sopstvenoj režiji, putem sponzora i odabranih recenzenata. Ovi radovi, uglavnom, zadržavaju već viđenu fizionomiju ovakve vrste radova još iz vremena Titove Jugoslavije.¹

Drugu grupu historiografskih radova u makedonskoj historiografiji predstavljaju naučni radnici koji se bave periodom NOAR-a u Makedoniji. Karakteristika ovih radova je u tome što se veći dio njih ne bavi lokalnim temama, nego se usmjeravaju ka međunarodnoj dimenziji NOAR-a u Makedoniji, a bazirani su uglavnom na faktografskim materijalima i dokumentima domaćih i najčešće stranih arhiva. Obilježje ovih radova je izbjegavanje ideoloških ocjena i naglašavanje međunarodne dimenzije NOAR-a u Makedoniji i osobito potenciranja antifašističkog karaktera NOR-a u Makedoniji i doprinos Federalne Makedonije u svjetskoj konačnoj pobjedi nad fašizmom.²

Jedan od novijih naučnih simpozija posvećen rukovodećem vojnom tijelu NOR-a u Makedoniji, a to je Glavni Štab NOV i POM-a i njegovom komandantu Mihailu Apostolskom, održan je tokom 1996. godine. Na žalost, niti sam naučni skup, a niti objavljeni zbornik radova sa ovoga skupa godinu dana kasnije, nije dao odgovor niti validnu novu ocjenu i prevrednovanje ove materije. Jednostavno, sve je ostalo po starom.³ Jedan pokušaj ka sublimiranju i ocjenjivanju rezultata pedesetogodišnjeg institucionalnog naučnoistraživačkog rada na polju nacionalne historije je bio naučni skup organiziran povodom pe-

¹ Karakteristični polemični radovi su naprimjer: Vančo Nikolovski: *NOV bez dogmi 1941-1942. Kritički osvrt na dosegašnata istoriografija*. NIP Globus, Skopje, 1997.; Riste Buneski-Bunte: *Polemiki*. Društvo za nauka i umetnost, Prilep, 2003.; Tihomir Šareski: *I tagi i svetlini*. Globus, Skopje, 1996.; Aleksandar Spasovski-Aleksandar Dimitrovski: *Panče Nedelkovski-Pološki*. DARM, Skopje, 1998.; Vite Isjanovski: *Generalot Tihomir Miloševski-Tičo*. NIP Nova literatura, Skopje, 2001. i drugi.

² Takva ja, naprimjer, monografija: Prof. dr. Marjan Dimitrijeviški: *Makedonija vo antifašističkata vojna 1944-1945*. Menora, Skopje, 1995.

³ *Glavniot Štab na Narodnoosloboditelната vojska i partizaskite odredi na Makedonija (1941-1945). Po povod 90-godini od raganjeto na Mihailo Apostolski. Prilozi od naučniot sobir održan vo Skopje na 19. i 20. dekemvri 1996 godina*. MANU, INI, Skopje, 1997.

deset godina postojanja i rada Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju (1948-1998. godine).⁴ Sa ovoga skupa je proizašao naučni zbornik radova u kome su zastupljeni domaći ali i strani naučni radnici.⁵

Jedan od najnovijih pokazatelja stanja ocjene i prevrednovanja cjelokupne makedonske historiografije o NOAR-u u Makedoniji, je objavljivanje najnovije, zasad petotomne, historije makedonskog naroda u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju. Peti tom se odnosi na period NOAR-a u Makedoniji 1941-1945. godine.⁶ U ovom tomu autori su veoma malo koristili novije historiografske radove, posebno objavljene magistarske i doktorske disertacije, ali i druge radove proizašle iz već završenih naučnih projekata o temama posvećenim NOAR-u u Makedoniji. Zbog toga on ima puno nedorečenosti i grešaka, pa mnogi naučnici izbjegavaju njegovo citiranje.⁷

Takođe je značajan i najnoviji poduhvat institucionalne savremene makedonske historiografije na polju pisanja enciklopedije i leksikografskih radova. Tako je tokom 2000. godine u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju objavljen historiski rječnik, koji je izazvao dosta žučnu diskusiju u krugovima kritičke historiografije.⁸

Najnovija naučna dostignuća na polju istraživanja NOAR-a uglavnom se

⁴ *Almanah: 50 godini Institut za nacionalna istorija 1948-1998. godina.* Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1998.

⁵ *Makedonskata istoriska nauka-dostignuvanja i problemi. Prilozi od naučniot sobir održan vo Skopje na 17-19 novembri 1998. godina. Po povod 50-godišninata od rabotata na Institutot za nacionalna istorija.* Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2000.

⁶ *Istorija na makedonskiot narod, tom 5. Makedonija vo Vtorata svetska vojna, Narodnoosloboditelna i antifashišticka vojna vo Makedonija (1941-1945).* Redaktor dr. Novica Veljanovski. Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2003. Urednici i pisci su uglavnom dva autora: Prof. dr. Novica Veljanovski (pravnik po vokaciji sa završenim Pravnim fakultetom u Skopju) i prof. dr. Vančo Stojčev (vojnik po vokaciji sa završenom Vojnom akademijom u Beogradu).

⁷ Primjera radi spomenuo bih neke: Marjan Dimitrijevski: *Makedonija vo antifashištickata vojna 1944-1945. godina.* Menora, Skopje, 1995. Marjan Dimitrijevski: *Makedonskata vojska 1944-1945. Pregled na Glavniot Štab, brigadi, divizii, korpusi i 5. jugoslovenska armija.* INI, Skopje, 1999. i drugi.

⁸ *Makedoski istoriski rečnik (MIR).* Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2000; Iako je ovaj historijski rječnik timsko djelo uglavnom naučnih radnika iz Instituta za nacionalnu istoriju, ipak su glavnu riječ imali urednici pojedinih hronoloških perioda. Tako je za NOAR-a, urednik bio dr. Mile Mihajlov, koji je po svom nahodjenju uređivao pa i korigirao određene podatke, ali u saglasnosti sa tadašnjim direktorom Instituta dr. Novicom Veljanovskim.

prezentiraju u dva naučna časopisa: “Glasnik”, kojega izdaje Institut za nacionalnu istoriju, i “Istorija”, čiji je izdavač Savez društva istoričara Republike Makedonije, sa sjedištem na Filozofskom fakultetu - Katedra za historiju. U ovom posljednjem časopisu pored naučnih radova susreću se i radovi posvećeni problemima nastave historije.

Na organiziranim naučnim skupovima uglavnom se diskutira o temama i ličnostima koji su do raspada SFR Jugoslavije ostale nedovoljno proučene, ili se o njima nerado govorilo i pisalo.⁹ Može se zaključiti da se makedonska savremena historiografija u pogledu Drugog svjetskog rata jaš uvijek nalazi u procesu traženja mjesta i ocjene određenim događajima i ličnostima. Ovdje se može uočiti da najnovija saznanja o Drugom svjetskom ratu, počinju graditi jedan novi pravac, osobito u pitanju uloge KPJ, odnosno KPM u ratu, ne negirajući pri tom njezine zasluge i mjesto u organiziranju oružane borbe makedonskog naroda.¹⁰

Određenu poteškoću predstavlja opterećenost naučnih radova terminima i izrazima, koji sada dobivaju novu konotaciju i napuštaju bivšu općeprihvaćenu terminologiju o Drugom svjetskom ratu.¹¹ Karakteristični su termini: *naro-*

⁹ Ovom prilikom bih spomenuo neke od ovih naučnih simpozijuma: *Makedonija vo Vtorata svetska vojna 1941 godina*, održan 17. i 18.12. 1991. godine na Institutu za nacionalnu istoriju (Materijali sa ovoga skupa još uvijek nisu objavljeni); *ASNOM 50 godini makedonska država 1944 – 1994*, održan 17-18. 11. 1994, u MANU i INI; *Evropa i makedonskato vprašanje*, održan 29-30. 9. i 1. 10. 1994. u okviru manifestacije “Gocevi denovi” u Delčevu; *Čento-čovek, revolucioner, državnik*, održan 26. 11. 1991. u Prilepu, u organizacij INI i DNU Prilep; *Petre Piruze-Majski, vreme, život, delo*, održan 18-19. 11. 1993. u Ohridu u organizaciji INI i Sobrajra općine Ohrid; *Blagoj Jankov-Mučeto*, održan 1996. u Strumici; *Glavniot štab na NOV i POM*, održan u MANU 1996. i drugi. U pripremi je naučni simpozij posvećen Metodiju Šatorovu Šarlu, koji se treba održati tokom 2005. g.

¹⁰ Pokušaj nove ocjene uloge KPM u toku NORA je posmrtno objavljeni rad dr. Velimira Brezovskog *Komunistička Partija na Makedonija 1941-1944*. INI, Skopje, 2003. Ipak, moramo konstatirati da zbog starosti rukopisa koji je nastao krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća, kao i zbog oskudnog redakcijskog komentara, ovaj rad nije u potpunosti postigao svoj cilj, odnosno nije u cijelosti osvijetlio ulogu i značaj KPM i toku NOAR-a u Makedoniji.

¹¹ Upotreba pojedinih izraza i termina koji nisu jasno definirani niti vremenski locirani kada govorimo o vremenskom rasponu 1941-1945. godine i sada je još uvijek neujednačena. Tako susrećemo izraze: Socijalistička revolucija u NOAR Makedonije, Ustanak, Narodnooslobodilački rat, Narodnooslobodilački pokret, Napredni pokret, Napredni omladinac,

dnooslobodilački rat, koji je sad zamijenjen sa *narodnooslobodilački i antifašistički rat*, zatim se napušta termin *socijalistička revolucija u toku NOAR-a*, a sve više se susreće termin *Narodni front*. U ovom kontekstu ima niz drugih primjera koji ukazuju na evoluciju makedonske historiografije u pogledu terminološkog korigiranja.

Još uvijek se u makedonskoj historiografiji objavljuju zbornici dokumenata, posvećeni Makedoniji u Drugom svjetskom ratu.¹²

Gledano generalno, makedonska historiografija o Drugom svjetskom ratu i NOAR-a u Makedoniji, u hronološkom jednoipodecenijskom periodu od raspada SFR Jugoslavije do danas (1991-2005. godine), je pretrpjela značajan prevrat, kako u pogledu izučavanja novih naučnih tema i područja i prava istraživanja, tako i u praktičnoj primjeni rezultata ovih najnovijih naučnih istraživanja u naučnim projektima i objavljenim naučnim radovima. U ovom smjeru osobito kritičku transformaciju je doživjela obrada najnovije makedonske historije u nacionalnim okvirima ali i u općem smislu.

U ovom kontekstu sa žaljenjem možemo konstatirati da nakon šest decenija od NOAR-a u Makedoniji i jedne i po decenije osamostaljenja Republike Makedonije, još uvijek jedan dobar dio radova mistificira neke segmente NOAR-a u Makedoniji, kao i njezin narodnooslobodilački karakter, negira neke ličnosti i njihove rezultate. To, najčešće, susrećemo u radovima pristrasnih i politički opterećenih autora, koji ne pripadaju naučnom krugu, i onih koji tvrde da makedonska država stvorena u toku NOAR-a Makedonije do 8. septembra 1991. godine nije bila država makedonskog naroda, već država komunista, država Kominterne, srbo-komunista i drugo.

U ovom pravcu mnoga od ovih dela počinju da promoviraju i određene poluistine i nedorečenosti sa unaprijed osmišljenim ciljem. U njima se odbacuju mnoge vrijednosti NOAR-a u Makedoniji, a paralelno sa tim oni otvaraju proces rehabilitacije i preispitivanje nedovoljno obrađenih tema i dilema. Ponekada se čak omalovažavaju ili negiraju 24.000 žrtava makedonskog naroda tokom Drugog svjetskog rata.

Revolucionar i drugi.

¹² Takvi zbornici dokumenata su: *Tretiot Rajh i Makedonija 1941-1945. (dokumenti)*. INI, Izbor, redakcija, vovedni napomeni i komentar, prof. dr Marjan Dimitrijeviški. Tom 1, kniga 1. INI, Skopje, 1996; *Dokumenti za voenata organizacija vo Makedonija 1941-1943. Pokrainski i Glaven štab na Makedonija 1941-1943*. Tom 1, kniga 1. Menora, Skopje, 2001. i drugi.

Njima se pridružuju i nenaučni i najčešće politizirani i nacionalno zaslijepljeni pisci, ali i političari koji katkad svesno od okupatora i njihovih kvislinga prave oslobodioce i nove heroje, podižu im, najčešće nelegalno i bez dozvole države, nove historijske spomenike. Ovde je riječ o miješanju dnevne politike u historiografiju, ili trenutne procjene pojedinih autora u zavisnosti kojoj nacionalnosti pripadaju.

U svakom slučaju, svjedoci smo teškog falsificiranja i omalovažavanja NOAR-a Makedonije, koji u svakom slučaju pomažu razvijanju razdora i nacionalne netrpeljivosti, što u svojim djelima konstatira i sam nekadašnji predsjednik boraca NOAR-a Makedonije i nekadašnji politički komesar GŠ NOV i POM-a Borko Temelkovski: "(...) Ima tendencija revanšizma i pretenzija da se sudi i presudi celokupnom NOAR-u Makedonije kao i državi stvorenoj u toku ovog rata".

U kontekstu ovoga, mi danas stalno slušamo i čitamo primjedbe određenih autora i političara da se Republika Makedonija definitivno oslobodila svoje prošlosti i da ovu prošlost treba zaboraviti zajedno sa generacijama položenih života na oltaru te historije. Ali se odmah postavlja aktualno pitanje: "Znači li da mi treba da zaista zaboravimo svoju prošlost?". Takođe se postavlja pitanje: "Da li to neko svjesno hoće da nama sazda novu sliku za svjetliju budućnost baziranu bez svoje prošlosti". "Je li to moguće?" Ako je to tako, onda bi to značilo da mi treba da zaboravimo i sve generacije koje su radile u prošlosti. Ali, ova prošlost nije niti tuđa niti se može zaboraviti, to je naša vlastita prošlost na kojoj počiva i naša budućnost i budućnost mladih generacija koje dolaze.

Takođe se postavlja pitanje, da li se oni koji to preporučuju i oni koji to prihvaćaju, stide svoje prošlosti, svojih predaka i njihovih djela, kada nama sugeriraju da ih zaboravimo i da o njima ne pišemo nova naučna djela? Pa, da li se oni mogu zaboraviti, da li se uopće mogu zaboraviti naši djedovi i očevi, kada je jasno da sa našim postojanjem i oni postoje u nama samima. Konačno, jesmo li mi ljudi kratkog pamćenja i ljudi koji brzo zaboravljaju? Odgovor na ova postavljena pitanja može dati samo obimna i po tematici raznovrsna produkcija makedonske savremene historiografije posvećene NOAR-u u Makedoniji. Ta historiografija pokazuje da je velika uloga NOAR-a u Makedoniji u institucionaliziranju nove makedonske države kao članice velike antifašističke koalicije. U tom kontekstu treba valorizirati ulogu i mjesto određenih ličnosti i pojedinih događaja toga doba.

A ličnosti iz ove bliske prošlosti, koje zaslužuju da o njima budu napisani pojedini monografski radovi, ima puno, ali je još uvek mali broj naučnih radnika koji se bave ovim problemom.¹³ To je vjerovatno zato što je u naučnom stvaralaštvu jedan od najtežih zadataka pisanje o pojedinim ličnostima, a osobito o onima koji su imali odlučujuću ulogu ili funkciju u kreiranju određenih pojava i procesa. Ovaj žanr historiografije je specifičan, traži veliko historijsko znanje i temeljno poznavanje vremena i prošlosti same ličnosti.

Za sve ovo od strane naučnog radnika se traži mnogo takta, objektivnosti, odmjerivosti i objektivne historijske procjene o liku i djelu same ličnosti. Od ovog autorskog konglomerata i mozaika pristupa, ovisi kako će ta ličnost ući u nacionalnu historiju. Ovaj sud je najteži ali i najznačajniji. Ne smijemo zaboraviti da kroz mjesto, ulogu i ocjenu historijske ličnosti određujemo i mjesto same nacionalne historije. Baš zato u posljednjih petnaest godina, makedonska savremena historiografija, putem najnovijih monografskih radova, napravila je korak ka naučnom potvrđivanju već postojećih ocjena i analiza o pojedinim ličnostima, ali isto tako ona je uradila korak i ka prevrednovanju nekih dosadašnjih saznanja, osobito u odnosu na mjesto i ulogu kada se radi o zacrtanoj državotvornoj politici nove makedonske poslijeratne države.¹⁴

To su, uglavnom, neke osnovne karakteristike i osnovne vrijednosti novih monografskih radova ove vrste najnovije makedonske historiografije.

Ipak, moramo konstatirati da je, uzeto u cjelini, makedonska historiogra-

¹³ Još uvijek se u makedonskoj savremenoj historiografiji pišu djela posvećena manje poznatim, a veoma važnim ličnostima iz perioda antifašističkog rata. Tako je, na primjer, najnovije djelo posvećeno trećem po redoslijedu, predsjedniku Sobraanja Makedonije Dimitru Nestorovu (Stojče Kovačeski i Marjan Dimitrijevi: *Dr Dimitar Nestorov, život i delo*. Centar za kultura Braća Miladinovci, Struga, 2004.).

¹⁴ Najočitiiji primjer za ocjenu i prevrednovanje ličnosti u najnovijoj makedonskoj historiografiji je ocjena uloge Metodije Andonova-Čenta, prvog predsjednika Prezidijuma ASNOM-a i prvog predsjednika Sobraanja Makedonije. O njemu je makedonska historiografija održala tri simpozija i objavila više zbornika radova i pojedinih naučnih radova, među kojima i *Zbornik dokumenata posvećen Metodiji Andovu-Čentu* (redakcija prof. dr. Marjan Dimitrijevi, prof. dr. Zoran Todorovski i Risto Buntevski), u izdanju Državnog Arhiva Republike Makedonije tokom 2003. godine. To isto važi i za ocjenu uloge Lazara Koliševskog, prvog predsjednika prve vlade Makedonije aprila mjeseca 1945. godine. O njemu je Dragan Kljakić napisao monografiju pod naslovom *Vremeto na Koliševski*, Matica Makedonska, Skopje, 1994.

fija krajem 20. i početkom 21. stoljeća, jako obogaćena novim radovima koji, uglavnom, naučno i realno prezentiraju NOAR u Makedoniji i njegovo mjesto u velikoj antifašističkoj koaliciji toga doba. U kontekstu toga, držeći se poznatih i već primijenjenih naučnih principa u savremenoj evropskoj i balkanskoj historiografiji, makedonska historiografija sa primjenom naučne metodologije i zdravog kritičkog duha, objektivno i nepristrasno koristeći fakte koji se nikad ne smatraju konačnim i apsolutnim, i pored svih poteškoća, trasira novi pravac ka afirmaciji i njegovanju rezultata NOAR-a u Makedonije.

Zato se može reći da je makedonska historiografija, i pored znatnih poteškoća, našla svoj metod djelovanja i pravac pisanja koji vodi ka razvijanju osjećaja za nacionalni identitet i nacionalnu svijest, čovjekova prava, demokraciju, slobodu, jednakost, miroljubivost, toleranciju, međunarodnu saradnju i preuzimanje opće odgovornosti za stvaranje boljih i prijatnijih uslova življenja svih građana Makedonije.

SUMMARY

HISTORICAL REFLECTIONS ON THE WAR AGAINST FASCISM IN MACEDONIA: MACEDONIAN HISTORIOGRAPHY 1991-2005

In the past decade, Macedonian historiography has been enriched by new studies that offer scholarly and thoughtful interpretations of the Macedonian struggle against fascism (NOAR) and its role in the larger coalition against fascism. This scholarship adheres to the principles and methodologies used in contemporary European and Balkan history, adopting a healthy and critical spirit to objectively and impartially examine the subject. Dimitrijević traces how this scholarship is leading in new directions for the general understanding of the Macedonian anti-fascist movement. In doing so, he notes that this historiography is critical to the development of Macedonia's national identity, national consciousness, and inter-community relations as well as for issues of human rights, democracy, freedom, equality, peace, and tolerance in the region.

Tea Sindbaek

MASAKRI I GENOCID POČINJENI U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PONOVRNO OTKRIVANJE ŽRTAVA (Razvoji unutar historiografije socijalističke Jugoslavije iz međunarodne perspektive)

Tokom osamdesetih godina, u jugoslavenskoj historiografiji zapažen je iznenadan porast interesovanja za masakre i genocid u Drugom svjetskom ratu, pa je potrebno razmotriti pitanje kako su ovi događaji bili ranije predstavljani, te prema kojim je historijskim događajima porast interesovanja bio usmjeren. Ali, u isto vrijeme, nameće se pitanje zašto je interes nastao baš u to vrijeme.

Objašnjenje za ovakav razvoj mogli bismo potražiti u internim jugoslavenskim dešavanjima, ali se čini, kako ću i naglasiti u ovome radu, da se sličan interes za zvjerstva u Drugom svjetskom ratu, holokaust i genocid, također javlja u isto vrijeme i u drugim zemljama. Prema tome, dokazat ću da također nešto možemo naučiti poređenjem jugoslavenskog stanja sa ostalima.

Cilj ovog rada je usporediti način na koji su interni jugoslavenski masakri i genocid počinjeni u Drugom svjetskom ratu predstavljeni u jugoslavenskoj historiografiji socijalističkog doba sa trendovima historiografije genocida u drugim zemljama, te posebno jevrejskog holokausta. Prvo ću ponuditi kratak pregled jugoslavenske historiografije pomenutih masakara, a potom ću usporediti njene glavne razvoje sa stavovima prikazanim u američkim, evropskim i izraelskim studijama o holokaustu i zvjerstvima u Drugom svjetskom ratu.

Jugoslavenska historiografija o masakrima i genocidu

1: Partizani i neprijatelji

U prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, jugoslavenska historiografija nije bila mnogo zaokupljena patnjama žrtava, masakrima i genocidom. Umjesto na patnju nenaoružanih civila, jugoslavenska javnost je podsjećana na herojske žrtve jugoslavenskih naroda u ratu za oslobođenje, a u središtu pažnje su bila partizanska strateška dostignuća i vodstvo komunističke partije.¹

U većini radova o jugoslavenskom ratnom iskustvu, stradanja civila su bila površno spomenuta, a rijetko detaljno, i to kao dio općeg i dobro poznatog okvira partizanskog ratovanja. Kratki opisi masakara i svirepog nasilja su uglavnom imali za cilj naglasiti okrutni i neljudski karakter neprijatelja. Kako su masakri i stradanja civila bili predstavljani, pokazao je Tito u svojem referatu na 5. kongresu Komunističke partije Jugoslavije 1948. godine. Na 75 stranica posvećenih Drugom svjetskom ratu, masakri su redovno spominjani, ali samo dva puta je opis bio veći od jedne rečenice. U oba se slučaja čini da je glavna namjera bila istaknuti zvjerstvo neprijatelja.² Isti je model koristio Vladimir Dedijer u svojoj biografiji Tita iz 1953. Interesantno je da niti jedan od ova dva teksta ne posvećuje mnogo prostora logoru u Jasenovcu, studiji kojoj se Dedijer kasnije duboko posvetio.³

Naravno, priličan nedostatak interesovanja za masakre i žrtve ne znači da ništa nije bilo objavljivano. Nekoliko je opisa izašlo, posebno u formi memo-

¹ Vidi, na primjer: *Reperaciona Komisija pri Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije: Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945*. Beograd, 1945, s. 5–6. Za primjer veličanja komunističkog vodstva, vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Tom V, Knjiga 1. Borbe u Hrvatskoj 1941. god. Beograd, 1952, s. IX.

² Tito, J. B.: Izvještaj na V kongresu KPJ. u: Tito, J. B.: *Izgradnja nove Jugoslavije III*. Zagreb, 1951, s. 187–88, 211.

³ Dedijer, V.: *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*. 2. izd., Beograd, 1953, s. 289. Samo u fusnoti u posljednjem poglavlju, koje se bavi poslijeratnom rekonstrukcijom Jugoslavije, Dedijer spominje Jasenovac, tvrdeći da je više od 200. 000 ljudi tamo ubijeno tijekom Drugog svjetskog rata, broj koji je bitno manji nego je to kasnije sugerirao. (s. 545)

ara, ali u usporedbi sa djelima objavljenim kasnije, posebno u osamdesetim godinama, to nije bilo mnogo.⁴

2: Novi pogledi na rat, 1965-1980.

U desetljećima nakon rata, slika Narodnooslobodilačkog rata, uistinu glavnog izvora političke legitimnosti komunističkog vodstva, bila je ljubomorno čuvana. Međutim, u šezdesetim godinama zvanična historiografija Drugog svjetskog rata, iako je bila još uvijek polje partijskog interesovanja, vođena je nešto slobodnije, a određena neslaganja oko tumačenja rata su postala vidljiva. Među predmetima rasprave bile su uloge hrvatskih građanskih političara, te hrvatskih komunista i partizana u ratu.⁵ Prema Franji Tuđmanu, on i drugi su bili umiješani u diskusiju oko Jasenovca i broja žrtava, ali iza zatvorenih vrata.⁶ Međutim, nisam našla druge izvore koji ovo potvrđuju.

Početak sedamdesetih godina, zvanična historiografija je počela preispitivati ranija istraživanja ratnog perioda. Na okruglom stolu, koji je organizirao časopis *Gledišta* 1972. godine, istaknuto je da su ova istraživanja gotovo isključivo govorila o vojnim aspektima ratnog perioda, dok je pitanje žrtava bilo među brojnim zanemarenim područjima ratne historije.⁷

U sedamdesetim godinama, historijsko istraživanje se u većoj mjeri okrenulo ka drugim aspektima rata nego ka strateškim razvojem Narodnooslobodilačke borbe, a objavljena su i detaljnija istraživanja o ustaškom pokretu i razvitku tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH).⁸ U jednotomnoj Historiji

⁴ Masakri u selima su opisivani u, na primjer: Dedijer, V.: *Dnevnik, prvi deo (od 6. aprila do 27. novembra)*. Beograd, 1945, posebno s. 230-249; Vujasinović, T.: *Ozrenski partizanski odred*. Sarajevo, 1950, s. 75, 81; opisivanje ustaških logora, na primjer: Čolaković, D.: *Jasenovac 21. 8. 1941/31.3.1942*. Sarajevo, 1948, posebno s. 35-110; Nikolić, N.: *Jasenovački logor*. Zagreb, 1948.

⁵ Vidi, na primjer: Tuđman, F.: *Narodnooslobodilački rat. Enciklopedija Jugoslavije*, vol. 4, Zagreb, 1960, s. 273-278; Terzić, V.: *Jugoslavija u aprilskom ratu*. Titograd, 1963. Vidi i Bosnić, S.: *The political career and writings of Franjo Tuđman. South Slav Journal*, vol. 14, no. 1-2, 1991, p. 31, vidi fusnote 18 i 19, s. 39.

⁶ Tuđman, F.: *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb, 1990, s. 56-57.

⁷ *Gledišta*, br. 1, 1972, s. 32, 34, 35, 40-41, 63-64; *NIN*, 13/2 1972, s. 40.

⁸ Na primjer Jelić-Butić, F.: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-45*. Zagreb, 1978 (1977); Krizman, B.: *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb, 1977.

Jugoslavije, koju su objavili 1972. godine Vladimir Dedijer i ostali, više pažnje je posvećeno zločinima i zvjerstvima nad civilima nego u većini prethodnih ratnih bilješki. Dedijer čak spominje partizanski teror protiv crnogorskih sela, koja su simpatizirala četnike.⁹ Pored toga različita mišljenja su bila prilično izražena oko pitanja Jasenovca, naročito o procijenjenom broju žrtava u ovom logoru (prema Enciklopediji Jugoslavije i Vojnoj enciklopediji oko 600.000 ljudi je ubijeno u Jasenovcu).¹⁰

3: Genocid i žrtve, 1980-1990.

U osamdesetim godinama, pristup historiji genocida i masakara se morao bitno mijenjati, naročito u Republici Srbiji. Wolfgang Hoepken je izrazio mišljenje da su se prvo pisci, a ne historičari, pozabavili ratom i njegovim "tajnim pričama".¹¹ Ustvari, jedan od prvih koji je ponovno govorio o ovim temama, bio je Vladimir Dedijer u svojoj obimnoj knjizi "Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita" iz 1981. godine. Prvenstveno usmjerena ka otkrivanju skandala i dotadašnje skrivene strane Titove osobe, Dedijerova publikacija je ponovno predstavila teme o terorizmu NDH protiv Srba, ulozi katoličke crkve i broju mrtvih u Jasenovcu. Citirajući Antuna Miletića, Dedijer navodi da je više od milion ljudi bilo u Jasenovcu, i da je između 480.000 i 800.000 ljudi tamo ubijeno.¹² Očigledno, broj žrtava Jasenovca raste u Dedijerovim predstavljajima.

Godine 1984. Dedijer je izabran za predsjednika Odbora Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), čiji je zadatak bio skupljati građu o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije. Prema Dedijeru, ovaj je rad posebno potreban, jer je jugoslavenska država pod utjecajem moćnih ljudi

⁹ Dedijer, V. et al.: *History of Yugoslavia*. New York, 1974, s. 580-641.

¹⁰ Ljubo Boban i Fikreta Jelić-Butić izbjegavaju potvrditi broj. Posebno Jelić-Butić ukazuje na nesigurnost oko broja žrtava citirajući različite pretpostavke. Vidi: Boban, L.: *Ustaše. Enciklopedija Jugoslavije*, vol. 8, Zagreb, 1971, s. 438-444; Jelić-Butić, F.: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, s. 187.

¹¹ Hoepken, W.: War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia. *East European Politics and Societies*, vol. 13, nr. 1, 1999, s. 205.

¹² Dedijer, V.: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. vol. 2, Rijeka, 1981, 489, 531-557.

i zbog nacionalnih razloga, gotovo više od 40 godina potpuno negirala ova pitanja, uključujući i potrebu da se utvrdi istina o broju žrtava.¹³ Odbor je planirao 21 publikaciju različitih primjera genocida izvršenih uglavnom u Jugoslaviji. Šest radova je objavljeno na kraju desetljeća, sačinjavajući 10 obimnih tomova, od kojih samo jedan nije imao Srbe kao glavnu grupu žrtava.

Tokom osamdesetih godina, jugoslavenski historičari, u prvom redu u Srbiji, su se sa mnogo većim oduševljenjem nego prije, uključili u pomno ispitivanje historije žrtava, koncentracionih logora, masakara i genocida počinjenih u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji.¹⁴ Ova djelovanja su bila osnažena izručenjem i suđenjem ustaškom komandantu Andriji Artukoviću 1986. godine, što je dovelo zločine iz Drugog svjetskog rata na naslovne stranice jugoslavenskih medija, a također se odrazilo i u knjigama.¹⁵ U drugoj polovini osamdesetih godina, djela iz historije genocida su također mnogo citirana u novinarstvu.

Ukupni broj žrtava – a osobito u Jasenovcu – je bio predmet spora. Nove demografske kalkulacije su ukazale da je utvrđeni broj žrtava od 1,7 milijun previsok, te da je tačniji broj oko jedan milijun.¹⁶ Na kraju osamdesetih godina, neki su hrvatski historičari posumnjali u vjerodostojnost srpske ‘historije genocida’, te se ukazivalo na razvoj “Jasenovačkog mita”.¹⁷

¹³ Dedijer, V. & A. Miletić: *Proterivanje Srba sa ognjišta: 1941-1944: Svedočanstva*. Begrade 1989, s. 8. Bilo je pokušaja da se utvrdi tačan broj žrtava, ali su oni završili neuspješno. Vidi, na primjer, Žerjavić, V.: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Globus, Zagreb, 1992, 33-38; ‘Predgovor’, *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima statističkog zavoda Jugoslavije*. Bošnjački Institut, Zürich-Sarajevo, 1998.

¹⁴ Posebno s obzirom na Jasenovac ovo je dokumentirano u knjizi Jovana Mirkovića: *Objavljeni izvori i literature o jasenovačkim logorima*. Banja Luka, 2000.

¹⁵ Stanojević, Branimir: *Ustaški ministar smrti: Anatomija zločina Andrije Artukovića*. Nova Knjiga, Beograd, 1986; Bulajić, Milan: *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*. Rad, Beograd, 1988.

¹⁶ Kočović, B.: *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*. London, 1985; Žerjavić, V.: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb, 1989.

¹⁷ Na primjer: Tuđman, F.: *Bespuća povijesne zbiljnosti*; Boban, L.: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*. Školska knjiga, Zagreb, 1989, s. 324-325. Vidi i: Gross, M.: *Wie denkt man kroatische Geschichte? Österreichische Osthefte*, vol. 35, no. 1, 1993, s. 93-95; Boban, L.: *Jasenovac and the manipulation of History. East European Politics and Societies*, vol. 4, no. 3, 1990.

Istovremeno se povećavao interes hrvatske publike za “masakr u Bleiburgu”, seriju masovnih ubistava koje su počinili komunistički partizani nad hrvatskim neprijateljskim vojnicima i izbjeglicama na kraju rata.¹⁸ Tako je za neke hrvatske historičare vlastito nacionalno žrtvovanje, jednako kao i za neke srpske historičare, postalo glavna tema.

Postoji nekoliko razloga za ovo “zakašnjelo” interesovanje za žrtve i genocid. Očigledno je da su jedan od njih političke direktive i ograničenja pisanja historije u socijalističkoj Jugoslaviji, te potreba da se vodi računa o osjetljivoj nacionalnoj ravnoteži jugoslavenskog državnog aparata. Drugi uzrok bi se mogao pronaći u promijenjenoj političkoj klimi nakon Titove smrti u maju 1980. godine. Takođe mislim da je važno napomenuti da je historijsko interesovanje za masakre u Drugom svjetskom ratu djelimično bilo obilježeno rušenjem političkog tabua kao i stvaranjem narodnih mitova. Prema tome, političke dimenzije su bile u potpunosti umiješane.

Dok su ovi razlozi zasigurno utjecali na jugoslavensku historiografiju, također se čini da se i na međunarodnom planu u historiografiji Drugog svjetskog rata nastojalo izostaviti pominjanje žrtava nekoliko desetljeća, da bi se ponovo o njima govorilo osamdesetih godina.

Drugi svjetski rat i žrtve u drugim historiografijama

1: Kada je sjećanje na žrtve postalo aktualno?

Proučavanje historije i zajedničko sjećanje na Drugi svjetski rat, a posebno jevrejski holokaust, koji je po mnogima prototip genocida, pokazalo je da ni historijsko ni javno interesovanje za masakre i žrtve nije bilo izraženo u

¹⁸ Na primjer: Grčić, Marko (ed.): *Bleiburg. Otvoreni dossier, drugo, prošireno izdanje*. Start, Zagreb 1990; Žanko, Želimir & Šolić, Nikola (eds.): *Jazovka*. Vjesnik, Zagreb, 1990. Vidi također Hayden, Robert M.: Recounting the dead. In R. S. Watson (ed.): *Memory, History and Opposition under State Socialism*. Santa Fe, 1994; Denich, Bette: Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide. *American Ethnologist*, vol. 21, nr. 2, 1994; Jasna Dragović-Soso: *Saviours of the Nation. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Hurst, London, 2002, 110-114.

prvim desetljećima nakon rata.¹⁹ Općenito, tehnički i politički aspekti rata, kao i “nacionalna patnja” država pod nacističkom okupacijom su bili mnogo više u centru pažnje.

U Izraelu, gdje bi se moglo očekivati da su sjećanja na rat i njegove žrtve uistinu važni, holokaust je bio dugo odsutan iz historije i drugih naučnih disciplina sve do početka šezdesetih godina. Nakon suđenja Eichmannu u Jerusalemu 1961. godine naučni i javni interes se razvio, a od sedamdesetih godina holokaust je prisutan i u političkom diskursu.²⁰ U sjeverozapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama, holokaust je bio van interesovanja čak i duže. Peter Novick je pokazao da se u Sjedinjenim Državama holokaust jedva smatrao posebnom tragedijom sve do kraja šezdesetih godina, a javni interes je primjetno porastao u sedamdesetim.²¹ Historiografije zemalja socijalističkog bloka Istočne Evrope su pratile put komunističkog “antifašizma”, uzimajući kao svoje važne teme herojske borbe partizana, narodne armije, kao i Crvenu armiju. Nacistička politika genocida i njegovih žrtava gotovo da nije bila uvrštena u ove historije.²²

Tako je 1981. godine, historičarka Lucy S. Dawidowicz, izučavajući holokaust, pronašla razlog za strah da će “historija 6 miliona ubijenih Jevreja nestati sa lica zemlje isto kao što su oni sami i njihova civilizacija nestali”.²³

¹⁹ Vidi, na primjer, David S. Wyman: Introduction. In David S. Wyman (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*. The John Hopkins University Press, Baltimore, 1996, xix-xxiii.

²⁰ Orna Kenan: *Between Memory and History. The Evolution of Israeli historiography of the Holocaust 1941-1961*. New York, 2003; Dalia Ofer: Israel. In David S. Wyman (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*, 873-880, 885-889.

²¹ Peter Novick: *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. Bloomsbury, London, 2000.

²² Klas-Göran Karlsson: The Holocaust and Russian Historical Culture. In Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander: *Echoes of the Holocaust*. Nordic Academic Press, Lund, 2003; Pär Frohner: The Presence of the Holocaust. *Vergangenheitsbewältigung* in West Germany, East Germany and Austria. In Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander: *Echoes of the Holocaust*; Livia Rothkirchen: Czechoslovakia. In David S. Wyman (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*; Thomas Sniegon: Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities. In Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander: *Echoes of the Holocaust*. Nordic Academic Press, Lund, 2003.

²³ Lucy S. Dawidowicz: *The Holocaust and the Historians*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1981, s. 1.

Očigledno je da se to nije desilo. Naprotiv, kao što su utvrdila dva švedska znanstvenika, izgleda da se holokaust postepeno pomjerio u sami centar evropske historijske kulture.²⁴ S obzirom na istraživanja o holokaustu, pokazalo se da je od 1985. do 1995. godine objavljena ista količina materijala kao i tijekom cijelog perioda od 1945. do 1985. godine.²⁵ Što se tiče ostalih naučnih disciplina, studije o holokaustu i genocidu su dobile na snazi od sedamdesetih i procvjetale početkom osamdesetih godina.²⁶ U posljednjim desetljećima, istraživački i memorijalni centri posvećeni žrtvama holokausta i inače genocidu su otvoreni širom svijeta. Nije teško zaključiti da je od kraja sedamdesetih godina također nastao neviđen historijski, javni i općenito akademski interes za zvjerstva, genocid i žrtve u mnogim mjestima izvan Jugoslavije.

2: Razlozi “zakašnjelog” interesa

Neka objašnjenja ovog zakašnjelog interesa za žrtve se često iznose. Kaže se da je postojala potreba da prođe neko vrijeme prije nego bi se o takvim traumatskim iskustvima uopće moglo govoriti.²⁷ Čak bi se moglo reći da je užasna patnja civila kao neposredna posljedica rata bila toliko očevidna, da nije postojala posebna potreba da se istražuju jezivi detalji. Ali generaciju ili dvije kasnije, kako je manje onih koji su imali direktna iskustva i sjećanja na zločine, razvit će se potreba da se analizira, razumije i upamti. Također je istaknuto da se u slučajevima traumatizirajućeg zlostavljanja, žalost prenosi na sljedeće generacije. Prva generacija, djeca žrtava, teže da ispolje nesvjesni sram starijih, dok su kasnije generacije često spremne da se suoče s historijom

²⁴ Karlsson, Klas-Göran: ‘The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges,’ In Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander: *Echoes of the Holocaust*, s. 15.

²⁵ Jørgensen, Torben: Udforskningen af folkemordet på de europæiske jøder. *Den Jyske Historiker*, No. 90, 2000, s. 60.

²⁶ Fein, Helen: ‘Genocide: A Trend Report’ *Current Sociology*, vol. 38, s. 5; Anders B. Hansen: ‘Folkemord gennem 50 år – en definatorisk tilgang,’ *Den Jyske Historiker*, No. 90, 2000. Ovaj razvoj može se vidjeti i po godinama publikacija i po ukupnom broju knjiga u Izraelu. W. Charny (ed.): *Genocide. A Critical Bibliographic Review*. London, Mansell Publ., 1988.

²⁷ Na primjer Charles S. Maier: ‘A Surfeit of Memory,’ *History and Memory*, 1993, vol. 5, s. 140 ; Orna Kenan: *Between Memory and History*, s. xv.

zlostavljanja.²⁸

Pitanje srama bi moglo biti od krucijalne važnosti. Ako se osvrnemo na slučaj Zapadne Njemačke i Izraela, neka vrsta selekcije kao da je okarakterisala historijski postupak i zajedničko prisjećanje ratnog iskustva.

U javnom mnijenju mlade države Izraela, holokaust je u velikoj mjeri zasjenjen drugim pitanjima i učestalim problemima. Pošto nenaoružanost i patnja nisu u skladu sa jevrejskom cionističkom ideologijom, izraelsko zajedničko sjećanje je bilo više usmjereno ka herojskim stranama nedavne historije, poput rata za nezavisnost ili ustanka u Varšavskom getu. Kad je 1951. godine proglašen oficijelni dan sjećanja na žrtve holokausta, istovremeno je posvećen ustanku u Varšavskom getu, a datum je strateški smješten u jevrejski kalendar tako da signalizira i heroizam i žalost.²⁹ Prema Daliji Ofer, bilo je potpuno očigledno čega su se Izraelci trebali sjećati u vezi sa ratnom historijom. "Govornici na komemoracijama o holokaustu spajali su sram onih 'koji idu kao ovce na klanje' sa odvažnošću onih koji su odabrali da umru u borbi".³⁰ Time je u prvim desetljećima nakon rata, patnja Jevreja tijekom "krajnjeg rješenja" bila okružena sramom.

U Zapadnoj Njemačkoj, usprkos njemačkoj odgovornosti i krivici, rat se pamtio po zlostavljanju. Patnja njemačkih ratnih zarobljenika i Nijemaca istjeranih iz Istočne Evrope, naglašavala se kako u historiji tako i u politici.³¹ Međutim, silovanje njemačkih žena od strane saveznika i posebno sovjetskih vojnika nisu bila uključena u zvanična ratna sjećanja. Prema Atini Grossman, priče o silovanjima su bile doista prisutne u ličnim memoarima i drugim pisa-

²⁸ Volkan, Vamik D.: *The Need to Have Enemies and Allies. From Clinical Practice to International Relationships*. Jason Aronson, Northvale, New Jersey, 1994, s. 176. Vidi i Denitch, B.: 'Dismembering Yugoslavia'.

²⁹ Tossavainen, M.: 'Calendar, Context and Commemoration. Establishing an Israeli Holocaust Remembrance Day, In: Karlsson, K. & U. Zander (eds.): *Echoes of the Holocaust*; Young, D.: *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. Yale Univ. Press, New Haven, 1993, s. 213, 263-281.

³⁰ Dalia Ofer: Israel. In David S. Wyman (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*, s. 865.

³¹ Robert G. Moeller: War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany. *The American Historical Review*, vol. 101, 4, 1996; Omer Bartev: Germany's Unforgettable War: The Twisted Road to Moscow and Back. *Diplomatic History*, vol. 25, 3, 2001.

nim djelima nakon rata, ali nisu bila uključena u zvanične ratne historije sve do kraja osamdesetih godina. Grossmanova pretpostavlja da su te priče možda bile presramotno breme, posebno za muški dio njemačkog stanovništva.³²

Izgleda da su određene vrste zlostavljanja bile suviše bolne ili sramotne da bi se prihvatile desetine godina nakon rata. Mada su vremenski raspon i izmjena generacija vjerovatno bili potrebni prije nego bi se moglo baviti takvim pitanjima, također je moguće da se pozicija žrtava tumači manje kao sramna i ponižavajuća, a više kao ona koja u sebi sadrži određenu moralnu vrijednost. Prema Peteru Novicku, veliki interes za pitanje holokausta, koji je u Americi prisutan otprilike posljednjih 25 godina, popraćen je promjenom stava prema žrtvama “od same granice prezira i izbjegavanja ka srdačnom prihvatanju”.³³

Zaključna razmatranja

Očigledna je zajednička tendencija historiografije o Drugom svjetskom ratu, u Jugoslaviji i nekim drugim zemaljama, da su posebni tipovi žrtava izostavljeni iz pisanja historije za nekoliko desetljeća. Naročito iskustva nenoružanih i poniženih žrtava kao da su bila previše sramotna i bolna da bi bila obrađivana dugo vremena poslije rata. Međutim, od 1970-tih godina, i posebno u 1980-tim, masakri i žrtve imaju centralno mjesto u historiografiji Jugoslavije kao i u drugim zemljama. Dok je ovo vjerovatno djelimično rezultat potrebnog vremenskog razmaka, čini se da prati i promjenu internacionalnog diskursa, koji pripisuje moralno i simbolično poštovanje žrtava.

Jugoslavenska historiografija je svakako imala i svoje vlastite osobine. To su bili ideološki imperativi, neki od njih slični onima iz drugih socijalističkih zemalja, kao i pitanja posebno osjetljiva za jugoslavensku državu, na primjer potreba za isticanjem autohtone revolucije nezavisne od SSSR-a, historija antagonizma i nasilja između različitih grupa u Jugoslaviji, kao i promjenu političke klime. Ipak postoje upadljive podudarnosti u razvojinama historiografije o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji i drugim zemljama. Zbog toga vjerujem

³² Atina Grossman: *A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupational Soldiers*. In: Moeller, R. (ed.): *West Germany under Construction*. Michigan, 2000, s. 39, 50-51.

³³ Peter Novick: *The Holocaust and Collective Memory*, 8. Vidi i: Charles S. Maier: ‘A Surfeit of Memory,’ *History and Memory* 1993, vol. 5, s. 147.

da je jugoslavenska historiografija bila pod utjecajem ovih zajedničkih tendencija.³⁴

U jugoslavenskom slučaju, herojska djela partizana su ostala pozitivni centar historije Drugog svjetskog rata u sedamdesetim godinama. Međutim, kada su napokon patnje žrtava i genocid ušli u historijski program rada u osamdesetim godinama, ova pitanja su stvorila naročito snažan predmet javne rasprave i jugoslavenske historije. Ponovno vrednovanje ovog historijskog perioda navelo je na razmišljanje o osnovi političkog sistema, kao i na činjenicu da bi ponovno oživljavanje ovih jezivih historijskih iskustava neminovno utjecalo na odnose među jugoslavenskim narodima.

SUMMARY

SECOND WORLD WAR MASSACRES AND GENOCIDE AND THE REDISCOVERY OF VICTIMS

- Developments within socialist Yugoslav historiography
in an international perspective

It seems to be a common tendency of the historiography of the Second World War in Yugoslavia and several other countries that certain types of victimisation were left out of history writing for several decades. Particularly experiences of defenceless and humiliated victims were apparently too shameful and painful to be conceived for a long period after the war. From the 1970^s and particularly in the 1980^s, however, massacres and victims became central in historiography and popular history in Yugoslavia and elsewhere. While this is probably partly the result of a necessary distance in time, it seems also to accompany a change in international discourse, which ascribes moral and symbolic esteem to the role of victims.

Yugoslav historiography naturally had its particular characteristics. There

³⁴ Jedan primjer internacionalne povezanosti može biti rad Vladimira Dedijera u diskusiji Ujedinjenih naroda oko genocida u 1940-tim godinama, i njegovo sudjelovanje u radu 'Rus-selova tribunala' u 1960-tim godinama.

were ideological imperatives, some of which would have been similar to those of other socialist countries, while others were indeed special for Yugoslavia: The need to emphasise an autochthonous revolution independent of the Soviet Union, a history of brutal violence and strong antagonisms between different groups within Yugoslavia, the changing political climates, not least following Tito's death. Nevertheless the similarities in the developments of Second World War historiography in Yugoslavia and elsewhere are striking. Therefore I believe that Yugoslav historiography has participated in and been influenced by these common tendencies.

In the Yugoslav case the heroic deeds of the partisans remained the positive focus of World War II history into the 1970^s. When finally genocide and victims' suffering entered the historians' agenda in the 1980^s, however, these issues formed a particularly powerful theme within history and public debate. This was partly because re-evaluation of this historic period also meant re-thinking of the background of the political system, and partly because reviving these gruesome historic experiences would inevitably influence national relations among the Yugoslav peoples.

Max Bergholz

MEĐU RODOLJUBIMA, KUPUSOM, SVINJAMA I VARVARIMA: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine¹

Ovaj rad ima dva cilja: prvi, da analizira kako je jugoslavenski komunistički režim, uz pomoć SBNOR-a/SUBNOR-a, izgrađivao i širio zvaničnu verziju sjećanja na Drugi svjetski rat u Jugoslaviji koristeći spomenike i grobove palim borcima i žrtvama fašističkog terora; drugi, da pokaže kako su građani Jugoslavije, tokom perioda od 1947. do 1965. godine, reagirali na ova “mjesta sećanja.”

Uprkos fokusiranju na istraživanje društvenog sjećanja o Drugom svjetskom ratu tokom proteklih petnaestih godina, samo se mali broj naučnika ozbiljno bavio ovom temom u slučaju Titove Jugoslavije. Oni koji su pokušavali dali su ovakvu interpretaciju: Titov režim pružao je jugoslavenskom društvu “nepromjenljivu sliku rata” 1941-1945. godine, gdje je rat opisan kao zajednička borba jugoslavenskih naroda protiv stranih i domaćih fašista.²

---

¹ Istraživanje za ovaj članak djelimično je finansirano stipendijom IREX-a (*International Research & Exchanges Board*), sredstvima dobijenim od *National Endowment for the Humanities* i *U.S. State Department* preko “*Title VIII program*” i *IREX Scholar Support Fund*; i stipendijom od *American Councils for International Education (ACTR/ACCELS)*, sredstvima iz *Title VIII East-Central Europe Research Scholar Program*, koji je finansijski prodržan od *U.S. State Department, Program for Research and Training on Eastern Europe and the Independent States of the Former Soviet Union*. Nijedna od ovih organizacija nije odgovorna za stavove koji su ovdje predstavljeni.

² Wolfgang Hoöpken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” *East European Politics and Society*, Volume 13, No. 1, Winter 1999, 297.

Mala grupa intelektualaca, dalje kaže ova interpretacija, konačno je napala ovaj komunistički “kavez” sjećanja na rat tokom 80-ih i 90-ih godina. Na kraju, komunističko “zvanično sjećanje” propalo je zbog napora onih koji su se trudili da “re-definiraju ratne masakre” u Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata kao opće nacionalističko nasilje baveći se “simbolističkim oživljenjem genocida.”³ Dakle, postojeća literatura pruža jednostavni binarni model: prvo, komunistički režim gradi rigidno sjećanje na rat za, kako se čini, nemoćno društvo; drugo, intelektualci su nekako mogli da diskreditiraju ono što je režim rekao društvu o ratu.

Ovdje nije prisutno razmatranje o tome kako su obični ljudi reagirali na zvanično sjećanje na rat u Jugoslaviji. Ovo je upadljiv propust naročito zbog toga što su u oba modela prisutne dalekosežne tvrdnje o ponašanju “društva” - “ugušeno društvo” ili društvo koje kao da slijedi stope grupe intelektualaca. U ovom radu ću pokušati da predstavim analizu ponašanja ovog “društva” pokazujući neke od načina - i naročito neke od podrivačkih načina - na koji su ljudi reagirali na zvanično sjećanje na rat tokom 50-ih i 60-ih godina, u periodu u kojem je takvo sjećanje bio izgrađeno. Analiziraću različite oblike javne reakcije na spomenike i grobove koji su bili podignuti palim borcima i žrtvama fašističkog terora. Analizirajući arhivsku građu, štampu i naročito pisma koja su bila objavljuvana u novinama, uvidio sam da su neki ljudi reagirali na spomenike i grobove u Jugoslaviji na nekoliko načina kojima su, namjerno i nenamjerno, dovodili u pitanje zvanično sjećanje na rat: od skrnavljenja spomenika do pričanja šala o njima, od puštanja svinja među grobove do gajenja kupusa pored njih.

Moja diskusija ima dva cilja: prvo, želim pokazati da je mišljenje o tome da je jedino režim stvarao sjećanje na rat u Jugoslaviji pogrešno i da nas navodi da zaboravimo na javnu recepciju i osporavanje. Ova dva faktora zaslužuju pažnju ako želimo da razumijemo odnos između javnosti i zvaničnog sjećanja

³ Ovdje mislim na radove Bette Denich, “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide,” *American Ethnologist*, Vol 21. No. 2 (May, 1994), 367-390 i Roberta Haydena, “Recounting the Dead: The Re-definition of Wartime Massacres in Late and Post-Communist Yugoslavia,” u Rubie Watson, ed., *Memory, History, and Opposition Under State Socialism* (Santa Fe, 1994). Dio knjige o Drugom svjetskom ratu Jasne Dragić Soso, *Saviors of the Nation: Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism* (Montreal, 2002), bazira se na istraživanju ova dva antropologa i, u suštini, ponavlja njihove glavne argumente, iako ona koristi radove još nekoliko intelektualaca.

na rat. Moj drugi cilj je metodološki. Želim da uvedem empirijski prilaz analiziranju javne recepcije i osporavanja zvaničnog sjećanja na rat, što je oblast koju ignorira većina studija o sjećanju na rat.⁴

Počet ću sa kratkim uvodom aktivnosti Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata (poznat kao SBNOR) koja je bila organizacija u kojoj su radili glavni “aktivisti sjećanja” u Titovoj Jugoslaviji.⁵ Potom ću analizirati ono što su, po mom mišljenju, podrivačke javne reakcije na SBNOR-ove djelatnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja na rat preko spomenika i grobova. Ovo će, nadam se, pokazati da su, iako se dosta boraca snažno trudilo da uobličiču i formira specifično sjećanje na rat, obični ljudi bili oni koji su konačno prihvatili, modificirali ili, ponekad, odbijali ovo zvanično sjećanje na rat.

Čuvari narodnooslobodilačkog rata

Osnovan 1947. godine, sa oko milion članova, Savez boraca narodnooslobodilačkog rata bio je od početka društveno-politička organizacija koja je bila stvorena da bude glavni kreator, agitator i čuvar zvaničnog sjećanja na rat jugoslavenskog komunističkog režima.⁶ Tito, koji je bio prvi i zatim doživotni

⁴ Ovdje mislim na pionirske knjige Georga Mossea, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford, 1990) i Heria Roussoa, *The Vichy Syndrome* (Cambridge, 1993). Iako su me ove knjige inspirirale, važno je da naglasim da su to najbolji primjeri studija sjećanja na rat koje ipak ne sadrže analizu javne recepcije i osporavanje zvaničnog sjećanja na rat. Međutim, u knjizi Yaela Zerubavela, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (Chicago, 1995), nalazi se odlična analiza javne recepcije i osporavanja zvaničnog sjećanja. Za kritiku literature o kolektivnom sjećanju koja govori o nedovoljnom obraćanju pažnje na javnu recepciju društvenog sjećanja, vidjeti članak Wulfa Kansteinera, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies,” *History and Theory* 41 (May, 2002), 179-197.

⁵ Ova organizacija preimenovana je 1961. godine u SUBNOR (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata). Preuzeo sam frazu “aktivisti sjećanja” od Jaya Wintera (koji ju je preuzeo od Carola Glucka). Vidjeti njegov članak, “Remembrance and Redemption: A Social Interpretation of War Memorials,” *Harvard Design Magazine*, Fall, 1999, 1.

⁶ Statistički podaci za novembar 1948. godine pokazuju broj članova SBNOR-a u svakoj republici: Srbija, 261.000; Slovenija, 198.000; Hrvatska, 400.000; Bosna i Hercegovina, 100.000; Makedonija, 50.000; Crna Gora, 28.000. Vidjeti u novinama *Crvena zvezda: list Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata* (u daljem tekstu *Crvena zvezda*), novembra, 1948, 9.

predsjednik ove organizacije, rekao je borcima na njenom osnivačkom kongresu: “Niste članovi obične organizacije, nego jedne borbene organizacije, pa ćete sav svoj entuzijizam, pokazan u ratu, ispoljiti i u vrijeme izgradnje...”

Vaš zadatak je da budete svuda u prvim redovima i da svuda gajite naše tradicije, da čuvate velike tekovine Narodnooslobodilačke borbe.⁷”

Ivan Gošnjak, učesnik na istom kongresu, izložio je detaljnije ovaj zadatak: “Savez će aktivno raditi na tome da se sačuvaju i osvježe uspomene na herojsku borbu naših naroda, na heroje narodnooslobodilačkog rata, da bi se na njima inspirisala i učila naša buduća pokoljenja.”⁸ Takođe, naglasio je potrebu da borci vode jugoslavensko društvo u širenju “kulta slave, ljubavi i zahvalnosti prema onima koji su svojom riješenošću, svojom neustrašivošću i ljubavlju za slobodu dali živote” za “bratsku zajednicu naših naroda (...) u borbi protiv inostranih osvajača i domaćih izdajnika.”⁹

Dakle, članovi SBNOR-a trebalo bi da budu “u prvim redovima” u borbi za izgradnju specifičnog sjećanja na rat u kojem su bili pobjednici. U ovom zadatku trebalo bi da slave svoje akcije tokom rata i naročito žrtvovanja svojih palih drugova. Trebalo bi, takođe, da naglašavaju važnost zajedničke borbe jugoslavenskih građana različitog nacionalnog porijekla. Najzad, trebalo bi da čuvaju, štite i šire “svijetle uspomene na herojske podvige i žrtve iz oslobodilačkog rata,” koje bi, na neki način, služile kao važan dio vaspitanja mladosti Jugoslavije.¹⁰

Kao i drugi “aktivisti sjećanja” u Evropi tokom decenija poslije Drugog svjetskog rata, borci su u Jugoslaviji koristili različite vrste čuvanja sjećanja i širenja sjećanja na rat.¹¹ Ovo je obuhvatilo, da spomenem samo mali broj me-

⁷ Arhiv Srbije i Crne Gore (bivši Arhiv Jugoslavije [u daljem tekstu ASCG]), 297 (Savez boraca NOR-a Jugoslavije), I-1, *Osnivački kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata*, 29. i 30. oktobra 1947. godine, 7, 10.

⁸ Isto, navod iz govora Ivana Gošnjaka, 27-28.

⁹ Isto, 27-28.

¹⁰ Isto, 33.

¹¹ Za analizu uloge veterana u izgrađivanju sjećanja na Veliki otadžbinski rat u Sovjetskom savezu, vidjeti knjigu Amira Weinerja, *Making Sense of War. The Second World War and the*

toda, stvaranje muzeja, pisanje hronika, priređivanje proslava, davanje ime-
na ulicama (ponekad i gradovima). Međutim, njihov neposredniji i najvažniji
zadatak u vezi sa stvaranjem sjećanja na rat bilo je podizanje spomenika i
uređivanje grobova njihovim palim drugovima i drugima koje su smatrali “žr-
tvama fašističkog terora.” Ova “mjesta sjećanja” trebalo bi da budu označena
grobovima i spomenicima.¹²

SBNOR-ova Komisija za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta
osnovana je 1952. godine sa zadatkom da uređuje grobove i podiže spome-
nike.¹³ Glavni razlog za njihovo podizanje bio je da se ostvari transformacija
“junačkih podviga” mrtvih u “moćno sredstvo vaspitanja” društva u stvaranju
socijalizma.¹⁴ Po riječima Uglješe Danilovića, jednog borca iz Bosne i Her-
cegovine, izgrađivanje takvih mjesta “nije samo dužnost naša, to je najekle-
tantniji dokaz naše Revolucije. To su svjedočanstva Revolucije.”¹⁵ Dakle, ljudi
ne bi trebalo samo da sahranjuju i oplakaju mrtve; naprotiv, trebali bi da ih
vide, i naročito da vide njihove spomenike i grobove, kao što je govorio Alek-
sandar Ranković, jer su oni kao “ona živa spona koja verno tumači prošlost,
obaveštava i vaspitava savremene i buduće graditelje i čuvare naše socijalističke
domovine. Oni govore o herojstvu, samopregoru i uslovima u kojima se radala
naša socijalistička Jugoslavija.”¹⁶

Podizanje spomenika i uređivanje grobova u Jugoslaviji bila je jedna od
najsnažnijih tendencija izgrađivanja sjećanja na rat u Evropi poslije Drugog
svjetskog rata. Do 1961. godine, borci su, u saradnji sa drugim društveno-
političkim organizacijama, podigli 14.402 spomenika i groblja, znači skoro tri

---

Fate of the Bolshevik Revolution (Princeton, 2001).

¹² Fraza “mjesto sjećanja” (sites of memory) preuzeta je iz važne knjige Jaya Wintera, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge, 1995).

¹³ Detaljne informacije o aktivnostima Komisije za obilježavanje i uređivanje historijskih
mjesta mogu se pronaći u ASCG-297-I-81.

¹⁴ ASCG-297-I-107, *Savetovanje sekretara kulturno-prosvetnih sekcija SBNOR-a pri zemaljs-
kim odborima i glavnom odboru*, 19. 2. 1949, 4.

¹⁵ ASCG-297-I-25, *Republički odbor SBNOR-a Bosne i Hercegovine*, 1961, 42.

¹⁶ “Istoriski značaj savetovanja u Stolicama”, *Crvena zvezda*, 18. oktobra 1955. Navod iz
Rankovićevo govora prilikom svečanog otkrivanja spomenika partizanskom kuriru i ot-
varanja Spomen-muzeja u Stolicama 1955. godine.

spomenika ili groblja svakog dana tokom šesnaest godina. Ovdje nisu uključeni samo grobovi i spomenici, nego i mjesta masovnih zvjerstava i poznatih bitaka, kao i spomen ploče, česme, biste i parkovi. Najveći broj nalazio se u Sloveniji, a onda u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.¹⁷

Ovakav ogroman zadatak izgrađivanja sjećanja jasno pokazuje revnost boraca koji nastoje da njihova sadašnjost bude u skladu sa ovom specifičnom verzijom prošlosti. U ovom slučaju, njihove aktivnosti predstavljaju klasičan primjer “stvaranja tradicije,” da koristim frazu Erica Hobsbawma i Terencea Rangera.¹⁸ Međutim, bez obzira na razmjeru njihovih zadataka u izgrađivanju sjećanja, treba postaviti važno pitanje: kako su jugoslavenski građani reagirali na ove hiljade grobova i spomenike NOR-a? Da li su prihvatili i usvojili “novu tradiciju” koja je slavila pale borce i žrtve fašističkog terora i da li su ih ove “materijalne opomene” podsticale u izgrađivanju socijalizma?

Ovakva vrsta pitanja poznata su kao neka od najtežih za historičara društvenog sjećanja. Ipak, historijska građa o onima koji grade sjećanje je, uglavnom, obimna; veoma je teško, međutim, pronaći materijale o takozvanim “potrošačima” sjećanja. Ali, kao što je govorio Rogers Brubaker, analitičari moraju da se bave pitanjem javne recepcije zato što postoji tendencija među naučnicima da pretjeruju u pridavanju važnosti sjećanju kao ideološkom instrumentu i u svojim pretpostavkama o nivou usvajanja društvenog sjećanja onih koji nisu aktivni učesnici u procesu izgrađivanja i širenja.¹⁹

¹⁷ Po republikama: Slovenija, 4.035; Bosna i Hercegovina, 3.574; Hrvatska, 2.940; Srbija, 2.866; Crna Gora, 712 i Makedonija, 275. Vidjeti ASCG-297-I-20, 52, *Izveštaj Centralnog odbora o radu Saveza boraca NOR, 1961.*

¹⁸ Vidjeti knjigu Erica Hobsbawma i Terencea Rangera, *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1992).

¹⁹ Rogers Brubaker i Margit Feischmidt, “1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia,” *Comparative Studies in Society and History* 44[4] (October, 2002): 700-744.

“Nije samo dovoljno spomenik podići. Njega treba i održavati.”²⁰

Otkrivanje grobova i spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora bio je uvijek javni događaj. SBNOR je obično bio organizator rituala, i jedan važan dio bila je povorka građana koji su nosili cvijeće i vijence. Broj ljudi koji je bio prisutan često je bio veoma veliki, ponekad je bilo i više hiljada ljudi. Borci, lokalni funkcioneri i djeca (iz organizacije Saveza pionira) najčešće bi se našli na čelu kolone. Uglavnom, posebno mjesto tokom ceremonije bilo je posvećeno rodbini mrtvih, naročito djeci i majci pokojnika.²¹ Svečanost se obično sastojala od serije govora lokalnih političkih ličnosti, sa počasnim mjestom za govor prvoborca iz tog kraja. Pioniri bi onda pjevali pjesme i recitovali poeziju. Najzad, vijenci i cvijeće bili bi položeni na ili pored spomenika ili groba. Na njima su obično bila uklesana imena poginulih i poruke koje su naglašavale da su oni koji su umrli bili zaslužni za stvaranje socijalističke Jugoslavije. Slijedeći primjer bio je tipičan: “Za ovu zemlju vaša se mladost borila. Iz vaše krvi sloboda stvorila.”²²

Poslije otkrivanja, prilično veliki broj ljudi, pogotovo đaci, često su posjećivali mnoga od ovih mjesta.²³ Važni praznici, kao Dan ustanka (koji je bio različit u svakoj republici) ili Dan borca, bili su trenuci kad je posebna pažnja bila posvećena grobovima i spomenicima.²⁴ Za vrijeme ovih komemoracija,

²⁰ “Odsustvo osećanja dužnosti”, *Crvena zvezda*, 7. aprila 1959.

²¹ Vidjeti na primjer, dokument “Otkrivanje spomenika palim borcima narodnooslobodilačkog rata” u Arhivu Srbije (u daljem tekstu AS) Đ-115 (Savez boraca NOR-a Srbije), 44 od 31. oktobra 1948. godine. Vidjeti također članak “Groblja pod Kozarom”, *Crvena zvezda*, 31. maj 1955.

²² Vidjeti članak “Spomen piramida otkrivena palim borcima u selu Srdoči”, *Crvena zvezda* 18. januar 1955. Ovakvi primjeri mogu se pronaći u skoro svakom broju *Crvene zvezde* koja je bila list SBNOR-a Jugoslavije.

²³ Članak “Stalna poseta spomeniku” koji opisuje veliki broj posjetilaca spomenika blizu Banja Luke je simbol ovakvog ponašanja. Vidjeti novine *Četvrti jul: list Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije* (u daljem tekstu *Četvrti jul*), od 15. septembra 1964. Vidjeti takođe članak “Na izvorima istorije”, u *Crvenoj zvezdi* 8. oktobra 1957. koji opisuje “pionirski pohod ‘bratstva i jedinstva” u kome su djeca putovala na mjesta gdje su izgrađeni spomenici i sa kojima su često bili borci koji su im pričali ratne priče dok su hodali zajedno po selima.

²⁴ Dan ustanka razlikovao se po republikama: za Srbiju, 7. jul; za Bosnu i Hercegovinu, 27.

“članovi Saveza boraca,” tokom svoje aktivnosti u Zagrebu 1954. godine, “obišli su sve grobove, okitili ih cvijećem i vijencima, osvježili uspomene na pale drugove i odali im poštu minutom ćutanja.”²⁵ Čak i tokom običnih dana, mnogi pojedinci obavljali su svoju dužnost čuvanja ovih mjesta sjećanja. U selu Vojka, na primjer, sedamdesetogodišnjak Sava Jovanović bio je viđen kako svakodnevno “zaliva cveće, okopava park od korova, briše prašinu sa spomenika na kome se nalaze imena palih boraca i žrtava fašističkog terora.”²⁶

U suštini, u Titovoj Jugoslaviji mnogo ljudi aktivno je učestvovalo u neprekidnom stvaranju sjećanja na rat koje je SBNOR stvorio radeći na izgrađivanju grobova i spomenika. Oni su svoje poštovanje pokazivali na mnogo različitih načina, preko učestvovanja u otkrivanjima spomenika, godišnjim komemoracijama, školskim ekskurzijama i aktivnim čuvanjem takvih mjesta.

“Spomenici, ko vodi brigu o vama?”²⁷

“Umesto ruža — korov”²⁸

Scene u kojima đaci marširaju u kolonama, borci nose cvijeće, muškarci i žene brišu prašinu i plijevе korov sa spomenika bile su sveprisutne tokom prvih decenija poslije rata. Međutim, ove scene nisu bile jedina realnost. Već do ranih 50-ih godina, štampa počinje da piše o tome na način koji je SBNOR kasnije zvao “nemaran odnos prema spomenicima NOR-a.”²⁹ Nasuprot slike brige i njegovanja koja je bila predstavljena u prethodnom dijelu ovog eseja, polako je postajalo poznato da neka groblja, spomenici i njihova “okolina, posle njihova otkrivanja, nisu više nijednom uređivana pa je njihov izgled sada

---

jul; za Hrvatsku, 27. srpanj (jul); za Crnu Goru, 13. jul; i za Makedoniju, 11. oktobar; za Sloveniju 22. juli.

²⁵ “Primerno održavanje grobova”, *Crvena zvezda*, 18. maj 1954; vidjeti takođe u istim novinama od 17. jula 1956. članak “Briga za spomen-objekte”, koji opisuje pažnju koju su borci posvetili grobovima i spomenicima u Tuzli.

²⁶ “Četiri godine stara se o spomeniku”, *Četvrti jul*, 17. avgust 1965.

²⁷ “Spomenici, ko vodi brigu o vama?”, *Četvrti jul*, 2. februar 1965.

²⁸ “Umesto ruža - korov”, *Crvena zvezda*, 7. februar 1961.

²⁹ Vidjeti SBNOR-ov dokument za unutrašnju upotrebu (1958. godine) istog naslova u ASCG-297-I-81.

veoma zapušten i ružan.” Konkretno, mnoga mjesta su “obrasla korovom i natrpana drugim smećem.”³⁰

Uglavnom, autori pisama, naročito oni koji su pisali boračkim listovima, bili su oni koji su obavijestili SBNOR o ovakoj situaciji na terenu.³¹ Mihajlo Popović, na primjer, napisao je da “dok u mnogim srezovima niče cveće i spomenici... na grobovima u Draginicu raste korov (neke se grobnice i ne poznaju više pošto su po nalogu nekog preorani i od tih grobova upotrebljena zemlja za pravljenje cigle).”³² Drugi koji su išli na takva mjesta u drugim selima poslali su slične izvještaje. Milivoje Vučković napisao je da je lično išao na groblje za pale borce: “Zabolelo me je kada sam video koliko su zarasli u korov i travu.”³³ Zapuštenost je bila tako upečatljiva da “čak i pojedini prvoborci koji su dobro poznavali teren, danas teško mogu da nađu grobove svojih palih drugova.”³⁴

Ovakva situacija navela je neke autore da žale zbog takvog stanja i razmišljaju o tome šta bi takvo stanje grobova značilo za omladinu Jugoslavije. Jovan Štula pisao je o grobovima obraslim korovom i travom koji su se nalazili

³⁰ “Više pažnje obratimo kulturnom uređenju spomenika”, *Crvena zvezda*, 15. oktobar 1951. Za više primjera ovakve kritike zbog zapuštenosti korova oko grobova i spomenika, vidjeti u istim novinama: “Dokle će grobovi palih boraca biti problem”, 27. jul. 1953; “Kroz krajinu”, 18. avgust 1953; “Više briga o grobovima palih boraca”, 12. oktobar 1954; “Dobra ideja”, 21. decembar 1954; “Zapušteno partizansko groblje”, 15. april 1958.

³¹ Ovo uključuje *Crvenu Zvezdu* (objavljivana od 1949. do 1962. godine) i *Četvrti jul* (objavljivana od 1962. do 1990. godine), novine savezne organizacije boraca u Jugoslaviji, kao i novine republičkih organizacija boraca (27. srpanj za Hrvatsku; 27. juli za Bosnu i Hercegovinu; 7. juli za Srbiju; *Borec* za Sloveniju; i 13. jul za Crnu Goru; i 11. oktombri za Makedoniju)

³² “Na groblju streljanih - korov”, *Crvena zvezda*, 21. jun 1955. godine.

³³ “Zaboravljeni grobovi”, *Crvena zvezda*, 9. avgust 1955; za slične primere, vidi u istim novinama: “Rđav primer”, 30. avgust 1955; “Na grob Danila Đokića”, 15. novembar 1955; “Zašto je zapušteno groblja na partizanskim vodama?”, 15. oktobar 1957; “Zašto ni do danas nisu obeleženi grobovi sahranjenih na ostrovačkoj adi?”, 22. oktobar 1957; Videti u novinama *Četvrti jul* “Zapušteno groblje”, 11. avgust 1964; isto, “Umesto zavičajnog muzeja - korov do korova”, 22. septembar 1964; “Zapušteni nadgrobni spomenici - krajputaši”, 19. januar 1965; “Malo pažnje za održavanje spomenika”, 2. novembar 1965; “Zaboravljeno partizansko groblje”, 28. decembar 1965.

³⁴ “Jedan predlog za obeležavanje istorijskih mesta na području Rijeke”, *Crvena zvezda*, 27. mart 1956.

odmah preko puta škole. Primijetio je da su djevojčice i dječaci, nakon igranja loptom u školskom dvorištu, išli u svoje učionice da “uče istoriju, i možda znaju na izust grobove egipatskih faraona, a ne znaju da su preko puta njih zapušteni i zarasli u korov, grobovi u kojima leže kosti boraca koji su pali za sreću i miran život tih mališa.”³⁵

Drugi su se brinuli o tome kako bi ovakvo stanje grobova pogodilo rodbinu mrtvih. Tri člana iste porodice, Svetozar, Kosta i Milivoje Ivančević pisali su o stanju grobova u selu Slatini u Crnoj Gori. Oko grobova, primijetili su, “ograda je srušena i ivičnjaci grobova razbacani su i porazbijani.” Takođe, “jedan seljak je pored grobova posadio kupus.” Činjenica da se ovo “partizansko groblje” preobrati u “seoski pašnjak” prisilila ih je da pitaju: “Da li se ikad iko zapitao iz ovog kraja kako će se osjećati partizanka majka ili sestra kad dođe da posjeti ovo groblje?” Možda bi reagovali na sličan način kao autori ovog pisma, koji su napisali: “Nas lično teže je zabolio izgled ovih grobova nego pogibija našeg brata komesara.”³⁶

Stanje mnogih grobova i spomenika NOR-a nije se poboljšalo tokom prve polovine 60-ih godina. Naprotiv, autori pisama o njima i novinari okarakterisali su ih često kao “ružan prizor.” Jezik ovih izvještaja postao je takođe ekspresivniji tokom vremena. U Arilju (u zapadnoj Srbiji), na primjer, Đorđe Pilčević napisao je da je izgledalo “kao da je neka pobesneta reka pregazila za sobom pustoš. Korov na sve strane, spomenici izvaljeni i izlomljeni, a drvena nadgrobna obeležja istrulila i polomljena, slova vetrovi i kiše isprali.

Mesto cveća i ruža, samo korov i trnje raste, a nadgrobni spomenik...

Ovde je nastala i druga priča o grobovima narodnih heroja i prvoboraca o kojima se niko ne stara.

Kako je to moguće? Pitam se.”³⁷

³⁵ “Zašto da tako brzo zaboravimo naše borce?”, *Crvena zvezda*, 16. oktobar 1956.

³⁶ “Partizansko groblje - seoski pašnjak”, *Pobjeda: list Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke* (u daljem tekstu *Pobjeda*), 10. maj 1958.

³⁷ “Umesto ruža - korov”, *Crvena zvezda*, 7. februar 1961; za slične primjere, vidjeti pismo “Gde su grobovi mojih palih drugova?”, *Četvrti jul*, 20. jul. 1965, u kojem autor piše: “Iznenadio sam se kada sam video da nema grobova. Od njih su ostali samo tragovi...” Vidjeti u istim novinama, “Ko se brine o partizanskim grobljima”, 24. avgust 1965; “Spomenik u bodljikavoj žici”, 14. decembar 1965, u kojem autor pisma kaže: “Okolina spomenika je sasvim zapuštena, zarasla u korov, a spomenik je sa svih strana ograđen dva metra visokom

“Svinje, psi, guske, kokoške”³⁸

Nisu borci, rodbina mrtvih i đaci jedini koji su posjećivali grobove i spomenike palih boraca i žrtva fašističkog terora. Stoka i druge životinje, kako su saopštavali ljuti autori pisama, mogli bi se naći među i oko ovih mjesta sjećanja tokom 50-ih i 60-ih godina. U groblju za 140 palih boraca u selu Garešnica, na primjer, Stjepan Zoretić otkrio je “stoku gdje pase,” i zbog toga, primijetio je da “znakova o grobovima ima vrlo malo i polupani su i povaljani.” Pošto ovo mjesto “posećuju i roditelji, rođaci ili prijatelji poginulih” pitao se “kako se oni tek mogu osjećati na tom mestu?” Za njega, ovo mjesto sjećanja preobrati se u mjesto zaboravljanja i upozorio je da je “prerano da zaboravimo ovih 140 boraca koji su dali svoje živote za slobodu.”³⁹

Prizor stoke koja pase među grobovima i spomenicima bio je ponekad traumatičan onima koji su došli da posjete i oplakuju mrtve. Tokom proslave za Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine u selu Trnovu 1955. godine, majka je došla da vidi grob svoje kćerke. Otišla je u šoku. Po njenim riječima:

“Bilo mi je strašno kad sam videla u kakvom se stanju nalazi groblje.

Ograda porušena i stoka slobodno može da prolazi kroz groblje.

Srce mi se steglo.”⁴⁰

Situacija je bila slična u drugim selima i gradovima u toj republici. U Donjoj Trnavi, jedan autor pisma saopštio je “da su ovi grobovi neograđeni i napušteni. Stoka preko njih svakodnevno prelazi nesmetano, izgleda, kao da nikom ne bode oči.”⁴¹ Na putu za Bihać, policajac Branko Petrić napisao je da je ovca pasla među spomenicima; pogotovo čudan prizor, primijetio je on,

---

bodljikavom žicom, kao da je neko hteo da onemogući svaki pristup spomeniku. Moraju li mrtvi junaci biti i neznani?”

³⁸ Naslov ovog dijela je iz članka koji se zove “Nemaran odnos prema spomeniku palim borcima”, *Novi Put: nedeljni list Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta okruga moravskog Jagodina* (u daljem tekstu *Novi put*) 30. jul 1958.

³⁹ “Zaboravljeni grobovi”, *Crvena zvezda*, 8. decembar 1953; za slične primjere, vidjeti u istim novinama tekstove, “Zanemarena obaveza”, 12. april 1955; “Zapušten grob narodnog heroja Vase Đorđevića u Bršandinu”, 7. jun 1955; “Kada će i to riješiti?”, 5. jul 1955.

⁴⁰ “Zaboravljene humke”, *Crvena zvezda*, 23. avgust 1955.

⁴¹ “Nekad među najboljima, a sada...” *Crvena zvezda*, 16. oktobar 1956.

1961. godine kada se slavila dvadesetogodišnjica Narodne revolucije.⁴² U Mostaru, transformaciju groblja u mjesta za stoku podsticali su lokalni stanovnici. Kao što je primijetio Zlatko Čeliković 1956. godine, “goniči stoke iz raznih krajeva koriste ovo mesto za odmor. Za ogradu vezuju stoku koja tu provodi po nekoliko sati, gazi travu, posle čega redovno ostaje razna prljavština.”⁴³ Ova praksa bila je ekstremnija u selu Bukovača, nedaleko od Bosanskog Petrovca. Podignut 1958. godine, seoski spomenik palim borcima bio je nekoliko mjeseci redovno posjećen i ukrašen cvijećem. A onda: “posle su ograda a i sam spomenik dobili drugu namenu. Postali su mesto za vezivanje konja. Najpre su to radili pojedinci a kasnije i svi ostali masovno. Ograda oko spomenika je postepeno ruinirana dok jednog dana nije sasvim pala, a onda i - nestala. I to nije bilo dosta za Bukovčane, nego su počeli da vezuju konje i za sam spomenik. Upravo zbog toga spomenik je već toliko oštećen kao da je star preko 100 godina.”⁴⁴

O ovakvim slučajevima pisali su i drugi iz različitih krajeva Jugoslavije. U Valjevu (Srbija), stoka koja je bila dovedena na gradski pazar bila je vezivana za ogradu malog groblja za narodne heroje.⁴⁵ U selima Miočić i Biočić (u opštini Drniš [Hrvatska]) “stoka nesmetano prolazi i ulazi u groblje oštećujući pritom spomenike.”⁴⁶ U centru Rekovca (Srbija), polomljena ograda omogućila je da “svinje, psi, guske, i kokoške... bezdušno gaze i razrivaju” svuda oko spomenika iz NOR-a.⁴⁷ Najzad, situacija u Arilju (Srbija) pruža ubjedljiv primjer. Borci tog gradića proslavili su dvadesetogodišnjicu oslobođenja (1964. godine) otvarajući spomen park sa grobovima za 570 palih boraca i žrtava fašističkog terora, kao i pet narodnih heroja. Ipak, godinu dana kasnije, bilo je saopšteno da “nije sve u redu.” Uprkos znaku koji je zabranio takvu aktivnost, borci su primijetili da se “u park, dug nekoliko stotina metara, pušta stoka.” Ističući

⁴² “Zaboravljeno groblje”, *Borba: Organ Komunističke partije Jugoslavije*, 18. jul 1961.

⁴³ “Protest meštana Dabra”, *Crvena zvezda*, 23. oktobar. 1956.

⁴⁴ Vidjeti tekst “Vežu konje za spomenik”, *Četvrti jul*, 1. oktobar 1963.

⁴⁵ “Zaboravljeni grobovi”, *Napred: list Narodnog fronta okruga valjevskog*, 29. septembar 1958.

⁴⁶ “Zapuštena groblja”, *Šibenski list: organ Narodnog fronta za grad i kotar Šibenik*, 24. rujan (septembar) 1958.

⁴⁷ “Nemaran odnos prema spomeniku palim borcima”, *Novi Put*, 30. jul 1958.

ovu poentu, u članku je bila fotografija spomenika sa nekoliko velikih svinja koje traže hranu ispred njega. Neki građani predložili su da se nešto učini u odbrani ovog mjesta od tih životinja. Međutim, kao što je autor članka o ovom predmetu ukazao, “još nisu preduzete i odgovarajuće mere.”⁴⁸

“Baš kao varvari”⁴⁹

Iako su bili manje brojni nego primjeri koje sam naveo u prethodnim dijelovima, slučajevi skrnavljenja spomenika i grobova, kao i pojava sličnih manifestacija sjećanja koje su u suprotnosti sa državnom ideologijom nisu bile nepoznate. Već do 1949. godine, članovi SBNOR-a Hrvatske bili su zabrinuti zbog činjenice da su neki ljudi u provincijama gradili spomenike koji nisu “prožeti duhom Narodnooslobodilačke borbe.”⁵⁰ Ovi spomenici, tvrdili su borci, bili su “stereotipne figure... ne razlikuju se od figura na gobovima bilo na katoličkim ili pravoslavnim grobljima.” Ratni spomenici na kojima su bila istaknuta vjerska obilježja su bili podvrgnuti strogoj kritici tokom prvih godina poslije rata. Na primjer, izvještaj o spomen ploči palim borcima u Samoboru naglasio je da je “na njoj napravljen neki jevrejski znak.” Ovo je natjeralo jednog borca da komentariše: “Takav spomenik ne može da stoji. Mi smo rekli da to moraju da prerade ili da ruše.” Zašto? Takvi spomenici, tvrdili su borci, u kojima “nema ni pomena o Titu, nema pomena o socijalizmu” ne bi bili oni “koji će revolucionisati naš narod, koji će ih nadahnjivati na rad, na stvaralaštvo, izgradnju socijalizma.”⁵¹

⁴⁸ Vidjeti članak, “Zašto smo takvi?”, u *Četvrtom julu* od 15. juna 1965. Ovaj članak ukazao je na to da je, osim problema sa stokom, postojao problem i zbog toga što građani nisu poštovali znak kod ulaza u park koji je zabranjivao vožnju automobilom i biciklom kroz njega.

⁴⁹ Naslov ovog dijela je iz članka koji je bio objavljen u novinama *Bratstvo: organ Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta novopazarskog okruga*, od 31. septembra 1958. Vidjeti članak “Baš kao varvari”.

⁵⁰ ASCG-297-I-108, *Stenografske beleške, SBNOR Hrvatska*, 1949, 21.

⁵¹ Isto, 21. Važno je da se naglasi da je otpor boraca prema spomenicima koji su posvećeni stradanju pojedinih etničko-religioznih zajednica počeo da se mijenja početkom 50-ih godina, bar prema nekim grupama. Naprimjer, mala jevrejska zajednica u Jugoslaviji (oko 6.500) podigla je 19 spomenika do 1952. godine Jevrejima koji su bili ubijeni tokom rata. Borci su pisali o tome u pozitivnom smislu. Vidjeti članak “U spomen na postradale i pale Jevreje”,

Međutim, ono što je borce najviše zabrinjavalo bila je činjenica da su neki ljudi javno poštovali mrtve onih grupa koje su se borile protiv komunista tokom rata. Kao što je saopštio jedan borac iz Hrvatske, “nekoliko drugova su isticali da se naši grobovi preoravaju, dok se grobovi ustaša ukrašavaju.”⁵² Slučajevi u kojima su lokalni građani poštovali one koji su se borili kao takozvani “narodni neprijatelji” tokom rata nisu bili ograničeni samo na uređivanje i ukrašavanje ustaških grobova u Hrvatskoj. Naprimjer, tokom diskusija o podizanju spomenika za partizane u selu blizu Kranja (Slovenija), bilo je saopšteno da: “neki pojedinci pokušali su potruditi se da se na spomenik, pored imena palim borcima, uklešu imena onih koji su poginuli kao pripadnici nemačke vojske u koju su bili mobilisani za okupacije. Svakako neobičan i redak primer, ali, koji pokazuje koliko je potrebna neprestana budnost da se ne izopače tekovine Narodne revolucije.”⁵³

U Crnoj Gori, borci su kritikovali razne društveno-političke organizacije, uključujući sopstvenu, zato što su bile “nedovoljno budne” u reakciji na “pojedine neprijateljske elemente koji pokušavaju da zloupotrijebe našu socijalističku demokraciju.”

Ono što je provociralo takvu reakciju bilo je “javno prenošenje ostatka izrazitih narodnih neprijatelja, izlaganje njihovih fotografija i okupljanje oko toga makar i najbliže robine, ne može drugačije da se tumači nego kao određeno nerazumijavanje naše socijalističke stvarnosti.

Narodni odbori opština trebalo bi više nego do sada da primjenjuju u život zakonske propise koji zabranjuju ovakve stvarno javne manifestacije.”⁵⁴

Javno pokazivanje poštovanja onima koji su se borili kao “narodni neprijatelji” proširilo se čak i do globalja, koja su za borce bila sveta mjesta u

Crvena zvezda, 15. septembar 1952. Zašto je jugoslavenska vlast dozvolila jevrejskim organizacijama da podižu jevrejske spomenike pitanje je koje još uvijek čeka pravo istraživanje. Ivo Goldstein sugerirao je da je Titov stav prema jevrejskoj zajednici bio važan faktor u izgrađivanju stava komunističke vlade prema jevrejskom životu poslije rata. Vidjeti njegov članak, “Restoring Jewish Life in Communist Yugoslavia, 1945-1967,” *East European Jewish Affairs*, Vol. 34, No. 1, Summer 2004, 58-71.

⁵² ASCG-297-I-108, *Stenografske beleške, SBNOR Hrvatska*, 1949, 22.

⁵³ Vidjeti članak “Zanimljiv problem oko podizanja spomenika u Sloveniji”, *Crvena zvezda*, 10. februara 1953.

⁵⁴ ASCG-297-I-27, *Stenografske beleške, SBNOR Crna Gora*, 1959, 16.

njihovim nastojanjima da izgrađuju sjećanje na rat. Iz Ivangrada u Crnoj Gori, jedno pismo stiglo je redakciji lista *Pobjeda*:

“U samom centru groblja na Rijeci Marsenića nedavno je - pod vidom porodične grobnice - podignut spomenik Aleksiji-Leku Marseniću, zloglasnom četničkom komandiru... koji je stigao da zaplače i ucvijeli ne samo partizanske porodice već i mnogo druge rodoljube koji su izražavali i najmanje simpatije za NOP.

Spomenik sa utisnutom slikom natpisom natkriljuje sedam-osam partizanskih grobova ovoga sela i kao da im ovdje mrtvima govori: “Evo me iznad vaših uzglavnica, u onom istom odijelu, samo bez bombi i fišeklja kao nekada kada sam dolazio da vas batinam.”

Mermerna uzglavnica četničkog komandira dominira iznad partizanskih grobova i izgleda da i danas prijeti ovim palim omladincima, na čijem se domaku nalazi spomenik onoga koji im je živote na najbezobrazniji način oduzimao zajedno sa okupatorom.”⁵⁵

Mogu se pronaći slični spomenici, koji su izazvali SBNOR-ove aktivnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja, u drugim krajevima Jugoslavije. U selu Brezni (Srbija), sveštenik koji se zvao Tihomir Veličković izazvao je ljutu reakciju boraca koji su napisali oštru kritiku o njegovom pokušaju, kako su to zvali, “da koriguje našu istoriju s pravim srpskim kalendarom.” Njegova glavna provokacija bila je da je predložio verziju Drugog svjetskog rata koja “nije završena obaranjem nemačke vojne mašine.” Da učini svoju poziciju potpuno jasnu, napravio je spomen ploču koja je mijenjala komunističku hronologiju rata (1941-1945. godine) u nešto potpuno drugačije. Na njegovoj ploči, koju su borci zvali primjer “istorijske i jezikoslovne mudrolije”, pisalo je slijedeće: “Za slobodu i ujedinjenje srpskog naroda dadoše živote svoje od 1941. do 1947. godine.”

Ovdje je akcenat stavljen na dvije godine poslije zvaničnog završetka rata, kad su se srpski pobunjenici (i druge formacije koje nisu prihvatili novi režim) borili protiv komunista. SBNOR je, naravno, želio da izbriše istoriju koja je protivrječila mišljenju da je narodnooslobodilački rat riješio nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Po riječima jednog borca u vezi sa pločom: “Niko od

⁵⁵ Vidjeti članak “Drskost koja vrijeđa”, *Pobjeda* (Titograd), 14. septembar 1958.

savremenika ne zna ni za kakvu borbu za ‘slobodu’ i ‘ujedinjenje’ posle 1945. godine, jer je naš narod dotada izvojevao i jedno i drugo.”⁵⁶

Postoje i drugi slučajevi u kojima su sveštenici izazvali SBNOR-ove aktiviste sjećanja 60-ih godina. Tokom godina poslije rata, jedan spomenik bio je podignut blizu pravoslavne crkve u Kosjeriću (Srbija) za narodnog heroja Gavru Jarića, čovjeka koji je navodno “pao kao borac za slobodu, divili [su] se čovjeku koji je svoj život uzidao u temelje nove socijalističke Jugoslavije.” Godinama kasnije, novi sveštenik crkve, Ljubisav Rogić, postavljao je pitanje: “Zašto se tu u dvorištu crkve na vidnom mestu nalazi spomenik sa petokrakom zvezdom?” Onda je pozvao crkveni odbor na sjednicu da diskutuju šta da radi sa spomenikom. Poslije toga, “doneli su odluku da spomenik uklone, tamo dalje.” Boško Sretenović i Petar Sofijanić, dva borca koja su pisala o ovom slučaju, protestovali su postavljajući sljedeća pitanja:

“Da li i crkveni organi mogu držati čoveka koji otvoreno i nedvosmisleno radi protiv onoga zašto je palo milion i sedam stotina hiljada žrtava u toku revolucije?

Da li je stvarno moguće da se dogodi tako nešto danas, kada narodi Jugoslavije slave dvadestogodišnjicu narodne revolucije?”⁵⁷

Akcije koje su sveštenici preduzeli bili su direktni napadi na zvanično sjećanje koje su borci izgrađivali i širili. Međutim, to nisu bile jedine provokacije koje su navele borce i druge da pišu pisma sramote i nevjerice. Ponašanje nekih mladih ljudi prema spomenicima i grobovima NOR-a, iako nije bilo otvoreno politizovano kao ovo kod nekih sveštenih lica, podstaklo je borce da pišu pisma kritike, kao što je ovo pismo iz Rekovca u Srbiji:

⁵⁶ Ovaj slučaj je iz članka “Kurjak u jagnjećoj koži”, *Čičanski glas: organ Gradskog i Sreskog odbora Narodnog fronta*, 11. juli 1956. i “Vuk dlaku menja...”, *Crvena zvezda*, 29. januar 1957. Treba spomenuti još nekoliko detalja o ovom slučaju. Otac Veličković bio je konačno osuđen na dvadeset mjeseci zatvora zbog ove ploče. U međuvremenu, “ozlojeđeni građani su zamolili da se otvori crkvena porta i vidi spomen ploča. Kad je to učinjeno i kad su ljudi videli čija su sve imena [nekih lokalnih četnika] uklesana na njoj, razbili su spomen ploču.” U posljednjem preokretu ironije, “konstatovano je da je spomen ploču klesao Radivoje Vasović iz Gornjih Branetića koji je član Saveza komunista i član Saveza boraca. Njega, izgleda, ništa drugo nije ni interesovalo, nego da od ‘popa zaradi koji dinar,’ ne vodeći računa šta dletom kreše.”

⁵⁷ Preuzeo sam ovaj navod iz članka “Zašto je Kosjerski sveštenik uklonio spomenik partizana?”, *Vesti* (Titovo Užice), 23. februara 1961.

“Ovih dana, jedne večeri oko 21 čas, neko mlađe mešovito društvo posedalo je na postolje spomenika. Sa tog mesta dopirao je na ulicu ženski glas - čas sa pesmama, čas s dobacivanjima. Ni jedno ni drugo nije bilo prigodno ni u skladu sa ovim mestom. Bilo je ružno i jedno i drugo. Na tu pojavu čuo se odgovor prolaznika sa ulice: “Sramota!” Bilo bi mnogo bolje kada bi više poštovali to mesto...”

Ima nešto što je preče od svega, a to je odavanje dužne pošte, dužnog pijeteta prema onima koji su dali svoje živote da bi se mogle slobodno i pesme pevati i igre igrati. Najpre ono prvo, pa onda drugo.”⁵⁸

Neke transformacije spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora od svetih mjesta do mjesta za tipično tinejdžersko ponašanje pružale su materijal za šale koje su dalje ljutile borce. Spomenik koji se nalazio u brdima Fruške Gore (blizu Iriškog venca) dobar je primjer. Posjetilac hotelu na ovom mjestu saopštio je da se “među gostima i osobljem turističkog hotela ‘Venac’ može čuti kako spomenik nazivaju “Julka”. Za ovog posjetioca, prihvatljiv razlog da naziva spomenik “Julka” - žensko ime sa korenom u srpskoj reči za mesec “jul” - bio je da on simbolizuje proslavu 7. jula, što je bio zvaničan datum za proslavu Dana ustanka naroda Srbije.

Međutim, postojao je među lokalnim stanovnicima još jedan razlog zašto se spomenik tako zvao. Taj razlog je bio daleko od bilo kakve asocijacije sa NOR-om. Ovaj posjetilac je otkrio, na svoje opšte zaprepašćenje, da je ime spomenika bilo ustvari osnova za ono što je zvao “neumesne šale.” Objasnio je: “Kada sam se zainteresovao za pojam “Julka”, a tada mi je rečeno da se to odnosi na žensku figuru koja se nadvila na celokupnim delom, i da je ovo ime dobio i ceo spomenik.” Takođe, bilo je poznato da je spomenik postao izolovano mjesto koje je bilo zgodno za angažovanje u ljubavnim susretima. Prema tome, ljudi bi se smijali kada bi se postavljalo slijedeće pitanje: “Hajde, hoćemo li do Julke?” U ovom smislu, ‘do Julke’ nije značio da se penje na brdo da vide spomenik palim borcima ili žrtvama fašističkog terora, nego da vide mjesto koje je predstavljalo žensku figuru i, ono što je njima bilo najvažnije, da idu negdje da uživaju u intimnosti.

Neki lokalni stanovnici imali su i druge načine kojima su narušavali sve-

⁵⁸ “Nemaran odnos prema spomeniku palim borcima”, *Novi Put*, 30. jul 1958.

tost ovog spomenika iz NOR-a. On je bio napravljen tako da su se posjetioci mogli penjati na vrh spomenika. Ljudi su to često činili, kao što je saopšto ovaj posjetilac, “iz neke radoznalosti.”

“Ali ima i takvih koji penjanje na spomenik koriste za izvođenje raznih ‘egzibicija’ koje bih nazvao običnim krevljenjem, neumesnim gestikuliranjem, izvode se ‘atrakcije’ kako bi neko imao povoda da se smeje, i tako dalje.”

Dakle, spomenik je postao mjesto gdje su se ljudi skupljali ne da poštuju pale borce, nego da nasmijavaju i zabavljaju jedni druge.

Čovjek koji je pisao o ovom slučaju, i o drugima koji su bili pomenuti ranije, razočarao se zbog “ponašanja naših građana.” Za njega, transformacija spomenika u žensku figuru, pozivanje “do Julke” i ponašanje onih koji su se penjali radi zabave, bilo je “žalosno i vređajuće.” Na kraju, zaključio je da je “ovakvo skrnavljenje patriotskih osećanja naših naroda vrlo štetno...”⁵⁹

Ono što su djeca radila na spomenicima iz NOR-a izazivalo je ponekad sličnu frustracije među borcima. Aleksandar Pupiće, na primjer, saopštio je da su djeca, kroz razbijen prozor, ušla u ispražnjen muzej u Titovom Velesu (Makedonija) posvećen Koči Solevu-Racinu, makedonskom pjesniku i borcu.⁶⁰ U Sanskom Mostu (Bosna i Hercegovina), Vlado Blagojević “se zaprepastio” kad je vidio da su djeca “tumbala po užasno prljavom patosu” u zgradi koja je bila obilježena kao mjesto u kome je održano Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. “Zgrada,” napisao je, “nije ličila na dragocjenu uspomenu nego na stjecište nestašne djece.”⁶¹ Iako su ovakvi slučajevi bili rezultat želje djece da nađu mjesto da se igraju, drugi slučajevi nisu bili tako naivni.

U okolini Niša (Srbija), na brdu koje se zove Bubanj, bio je spomenik podignut da obilježi mjesto gdje su, prema jednom autoru pisma, Nijemci strijeljali “oko deset hiljada rodoljuba.” Između zvaničnih proslava na ovom

⁵⁹ Vidjeti pismo “Neumesne šale na račun spomenika palim borcima NOR”, *Crvena zvezda*, 11. septembar 1956; za drugi primjer šale koju su borci smatrali neumjesnom, iako nije u vezi sa spomenicima, vidjeti u istim novinama članak “Neukusno”, 29. septembar 1953.

⁶⁰ “Zapušten muzej u Titovom Velesu”, *Četvrti jul*, 28. jul 1964.

⁶¹ “Zapuštena spomen – zgrada u Sanskom Mostu”, *Oslobođenje: organ Narodno-oslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu*, 6. septembar 1958.

mjestu, “rođaci i prijatelji streljanih ili koji drugi građani upute se na Bubanj da ga razgledaju i da na ovim stravičnim ostacima fašističkog varvarstva odaju dužnu poštu palima.” Autor ovog pisma i njegov prijatelj trudili su se da to učine kad su naišli na neočekivane teškoće.

“Nismo odmakli ni nekoliko stotina metara od poslednjih kuća kad za nama poče da zviždi i da se dovikuje nekoliko polugolih mladih ljudi zaklonjenih zelenim sadnicama. U početku nismo ni obraćali pažnju na njih, ali, kako smo išli dalje ka spomen kupoli njihovo dozivanje postade glasnije i bezobraznije a mene i drugaricu počеше da izazivaju i vređaju. Čak počеше da nam prete.

Samo zahvaljujući slučajno naišloj grupi ljudi koji na padinama Bubnja obrađuju svoje vinograde spasli smo se ovog najnovijeg bubanjskog varvarstva. Ovi drugovi nam rekoše da nije redak slučaj da ove bandice napadaju poseti- oce Bubnja, naročito mlade žene.”

U ovom slučaju, grupa takozvanih “besprizornika,” prema izvještaju ovog čoveka, ozbiljno “ometa prilaz ovoj našoj svetinji, [kad] stane na put.”⁶² Ovi mladi ljudi nisu izazvali SBNOR-ovu moć da izgradi spomenike zvaničnog sjećanja; međutim, ta organizacija nije mogla da učini da njihovo ponašanje bude u saglasnosti sa ovom “svetinjom.”

Drugi slučajevi pokazali su da je čak i sposobnost boraca da obezbijedi zaštitu spomenika bila dosta ogranična djelovanjem neprijateljskih društvenih elemenata. *Crvena zvezda*, list SBNOR-a Jugoslavije, objavio je 1953. godine analizu o stanju spomenika iz NOR-a u kojoj je priznao da su ih neki ljudi zloupotrijebili. “Pa se tako dogodilo,” saopštio je autor ovog članka, “da ga [spomenik] nečija nesrećna ruka čak i oskrnavi.”⁶³ Na Kalemegdanu, napri- mjer, najvećem i najpoznatijem parku u glavnom gradu Jugoslavije, “izbrisani i zamrljani natpisi [na spomenicima] govore da se svi posetioci ne pridržavaju utvrđenog reda koji je ovde ustaljen i neophodan,” govorili su izvještaji.⁶⁴

Neki borci objavili su da se “ne sme dozvoliti da se takve akcije nastavlja-ju

⁶² Vidjeti pismo “Narodna svetinja nepristupačna”, *Crvena zvezda*, 16. avgust 1955.

⁶³ “Zaboravljeni grobovi”, *Crvena zvezda*, 8. decembar 1953.

⁶⁴ “Neopravdana nemarnost”, *Crvena zvezda*, 8. februar 1955.

bez odgovora.”⁶⁵ Međutim, karakter najradikalnijih slučajeva skrnavljenja, i neke od javnih reakcija na njih, ukazivali su da uspješno reagovanje nije bilo ni jednostavno ni lako. Slijedeći primjer poučan je u ovom pogledu. U Novom Pazaru 1958. godine, pojavio se članak sa slijedećim provokativnim naslovom: “Baš kao varvari: divan spomenik palim borcima podignut kod ‘Mačkovice’ pretvoren je u ruševinu.”⁶⁶ U godinama nakon rata, spomenik je bio posvećen spomenu “palim junacima” ovog sela. Spomenik je veoma lijep, pisao je Nedeljko Aničić, i dalje objašnjavao da je “imao i spomen ploču na kojoj su bila urezana imena boraca poginulih u bitkama na ovom sektoru, isklesana buktinja simbolično je prikazivala jedinstvo naših republika, a kao simbol svega nad spomenikom je dominirala velika petokraka zvezda.” Međutim, “nažalost,” nastavljao je: “to sve pripada prošlosti. Jer spomenika više nema, tačnije on još postoji, samo to je bedna ruševina nekadašnjeg lepog i simboličnog objekta. Spomen ploča na njemu isprobijana je namerno na pet mesta, imena ispisana na njoj izbrisana su i više se ne mogu pročitati, buktinje više nema, srušena je i razbijena u komade, petokraka zvezda je izrazbijana i deformisana.

Varvari koji su ovo uradili ispisali su i svoja imena. I ona danas stoje veoma vidna na nekadašnjem spomeniku.

Kakva ironija!”

Iako se autor ovog članka užasn timer zbog ovog događaja, razjario se i još više zbog činjenice da “su pored spomenika bezbroj puta prolazili, a i danas prolaze i građani ovih mesta i rukovodioci vlasti i razni odgovorni funkcioneri i patrole narodne milicije i niko ništa da preduzme, niko ni da se pomakne sa mesta, niko da kazni varvare.” Na kraju, zapitao se: “Zar ćemo i dalje ostati ravnodušni?!”

Borci SBNOR-a reagovali su ponekad na ove napade gradeći ponovo srušene spomenike. Međutim, oni s kojima su se borili u ovom “ratu” o tome kako se sjećati rata nisu bili nespremni, i bili su željni da izvrše protivnapad. U selu Vitimirica (na Kosovu), bila je podignuta spomen ploča u spomen deventero boraca koji su poginuli u bici tokom rata. “Ubrzo je,” međutim, “bila po-

⁶⁵ “Zaboravljeni grobovi”, *Crvena zvezda*, 8. decembar 1953.

⁶⁶ Moje razmatranje ovog slučaja bazira se na ovom članku. Vidjeti članak “Baš kao varvari”, objavljen u *Bratstvu*, 31. septembar 1958.

rušena.” Ubrzo nakon toga, borci su podigli još jednu spomen ploču na istom mjestu. Još jednom, bila je uništena od “nepoznatog lica.” I treći put, borci su, da bi obilježili ovo mjesto, izgradili spomen ploču “na kojoj su urezana sva imena palih drugova i drugarica.” Bilo je saopšteno da je spomenik ovog puta ugrađen od “čvrstog materijala.” Ipak, čovjek koji je ispričao ovu priču o nesrećnoj spomen ploči nije imao iluzija da je njena budućnost osigurana. Veličko Dabetić završio je svoj članak slijedećim rečenicama:

“Spomenik treba da ostane pokolenjima kao svedok značajnih istorijskih zbivanja. Međutim, pitanje je koliko će ostati netaknut, i dokle će krivci za skrnavljenje ostati nekažnjeni!”⁶⁷

*“O čemu se radi? Da li je u pitanju nebriga ili nešto drugo?”*⁶⁸

Tokom prve dvije decenije poslije rata, borci su postavljali ovakva pitanja u vezi sa lošim stanjem mnogih spomenika i grobova koji su bili podignuti. Tražeći odgovor, neki su naglašavali činjenicu da su donijeli loše odluke o onim pojedincima koje su izabrali da podižu ove objekte sjećanja. Nekvalifikovani vajari i majstori, tvrdili su neki borci, koji su koristili slabe ili neodgovarajuće materijale, bili su krivi za oronulost mnogih spomenika i grobova iz NOR-a.⁶⁹ Drugi ljudi, borci i neki koji nisu bili članovi SBNOR-a, kritikovali su ponašanje boraca u vezi sa zaštitom ovih objekata. Neki su komentarisali da su borci brinuli o spomenicima i grobovima samo “kampanjski,” vodeći brigu o njima samo “pre državnih praznika ili proslava”, a onda zaboravljali na njih.⁷⁰ Neki borci priznali su da su postali “primeri nebrige” među svojim drugovima i da su ostavili spomenike i grobove da zarastu u korov i travu i da popadaju zbog zuba vremena.⁷¹

⁶⁷ Vidjeti članak “Treći put podižu spomenik”, *Četvrti jul*, 7. septembar 1965.

⁶⁸ “Odsustvo osećanja dužnosti”, *Crvena zvezda*, 7. april 1959.

⁶⁹ Ovo je glavni razlog koji je naveden kao uzrok lošeg stanja mnogih spomenika u članku “Razgovori o spomeniku”, *Četvrti jul*, 24. 1963. Vidjeti u istim novinama, “Najblaža reč: nebriga”, 8. oktobar 1963; pogledati i članak “Nebriga” u *Crvenoj zvezdi* 11. maj 1954. koji ima sličnu interpretaciju.

⁷⁰ “Nedovoljna briga o spomen-obeležjima iz NOB”, *Narodne novine: list Narodnog fronta niške oblasti*, 19. marta 1960.

⁷¹ “Odsustvo osećanja dužnosti”, *Crvena zvezda*, 7. aprila 1959.

Ipak, kao što je napisao Dušan Mrđa u pismu boračkom listu *Četvrti jul* 1965. godine, da bi se odredilo ko je odgovoran za probleme u vezi sa spomenicima i grobovima, treba zahtijevati razmatranje više stvari, a ne samo aktivnosti SBNOR-a.⁷² Po njegovim riječima: “Podizanje i čuvanje historijskih spomenika... je obaveza ne samo boračkih organizacija, već čitave zajednice.”⁷³ Primjeri koji su bili predstavljeni u posljednja tri dijela ovog eseja pokazuju da neki segmenti šire “zajednice” u Jugoslaviji nisu bili veoma zainteresovani da izvrše ovu obavezu. Dopuštanje da trava i korov okruže grobove, da svinje traže hranu ispred spomenika, da se konji vezuju za njih, podizanje spomenika antikomunističkim snagama, pričanje šala o spomenicima, provociranje i uznemiravanje ljudi koji su pokušali da ih posjećuju i razbijanje spomen ploča po nekoliko puta; sva ova ponašanja pokazuju da je postojao nesklad između aktivnosti u kojima su bili angažovani SBNOR-ovi aktivisti sjećanja i nivoa prihvatanja tih aktivnosti od strane nekih dijelova stanovništva.

Ne želim da kažem da je Jugoslavija bila zemlja u kojoj se većina stanovništva aktivno i otvoreno protivila SBNOR-ovim zvaničnim sjećanjima na rat. Kao što sam pomenuo ranije, postojalo je poštovanje SBNOR-ovih aktivnosti i politička mobilizacija za podizanje i čuvanje spomenika i grobova NOR-a. Primjeri koji su bili predstavljeni u ovom radu o njihovoj zapuštenosti i o problemima sa stokom koja je tražila hranu među njima i oko njih ne ukazuju na otvoren otpor.

Ova ponašanja, međutim, pokazuju da je postojao izvjestan stepen ravnodušnosti, ili možda nebrige, među nekim dijelovima stanovništva prema SBNOR-vim zvaničnim sjećanjima na rat. Čini se da neki ljudi nisu bili ubijeđeni i da su ostali neaktivni, uprkos pokušajima boraca da ih mobilišu da aktivno učestvuju u izgrađivanju i podržavanju herojskih sjećanja o ratu. Njihovo ponašanje ne sugerise ni jaku podršku ni otvoren otpor protiv SBNOR-vih aktivnosti u izgrađivanju sjećanja na rat, nego ravnodušnost. Gajili su svoj kupus baš pored globalja za pale borce; nisu se brinuli zbog korova koji je porastao do visine nadgrobničkih spomenika žrtvama fašističkog terora; sušili su svoje rublje “u neposrednoj blizini spomenika,” koji su bili SBNOR-ova sveta

⁷² Novine *Četvrti jul* naslijedile su *Crvenu zvezdu* polovinom 1962. godine kao novine savezne organizacije SUBNOR-a.

⁷³ “Zaboravljeno partizansko groblje”, pismo napisano *Četvrtom julu*, 28. decembra 1965.

mesta sećanja; i nisu oklijevali da puste svoje svinje i stoku da pasu među i oko takvih objekata.⁷⁴ Neki drugi, kao što su bila djeca, tinejdžeri i “besprizornici,” uznemiravali su one koji su htjeli da posjećuju spomenike; neki su pričali šale o njima koje su se rugale njihovoj “svetosti”; drugi su se penjali na njih ili se igrali u njima. Sveukupno, mnogi od primjera koji su ovdje predstavljeni sugeriraju da SBNOR-ove aktivnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja na rat nisu mnogo utjecale na svijest nekih segmenata jugoslavenskog društva.

U isto vrijeme, gledišta onih koji su pisali pisma i novinske članke, koji su korišćeni kao osnova u ovom istraživanju, pokazuju potpuno drugačiju poziciju. Vatreno su saopštavali o onome što su vidjeli kao takozvani “nemaran odnos prema spomenicima i grobovima NOR-a.” Takođe, zahtijevali su uvijek iznova da treba krčiti korov oko spomenika; da treba ukloniti svinje sa groblja i da treba dovesti na optuženičku klupu one koji su oskrnavili takva mjesta. Dijelovi njihovih pisama i članaka pokazuju da su drugi segmenti jugoslavenskog društva, pretežno borci i druge pristalice komunističkog režima, bili veoma mobilisani oko podržavanja i propagiranja SBNOR-ovih aktivnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja na rat.

Suprotno tome, pojedinci koji su podigli spomenike za “narodne neprijatelje” ili oni koji su rušili SBNOR-ova mjesta sjećanja pokazuju da su se borci nalazili pred pravim otporom protiv njihovih aktivnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja na rat. Teško da su oni bili ravnodušni i ne manje ideološki mobilisani nego borci SBNOR-a. Ovi nezvanični aktivisti sjećanja pomogli su da se održava prikriveni sukob oko toga kako se treba sjećati rata koji je trajao decenijama poslije zvaničnog završetka neprijateljstva. Stavljanje spomen ploče za “one koji su dali svoje živote za slobodu i ujedinjenje srpskog naroda od 1941-1947. godine”; podizanje spomenika četničkom komandiru usred grobova palim borcima; ukrašavanje grobova ustaša dok se, u isto vrijeme, preoravaju oni posvećeni partizanima i, kao najdramatičnije, rušenje spomenika, ponekad po nekoliko puta; sve ove akcije pokazuju da su u Jugoslaviji postojale veoma vidljive manifestacije svjesnih konfrontacija sa borcima o tome kako se treba sjećati rata.

Takođe, važno je da naglasim da su se ovi slučajevi otpora pojavili decenijama prije 80-ih i 90-ih godina, a na taj period naučnici obično ukazuju kao

⁷⁴ Za primjer u kojem su ljudi sušili rublje blizu spomenika, vidjeti članak “Slaba brigada o spomeniku palim borcima”, *Vjesnik* (Zagreb) 22. travanj 1961.

na početak javne konfrontacije sa komunističkim režimskim “zvaničnim sjećanjem” na rat. Prema tome, mora se ponovo razmotriti i promijeniti postojeća paradigma u literaturi u pogledu razvoja i raspada zvaničnog sjećanja na rat u Jugoslaviji - koja u suštini tvrdi da je komunistički režim izgrađivao takvo sjećanje za društvo pod represijom i da se ovo sjećanje raspalo zbog pritiska intelektualaca tokom posljednjih decenija postojanja Jugoslavije. Borci SBNOR-a preduzeli su, zaista, zadatak izgrađivanja specifičnih formi zvaničnog sjećanja koje, nadali su se oni, institucionalizuju herojska sjećanja na rat. Međutim, postojeća literatura nije obratila dovoljno pažnje na društvene reakcije na zvanično sjećanje o ratu u Jugoslaviji.

Analiza koja je bila predstavljena u ovom radu o reakciji dijelova stanovništva na spomenike i grobove NOR-a - dvije od najprisutnijih manifestacija zvaničnog sjećanja na rat u Jugoslaviji - sugerisala je da ljudi nisu pod represijom potpuno prihvatili zvaničnu verziju sjećanja na rat, niti su bili jednostavno pasivni i spremni da budu probuđeni od grupe intelektualaca. Obični ljudi imali su svoje, često veoma različite načine, reagovanja na grobove i spomenike i iskazivali su svoje mišljenje od trenutka kad su takva mjesta sjećanja bila podignuta. I njihove reakcije, često sasvim pozitivne, takođe su bile, namjerno i nenamjerno, podrivačke ili su ukazivale na ravnodušnost. Borci su preuzeli dominantnu ulogu u širenju sjećanja na rat uz pomoć hiljada spomenika i grobova palim borcima i žrtvama fašističkog terora. Međutim, nisu mogli da kontrolišu ponašanje stanovništva prema takvim mjestima sjećanja.

Dobar odnos prema spomenicima i grobovima u Titovoj Jugoslaviji smjenjivao se sa ravnodušnošću, zloupotrebama i drugim podrivačkim ponašanjima. Takva neočekivana javna ponašanja izazivali su samu suštinu SBNOR-ovih aktivnosti u vezi sa izgrađivanjem sjećanja na rat do ranih 50-ih godina. Da li bi borci mogli da formiraju ljudsko “srce” i sistem vrijednosti koristeći spomenike i groblja koji su mijenjali izgled predjela? Pišući 1960. godine o lošem odnosu prema mjestu koje je bilo posvećeno sjećanju na rat, jedan borac je pružio odgovor u formi pitanja: “Zamišljeno je bilo da spomenik podseća na velike dane najnovije prošlosti i da vaspitava. Može li on to sada, u stanju u kakvom se nalazi?”⁷⁵

⁷⁵ “Zapušten spomenik”, *Pobeda: Okružni odbor Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Kruševac*, 21. oktobar 1960.

SUMMARY

AMONG PATRIOTS, CABBAGE, PIGS, AND BARBARIANS:
Monuments and Graves to the People's Liberation War, 1947-1965

This essay has two objectives: first, to better understand how Yugoslavia's communist regime went about constructing an officially-sanctioned memory of the Second World War through the building of monuments and graves for "fallen soldiers" (*pali borci*) and "victims of fascist terror" (*žrtve fašističkog terora*); second, to analyze how Yugoslav citizens reacted to such "sites of memory" from 1947 until 1965. I begin with a brief introduction to the activities of the Association of Veterans of the People's Liberation War (*Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata* [SBNOR, and then renamed SUBNOR in 1961]), the organization that I consider as the main vehicle through which "memory activists" in Tito's Yugoslavia acted. I then move to an analysis of public responses to their memory-making activities *vis à vis* graves and monuments

By analyzing archival documents, newspaper articles, and especially letters written to newspapers, I argue that, while many people did respond positively to these officially-sanctioned "sites of memory," others reacted in a myriad of directly and indirectly confrontational ways. Allowing weeds and grass to engulf graves; permitting pigs to forage in front of monuments and tying horses to them; building monuments to anti-communist forces; telling jokes about monuments and harassing people trying to visit them; and smashing plaques and monuments into pieces, sometimes on several occasions; all of these behaviors suggest that a serious disjuncture existed between the projects which SBNOR's memory activists were engaged in and some segments of the population's degree of acceptance of them. I see this disjuncture as exemplified in two types of directly and indirectly confrontational behaviors: first, as indifference or perhaps disconnectedness to officially-sanctioned memories; second, as conscious resistance to such forms of remembrance. At the same time, it is important to note that the documents which serve as the central empirical basis for this essay demonstrate that a sizable group of Yugoslav citizens were also very much mobilized with the veterans of SBNOR in the project of constructing, reproducing and protecting a set of heroic memories about the "People's Liberation War."

Taken together, the conclusions of this essay suggest the need to revise the existing literature on the history of the memory of the Second World War in Yugoslavia in several ways. It has been suggested by some scholars (e.g., Hoëpken, 1999; Denich, 1994; and Hayden, 1994) that the communist regime's "official memory" of the war was constructed for a repressed society, and that this memory dissolved under the pressure of intellectuals during the country's final decade of existence. This essay, which pays close attention to societal reactions to officially-sanctioned war memories in Yugoslavia, presents a different dynamic. That is, people were neither totally repressed by a certain set of memories about the war, nor simply passive and ready to be awakened by a group of intellectuals. Ordinary people reacted to graves and monuments—two of the most ubiquitous manifestations of "official memory" in Yugoslavia—in their own ways and on their own terms from the moment that such sites of remembrance were constructed. And their reactions, while often quite positive, were also indifferent and, at times, directly and indirectly confrontational and subversive.

Omer Hamzić

ONI SU 1945. Odstupili

(Kako 1945. doživljavaju oni čiji su preci te godine napustili Bosnu i Hercegovinu - na primjeru Gračanice)

Uvod

Sintagma iz naslova ove teme odnosi se na povlačenje Bošnjaka iz gračaničkog kraja, u kolonama razbijene vojske NDH, kao i na njihovu sudbinu u završnici Drugog svjetskog rata. Mogli smo je čuti prikupljajući podatke o poginulim i nestalim Bošnjacima u okviru jednog šireg lokalnog istraživanja koje je prošle godine pokrenula Redakcija časopisa “Gračanički glasnik”, uz pomoć Arhiva Tuzlanskog kantona. Pored uvida u arhivsku građu i drugu dokumentaciju (matične knjige, knjige umrlih i domovnice od 1941 – 1945, gruntovne knjige, sudske presude, arhivski fondovi Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945 – 1946 itd.), obavljeno je i niz razgovora sa preživjelim, veliki broj intervjuja i anketa. Uz ostale neophodne podatke o poginulim ili nestalim, na pitanje o okolnostima i mjestu stradanja, skoro 70% odgovora glasilo je “odstupio 1945.”. To je i bio razlog što smo se posebno upustili u šire razjašnjavanje pojmova “odstupio”, “odstupiti” ili “odstupanje” u kontekstu ratnih stradanja stanovništva i sudbine nestalih na tom prostoru. U traganju za objašnjenjem te sintagme, uočili smo neke specifičnosti u percepciji Drugog svjetskog rata i sjećanjima na 1945. godinu u gračaničkom kraju.

Početne aktivnosti organa vlasti na evidentiranju žrtava rata

Odmah po završetku Drugog svjetskog rata bilo je pokušaja da se utvrdi obim ljudskih stradanja i žrtava u Bosni i Hercegovini. Prema odluci Predsjedništva Narodne vlade (broj 456) od 13. 7. 1945. godine i izdatim uputstvima od strane Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sreski narodni odbori i gradske komisije bile su dužne da istraže i ispitaju na svom području sve zločine okupatora i njihovih pomagača. Međutim, uvidom u prikupljene prijave iz pojedinih srezova, Komisija je ustanovila da se radilo dosta površno i da u pojedinim mjestima nije bila obavljena ni jedna četvrtina posla. U jednom dopisu od 11. 12. 1945. (br. 2509/45), naložila je svim sreskim narodnim odborima i gradskim komisijama da taj posao završe u što kraćem roku i prosljedila im sljedeće uputstvo: "Da bi se ovaj nedostatak, odnosno propust bar za najteže zločine ispravio, potrebno je da svaki sreski narodni odbor, odnosno gradska komisija za svoju teritoriju – područje sačini spiskove svih ubijenih, nestalih i u logor odvedenih lica. Ove spiskove treba sastaviti po selima, odnosno kvartovima, jer to najbolje znadu komšije, odnosno seljani ko je sve ubijen, nestao i odveden u logor iz njihovog sela, odnosno grada od strane okupatora i njihovih pomagača... Spiskovi treba da obuhvataju sva lica: 1. koja su poubijana na bilo koji način (vatrenim oružjem, hladnim oružjem, bacanjem u vodu, jame itd), 2. koja su nestala i 3. ona lica koja su odvedena u logore (npr. Gospić, Jasenovac, Gradišku i njemačke logore itd). Ovo se ne odnosi na ratne zarobljenike".¹

Iz dostupnih izvora evidentno je da je i nova vlast u srezu Gračanica, odmah po okončanju Drugog svjetskog rata, intenzivno radila na sprovođenju tih zadataka. Tako je Sreski odsjek za unutrašnje poslove Gračanica 20. 12. 1945. godine dopisom (br. 671/45.) naredio svim mjesnim narodnim odborima da dostave evidencije o ubijenim, odvedenim i nestalim građanima na svom području.² Nakon toga, mjesni narodni odbori su proveli opsežna istraživanja i provjeravanja i shodno spomenutoj naredbi dostavljali podatke

¹ Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Arhiv TK, Fond Sreski narodni odbor Gračanica br. 2509/45, 11. 12. 1945, Dopis: Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača svim sreskim narodnim odborima i gradskim komisijama.

² Arhiv TK, SK Gračanica, "Kut. dok. 11".

Sreskom odsjeku za unutrašnje poslove Gračanice.

Iako su direktive dolazile iz jednog centra (Zemaljske komisije), metodologija prikupljanja podataka bila je različita, razlikovali su se i obrasci, pa i konkretni zahtjevi mjesnim odborima koji su bili dužni da obave te popise. Tako se za pojedina lica u rubrici “od koga je ubijen” samo konstatovalo “od Nijemaca, od ustaša, od četnika”, vrlo rijetko “od partizana” ili “kao partizan”. I sami spiskovi, koje su izrađivali mjesni odbori, imali su različite naslove. Tako na primjer, Mjesni narodni odbor Gračanica “višoj instanci” dostavlja dva spiska. Prvi je “Spisak lica koji su poginuli u borbi sa narodnooslobodilačkom vojskom”, a drugi je “Spisak lica koja su poubijana na bilo koji način”. Na drugom mjestu nalazimo “Spisak lica koja su poginula u borbama protiv NOV” (Mjesni odbor Lukavica 5. 2. 1946.). Mjesni narodni odbor u Sokolu dostavlja spisak ubijenih i nestalih lica za vrijeme okupacije itd.³

Tokom 1945. i 1946. godine, aktuelne vlasti su u više navrata javno pozivale sve civile i vojnike koji su pobjegli ispred partizanskih jedinica da se vrate svojim kućama u roku od mjesec dana ili će im, u protivnom, imovina biti konfiskovana. Ti se pozivi nisu odnosili na one koji su odstupili (do njih nisu mogli ni doći), već uglavnom na zelenokadrovske, ustaške i četničke grupice koje su se, još dugo nakon rata, krile po šumama, uznemiravale vlast, ometale uspostavljanje novih organa, povremeno napadale predstavnike vlasti ili one koji su joj davali posebnu podršku itd.

Podaci koji su dostavljani Zemaljskoj komisiji nisu bili potpuni, spiskovi su rađeni po različitoj metodologiji, često prema proizvoljnim obrascima u kojima su iz raznih razloga izostavljana mnoga imena. Do tog zaključka može se doći usporedbom tih spiskova sa podacima prikupljenim na terenu u okviru spomenutog projekta, kao i uvidom u matične knjige rođenih i umrlih, domovnice i gruntovne knjige. Manjkavost podataka koji su narodni odbori dostavljali Zemaljskoj komisiji, posljedica je slabe obučenosti, ponegdje pristrasnosti, pa i nedovoljne pismenosti onih koji su skupljali podatke o žrtvama rata i ljudskim gubicima po pojedinim našim mjestima.

Uvidom u te dokumente, može se zaključiti da imena onih koji su se 1945. godine povukli ispred partizanske vojske nisu nigdje evidentirana. Objektivno, takva lica se nisu mogla ni popisivati jer se u 1945. i 1946. godini još uvi-

³ ATK, F. Općina Gračanica, dok. br.625/455 od 31.12.1945. god.

jek nije znala njihova konačna sudbina. Zemaljska komisija je davala uputstva da se naredbe o popisu žrtava “ne odnose na ratne zarobljenike”. Tako Mjesni narodni odbor u Malešićima, na kraju svog dopisa sa spiskom poginulih u borbi protiv NOVJ i partizanskih odreda, od 1. 2. 1946, piše: “Ovom odboru nije poznato da li je još netko poginuo jer ima mnogo za koje se ne zna da li su živi ili mrtvi.”⁴

Zemaljska komisija, zasigurno, nije ni bila zadužena da prikuplja i evidentira imena zarobljenih i nestalih vojnika i civila koji su se tokom završnih operacija Jugoslavenske armije, u proljeće 1945. godine, u kolonama razbijene i poražene vojske povlačili na zapad. To joj nije ni bilo “u opisu posla”. Nije poznato da li je kasnije bilo nekih službenih pokušaja od strane vlasti da se ustroje evidencije poginulih i nestalih civila i vojnika koji su se u trenucima sloma našli na “pogrešnoj strani”.⁵ Činjenica je da se mnogi od njih nikad nisu vratili svojim kućama. U gračaničkom kraju za njih narod kaže: oni su odstupili 1945.

Upravo tu i počinje drugi, komplikovaniji, dio priče o antifašističkoj pobjedi, pobjednicima i poraženima. O čemu se, zapravo, radi?

Poslužit ćemo se primjerom Gračanice koji može biti dobra ilustracija za čitavu Bosnu i Hercegovinu.

Kako su doživjeli 1945. oni čiji su preci “odstupili”

Sa prostora nekadašnjeg kotara Gračanica, koji je, pored današnjeg područja općine Gračanica, uglavnom naseljenog bošnjačkim stanovništvom, zahvatao i veće dijelove Ozrena i Trebave s pretežno srpskim stanovništvom, početkom aprila 1945. godine, pod snažnim naletom jedinica NOVJ (uglavnom srbijanskih novomobilisanih brigada i divizija), zajedno sa ostacima njemačkih okupacionih snaga, u neredu se povlačila (bježala) grupacija od više hiljada vojnika koji su služili u lokalnim ustaško-domobranskim, zeleno-

⁴ Dopis Mjesnog narodnog odbora Malešići, br. 3 od 1. 2. 1946, Arhiv TK, Fond Općina Gračanica, nesređena građa.

⁵ Poznata je jedna anketa SUBNOR-a Jugoslavije iz 1972. godine u kojoj je učinjen pokušaj da se ustroje spiskovi poginulih i preživjelih boraca NOP-a, žrtava fašističkog terora, spiskovi ratnih zarobljenika, bivši politički zatvorenici, internirci i deportirci, te otjerani na prisilni rad.

kadrovskim i četničkim jedinicama, sa njima su se povlačili i civili koji nisu smjeli dočekati oslobodioc.

Pod uticajem izuzetno jake ustaške propagande (o partizanima kao bezbožnicima, palikućama i osvetnicima, din-dušmaninu za muslimane itd.), napuštali su svoje položaje i svoj zavičaj, bježeći ispred snažnijeg protivnika (kojeg nisu smjeli čekati, niti mu se predati). Mislili su da se samo privremeno povlače, nadali su se brzom povratku kući. Sa tim ubjeđenjem i njihovi najbliži ukućani (roditelji, supruge i djeca) dočekali su novu vlast, vjerujući da će se njihovi vojnici vratiti kući čim “prođe hučka”.

Mnogi se, nažalost, nikad nisu vratili. Posljednji put su viđeni krajem aprila i početkom maja u dugačkim kolonama poražene vojske, negdje na relaciji od Siska do Maribora i Zidanog Mosta – i, dalje, do Blajburga.

Završnica Drugog svjetskog rata u selima i gradovima iz kojih se povukao (a kasnije i definitivno nestao) tako veliki broj uniformisanih i neuniformisanih ljudi, nije se mogla gledati očima pobjednika, bez obzira što su svi ti vojnici (a s njima i mnogi civili) bili na pogrešnoj strani (dakle, u vojsci propale fašističke satelitske države). Oslobođenje od ustaškog, dakle, fašističkog režima u prvo vrijeme doživljavalo se kao “privremeno stanje”, a ponegdje i kao okupacija. Dok se slavila pobjeda nad fašizmom, u mnogim muslimanskim kućama uzaludno se iščekivao povratak onih za koje niko u početku nije govorio da su pobjegli, već da su odstupili ispred “pobjednika”.

U prvo vrijeme narod je taj izraz prihvatao u pravom njegovom značenju – vojničkom. Iako u rasulu, predstavnici razbijene vojske i gotovo uništenog režima propagirali su samo kratkotrajno, u vojničkom smislu taktičko odstupanje s teritorije, a nikako bježaniju “glavom bez obzira”. U strahu od “nadolazeće sile” u danima sloma, psihički je bilo lakše podnijeti vojničko odstupanje, nego realnost poraza i neizvjesnost promjene.

Neposredno nakon završetka rata, u danima uspostavljanja nove vlasti i obračuna sa ostacima starog režima – kako na političko-propagandnom planu, tako i sa oružanim grupama (zaostalim bandama, kako se govorilo) po okolnim šumama, prvi su na udaru bili oni koji su imali nekog svog bližnjeg u bjegstvu. Takve kuće obično su označavane kao ustaške, a sva odrasla čeljad u njima manje više obilježena kao “neprijateljski element”. U strahu od represije, u tim danima niko nije ni spominjao odbjegle “neprijatelje režima”. Na pitanje zvaničnih predstavnika vlasti gdje su im sinovi ili rođaci, upitani su kratko

odgovarali da su odstupili. Kao da su ih tom riječju željeli dodatno zaštititi, da im se ništa strašno ne bi dogodilo u tuđini. S druge strane, ta riječ je prikrivala svu muku i patnju onih koji su se još uvijek nadali njihovom povratku i primala se kao “mehlem na ranu”.

Kako je vrijeme prolazilo, nade u njihov povratak bilo je sve manje, a sumnje u najgore sve više.

Nije se znalo jesu li živi, jesu li u logorima, u zatvorima, na prinudnom radu – ili su pobijeni, zauvijek nestali. Užasna neizvjesnost koja se produžila u vječnost – i dalje se označavala riječju “odstupio” i ostavljala makar tračak kakve-takve nade da će se vratiti. O njima su se pronosile fantastične i nerealne priče koje su samo podgrijavale nadu u njihov povratak. Priče su poticale iz dva izvora: prvo, od predstavnika režima koji su na taj način držali u pokornosti osumnjičene i nepouz dane i, drugo, od optimista koji su bili ubijeđeni da je samo pitanje dana kada će se svi koji su odstupili vratiti kući. Nade u povratak budili su i rijetki “srećnici” koji su se vraćali kućama.

Dosadašnja istraživanja⁶ pokazala su da je na području općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata poginulo ili nestalo oko 800 lica, od čega je najviše onih koji su nestali ili ubijeni u zadnjim danima rata. Prema nepotpunim podacima, oko ¾ pripada, kategoriji “odstupili”. Ima naselja u kojima je svaka treća ili svaka četvrta kuća u tom periodu ostala bez jedne muške glave (Doborovci, Lukavica, Malešići, Piskavica, Soko, Stjepan Polje, Vranovići itd). Stoga nije čudo što je 1945. godina u narodnom sjećanju u tim mjestima obilježena kao godina velike narodne nesreće i ljudske patnje “dugog trajanja”. Za nju će i danas mnogi reći da je to godina “u kojoj su naši odstupili”. Tako je poimaju čak i oni koji su svjesni značaja antifašističke pobjede 1945.

Potvrdila su to usmena kazivanja o različitim ratnim sudbinama, koje smo mogli čuti prilikom terenskih istraživanja. Jedno od takvih svjedočenja zabilježili smo u selu Piskavica kod Gračanice:

“Odstupanje jedinica iz Gračanice i okoline počelo je oko 1. 4. 1945. godine.

Iz Zagreba su zajedno odstupali preko Slovenije. Najviše je izginulo u rejonu

⁶ Riječ je o Programu prikupljanja i obrade podataka o stradanju Bošnjaka s područja općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata, koji se realizuje u okviru Redakcije časopisa “Gračanički glasnik” (Omer Hamzić, Program prikupljanja i obrade podataka o stradanju Bošnjaka s područja općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata. *Gračanički glasnik* br. 18., Gračanica, 2005, 31).

između Celja, Dravograda i Maribora – jer su se te jedinice pokušavale probiti prema Austriji.

Svi zarobljenici su privedeni u Maribor do 15. 5. 1945. godine. Tu su proveli jednu noć. Sutradan je naređeno da se izdvoje muškarci rođeni od 1925. do 1928. godine. Rečeno im je da se upućuju na poljoprivredne radove.

Kao zarobljenik u Mariboru, kazivač je vidio da je bilo izvođenja ljudi, na primjer, svaki četvrti iz kolone. Izdvajali su ih i odvodili podalje od kolone, malo zatim čula se pucnjava. Nakon toga nikad ih niko nije više vidio. To su radili uglavnom oni koji su u partizane stupili neposredno pred završetak rata, 2 – 3 mjeseca, najviše oni koji su prešli iz četnika, ali i ostali. Te zločine, izuzimajući rijetke slučajeve, nisu činili partizani iz 1941. i 1942. godine.

Grupa od oko 3.000 ljudi (u kojoj je bio i kazivač) upućena je pješice iz Maribora, kroz Hrvatsku do Pančeva. Tokom tog marša pomrlo je ili pobijeno oko polovina ljudstva iz te grupe, samo u Šidu, oko 800. Najviše ih je stradalo pri prolasku kroz srpska sela, koja su obavještavana o nailasku kolone. Stanovništvo je vikalo: “Eto idu ustaše koljači”, pri čemu su bukvalno bili linčovani, kamenovani i sl. Jako veliki broj ljudi umro je od gladi i iscrpljenosti.

Kada su došli u Pančevo, smješteni su u “logor”, a potom zaposleni na poljoprivrednim imanjima. I tu je dosta ljudi poumiralo, što od gladi, što od bolesti (zaraza, posebno ušljivost). Naši ljudi su tu nešto bolje prošli jer su bili vični poljoprivrednim radovima, pa bi kopajući žito, pobjegli od ostalih i lomili tek klasali kukuruz i krišom jeli.

Iz Pančeva je kazivač pušten kući i nije dalje imao nikakvih problema sa komunističkim vlastima.”

Iako se moglo čuti mnogo ovakvih i sličnih priča, ova je karakteristična po tome što se njen kazivač, nakon 60 godina, prvi put u životu odlučio da je nekome ispriča, ali samo uz uslov da se njegovo ime nigdje ni u kakvom kontekstu ne navodi “jer oprez je oprez”.⁷ Čitavog života, dakle, živio je u strahu da će ga režim “šćepati” zato što je slučajno bio na suprotnoj strani. Uzroci i posljedice takvog straha dobro su poznate. Mnogi su u tom strahu živjeli do svoje smrti.

I pojam “odstupio” vremenom je mijenjao svoje značenje: od privremenog

⁷ Izjava u dokumentaciji Redakcije časopisa “Gračanički glasnik”.

povlačenja s položaja, odnosno iz rodnog kraja, do definitivnog nestanka i “odstupanja” čak i iz sjećanja i pamćenja. Vremenom je dobijao i određene nadopune, postajao je sve složeniji i slojevitiji, doživljavao svoju zanimljivu evoluciju. U narodnom pamćenju on i danas pokriva nekoliko značenja: od čisto vojničkog povlačenja, pa do političkog i psihološkog bježanja od istine o velikom porazu i nade u privremenost novonastalog stanja – dok se ne vrate oni koji su samo “odstupili, a nisu poraženi, i pobijeni”. Svako od tih značenja odražava specifičnu i zgusnutu percepciju završnice Drugog svjetskog rata u bošnjačkom narodu na širem prostoru Gračanice, a vjerovatno i šire, na prostoru Bosne i Hercegovine.

Nesretna sudbina svih onih koji su “odstupili” i koji se nikada više nisu vratili svojoj kući, u nedostatku historijske istine, dugi niz godina je prešućivana i bila prava tabu tema. O tome se moglo samo šaputati u uskom porodičnom krugu, oko ognjišta u kojima su bile zapretane nade u njihov povratak. O sudbini tih ljudi nije se moglo nikad ništa doznati. Do današnjeg dana.

Oni se nigdje ne vode ni kao nestali, ni kao poginuli, ni živi, ni mrtvi, osim onih koji su, na zahtjev nasljednika, službeno proglašeni mrtvim.

Najnovija istraživanja ukupnih gubitaka bošnjačkog naroda u Drugom svjetskom ratu na području općine Gračanica pokazuju da ih je, nažalost, bilo mnogo više u odnosu na dosadašnja saznanja. Oni su odstupili. Mnoge mlade supruge i djevojke su se osušile i pomrle, čekajući ih.

Uzaludnost čekanja kao realnost, proizvodila je gorčinu i bol u srcima i mistifikaciju svih tih događaja u glavama “čekača”. Od njih se nije ni moglo očekivati da dan “odstupanja” svojih najmilijih i njihov nestanak u danima sunovrata fašizma, u čijem su se vrtlogu našli, a da ih niko nizašto nije ni pitao, prihvate kao dan oslobođenja svojih sela i gradova, a još manje da obilježavaju i proslavljaju te datume.

Da se podsjetimo: prije 1992. godine, u mnogim općinama i gradovima, Dan općine obično se vezivao za neki krupniji historijski događaj iz doba anti-fašističkog rata 1941 - 1945, najčešće za definitivno zauzimanje nekog mjesta, odnosno grada od strane partizanskih jedinica (NOV). Takvih događaja najviše je i bilo 1945. Proglašavani su danom oslobođenja, a kasnije danom općine ili grada. Tako smo se sve do najnovijeg rata (1992 – 1995) i sjećali 1945. U suštini, to su bili datumi promjene vlasti na lokalnom nivou, a proglašavani su danom oslobođenja, rođendanom općine isključivo po ideološkoj matrici i

bili su potpuno u funkciji aktuelne vlasti. Stoga nije ni čudo što ni nakon više decenija njihovog obilježavanja nisu mogli “uhvatiti dublje korijene” u narodu. Bili su to uglavnom “praznici vlasti” koje narod nije mogao “posvojiti” jer nisu ni imali nikakve veze sa njegovom tradicijom i identitetom. Kako neko napisa, po pravilu, to se dešava uvijek tamo “gdje se kolebljivost identiteta proizvodi pod uticajem ideoloških promjena i jednodržavnih političkih režima”.

Tek kasnije, mnogo kasnije u potpuno izmijenjenim političkim okolnostima i ambijentu, politika je te datume pokušavala proglasiti umjesto danom oslobođenja, danom okupacije. “Čekače” opet niko i nizašto nije pitao.

To, međutim, ne znači da ne treba obilježavati značajne događaje i ličnosti iz doba antifašističkog rata 1941 – 1945. Naprotiv: fašizam kao društvena pojava još uvijek predstavlja opasnost s kojom se mora računati na duge staze, pogotovo na ovim prostorima.

SUMMARY

THEY WHO RETREATED IN 1945

(How 1945 was experienced by individuals who fled Bosnia and Herzegovina – for example, the city of Gračanica)

This work attempts to clarify the complex and loaded meanings behind the phrase “They who retreated in 1945,” which is still used in the Gračanica area. First, Hamzić explains the concept of “retreat.” After establishing the truth of the fates of the individuals who fall in this category, he works to demystify them. He notes that while there is little need to rehabilitate these people today, there is a historical need to understand them. Indeed, when we analyze this category, the question of liberation and occupation in April and May 1945 seems redundant. Hamzić analyzes the people and goals behind the “fabrication” of this term and the purpose it served. He concludes that it is imperative to clarify this debate because it continues to affect Bosnian families today.

Ivo Goldstein

BOSANSKOHERCEGOVAČKI HRVATI ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA (kao dio hrvatskog nacionalnog korpusa)

Bavljenje temom, kako je definirana u naslovu, postavlja pred sebe vrlo specifičan metodološki problem. Želio bih se baviti samo Hrvatima – katolicima, a ne i Hrvatima – muslimanima. Često onodobni izvori ne razlikuju jedne od drugih, jer kada ustaška ideologija spominje Hrvate, smatra ih jedinstvenim nacionalnim korpusom, bez obzira na vjeru. No, takvih slučajeva koje spominjem u ovom tekstu gotovo je zanemariv broj.

Iako to nije tema ovoga izlaganja, činjenica jest da su Hrvati u Bosni i Hercegovini u međuratnom razdoblju mnogo neposrednije osjećali represivnost monarhističkog režima negoli je to bilo na području Hrvatske. U travnju 1923. u Sarajevu je došlo do tučnjave jednog društva Hrvata i jedne grupe omladinaca koja se okupljala oko Orjune. U sukobu smrtno je ranjen iz revolverskih hitaca Jure Sočo, direktor Hrvatskih seljačkih zadruga.¹ U to vrijeme u Hrvatskoj nije bilo političkih ubojstava takve vrste.²

U cijelom međuratnom razdoblju Bosna i Hercegovina bila je “politički zapuštena i degradirana”.³ Od 1929. godine, otkako režim provodi program otvorene unitarizacije, administrativno teritorijalne podjele idu za razgradjnjom Bosne i Hercegovine kao entiteta i identiteta, dotadašnje granice s Hr-

¹ *Židovska svijest*, 219, Sarajevo, 27. 4. 1923.

² B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*, Zagreb, 2002.

³ I. Lovrenović, *Unutarnja zemlja*, Zagreb, 1996, 158.

vatskom i Srbijom se gube, a nekadašnji bosanskohercegovački teritorij postaje polje koje je trebalo biti jezgra miješanja triju plemena što su morali postati jedan jedinstveni narod. Kako su i hrvatski i srpski nacionalni korpus već bili čvrsto formirani, nasilan pokušaj mijenjanja nepovratnih društvenih procesa izazvao je samo još veće napetosti. Podijeljena u više administrativnih jedinica, a od 1939. djelomično i u okviru Banovine Hrvatske, pod režimom i pod birokracijom koja je po tradiciji i definiciji morala proizvoditi nasilje, nacionalne suprotnosti su do travnja 1941. dovedene do usijanja.

Osim toga, na području Vrbaske i Drinske banovine, mnogo aktivnija negoli u Banovini Hrvatskoj bila su sve do travnja 1941. razna četnička udruženja. U Hrvatskoj i manjem dijelu Bosne i Hercegovine su ipak bila donekle tiša i slabije organizirana zbog postojanja Banovine Hrvatske. Stoga je osvetnički naboj u ustaškim redovima erupтираo mnogo jače upravo na tim područjima negoli u drugim dijelovima NDH, a potom je suprotstavljeni osvetnički naboj ušao u redove četnika ili onih koji će to postati, pa je Bosna i Hercegovina postala poprište čak i mnogo oštrijeg međuetničkog sukoba negoli Hrvatska, a teritorij NDH u cjelini poprište neusporedivo snažnijeg sukoba od drugih dijelova tadašnje Jugoslavije i negoli najveći dio okupirane Evrope.

Nakon proglašenja Hrvatima-muslimanima od 10. travnja, Slavko Kvaternik se obratio i svim "Hrvatima i Hrvaticama Herceg-Bosne". Tvrdi kako im Pavelić poručuje da "nema hrvatske države bez Ponosne Bosne". Bilo je to svojevrsno komplimentiranje, ali se prava funkcija bosanskohercegovačkih Hrvata otkriva u ne pretjerano zamaskiranim rečenicama u nastavku istoga teksta. Naime, za razliku od proglašenja "seljaštvu" i "Junačkoj Dalmaciji", u proglasima "Braći Muslimanima" i "Hrvatima i Hrvaticama Herceg-Bosne" Kvaternik spominje i borbu i rat: "Vi, braćo vojnici, okrenite oružje na naše neprijatelje Srbe",⁴ odnosno raduje se da će "naskoro vidjeti svoje drage Bošnjake i Hercegovce sakupljene u pukovnijama (...) naši će bataljuni biti praćeni Blagoslovom s neba".⁵ Spominjanje "oružja", "srpskih neprijatelja" ne ostavlja nikakvu dvojbu da je upravo "dragim Bošnjacima i Hercegovcima" u Pavelićevu genocidnom planu namijenjena svojevrsna uloga "predziđa kršćanstva", nacionalnog i vjerskog korpusa koji će svojim natprosječnim sudjelova-

⁴ *Ustaša*, dokumenti, 135.

⁵ AHMBiH, bez. sign.

njem u ustaškim jedinicama pridonijeti stabilizaciji države, drugim riječima u iskorjenjivanju srpskog elementa. U sljedećih nekoliko tjedana Pavelić će poslati u Bosnu i Hercegovinu svoje odabrane ljude, prijatelje iz emigracije. Juru Francetića imenuje za ustaškog povjerenika za Bosnu. Kako su Pavelić i njegovi najbliži suradnici smatrali da će bosanskohercegovački Srbi, pogotovo oni u nekadašnjim Vrbaskoj i Drinskoj banovini, biti najopasniji i da treba osigurati istočnu granicu, u Hercegovinu su poslani i Mijo Babić i Ivo Herenčić, obojica bivši liparski zatočenici. U samoj Bosni i Hercegovini imao je također pouzdane ljude – Banjolučanina Viktora Gutića, koji je u tridesetima robijao zbog pristajanja uz ustaštvo, postavlja za ustaškog povjerenika za bivšu Vrbasku banovinu.⁶

Za povjerenike Glavnog ustaškog stana u Travniku je imenovan Nikola Jurišić (1909-1942), u Tuzli Hakija Hadžić (1883-1953), u Mostaru Pavao Canki (1892-1945). U Sarajevu je za povjerenika Poglavnikova povjereništva za Bosnu i Hercegovinu imenovan Božidar Bralo (1907-1945), a za privremeno povjerenika u istočnoj Hercegovini Alija Šuljak.⁷

Pavelićevi pouzdanici vrlo su brzo prešli na realizaciju plana: Gutić je već 24. travnja u banjolučkom listu *Hrvatska krajina* objavio naredbu da se svi Srbi i Crnogorci koji žive u Bosanskoj krajini, a rođeni su u Srbiji i Crnoj Gori trebaju u roku od 5 dana iseliti.⁸ Bila je to tek prva faza: Gutić za koji tjedan, baš kao i Mijo Babić u Hercegovini, prometnuli su se u organizatore prvih ustaških zločina. Francetić je postao simbol ustaškog terora (ali i slavljene ustaški vojskovođa). Njima je uz bok po zločinima stajao Ivo Herenčić, a malo manje zloglasan bio je Pavao Canki.

Karakteristično je pisanje Hrvatskog naroda: “središte je hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje Bosne i Hercegovine. Rješenje hrvatskog pitanja ovisilo je o pitanju Bosne i Hercegovine”. Kako se ovaj tekst pojavljuje samo koji dan nakon potpisivanja Rimskih ugovora, kojima je Italiji prepuštena Dalmacija, Hrvatski narod traži da se “baci površan pogled na zemljopisnu kartu, da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce Bosna i Hercegovina”, pa sugerira da “možemo živjeti kao i ljudsko

⁶ *Tko je tko u NDH*, 145.

⁷ Vidi, *Tko je tko u NDH*, 47, 64, 148, 177.

⁸ *Hrvatska krajina 4*, Banja Luka, 26. IV. 1941.

tijelo bez kojega uda”, očigledno misleći na amputaciju primorskih krajeva, Međimurja i Baranje, ali, tvrdi list, “ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce”.⁹

Sa svoje strane, osobita privrženost bosanskohercegovačkih Hrvata ustaškom režimu očitovala se i u slavljenju Poglavnika, pa su hodočasnici 4. listopada 1941. na blagdan sv. Franje ispjevali pjesmu – “Paveliću iz naše Dervente pozdravlja Te i najmanje dijete”.¹⁰

U proteklih nekoliko stoljeća, na temelju konkretnih okolnosti, među bosanskohercegovačkim Hrvatima stvorio se “konzervativan i politički pasivan mentalitet” kao dominantna odrednica toga korpusa. Na njega se “veoma teško veže modernost s idejama demokracije i individualne emancipacije, i koji veoma lako pada žrtvom kolektivističko-autoritarnih fantazama”.¹¹ Ivan Lovrenović lucidno uočava kako se “Hrvatima u Bosni Nezavisna Država Hrvatska propagandno nudila kao konačno ostvarenje vjekovnog sna”.¹² Nakon stoljeća osmanske vlasti, nakon austrougarskog razdoblja koje je donijelo tek djelomičnu modernizaciju i poboljšanje,¹³ nakon gotovo četvrt stoljeća jugoslavenskog monarhizma, većina bosanskohercegovačkih Hrvata je “u svojoj političkoj ubogosti” prihvatila Nezavisnu Državu Hrvatsku “skupa, uostalom, sa svojim najvećim autoritetom, Katoličkom crkvom”.¹⁴ Dugo su vremena, zapravo sve do kraja rata, bosanskohercegovački Hrvati bili suočeni s činjenicom da moraju biti lojalni državi koja im se nametnula da ju smatraju svojom, a s druge strane, moral im je nalagao da se konfrontiraju s onima koji u ime te države provode očigledne nepravde i čine zločine. Uхваćeni u tu ideološko-političku zamku, u vremenima kada odgovori na ključna egzistencijalna pitanja nisu bili jednostavni, mnogi se nisu najbolje snašli.

No, u hrvatskom nacionalnom korpusu u Bosni i Hercegovini bio je i

⁹ *Hrvatski narod*, 28. V. 1941; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 100.

¹⁰ Svjedočenje Franje Petrušića (1929) iz Guče Gore.

¹¹ I. Lovrenović, *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulturne*. Zagreb, 2002, 146.

¹² Lovrenović, *Unutarnja zemlja*, 159.

¹³ Srećko M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der oesterreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München, 1994.

¹⁴ I. Lovrenović, *Unutarnja zemlja*, 159.

priličan broj onih koji su prihvatili i komunističku ideju. Tako su, primjerice, u španjolski građanski rat otišla 32 Livnjaka.

Bosanskohercegovački Hrvati su se 1941. morali po napucima ustaške ideologije svrstati u jednoobraznu frontu svih Hrvata protiv svih neprijatelja. Oni su po tim obrascima morali postati oruđe *osvete* koju je ustaška ideologija propagirala protiv Srba i Židova. No, bilo je to po diktatu “centra” koji je “periferiji” nametnuo “model terora”.¹⁵ Naime, ni u krugovima bosanskohercegovačkih Hrvata, a još manje u krilu Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, nisu se rodile ideje nacionalnog ekskluzivizma i mržnje, upravo suprotno. Ante Pavelić, rođen u Bosni i Hercegovini, po svemu sudeći, posve se srodio s tim idejama za vrijeme studija u Zagrebu. Zagrebački intelektualci, poput Ive Pilara, Milana Šufflaya ili Filipa Lukasa, stvarali su osnovu za Pavelićevu rasnu ideologiju i potom genocidnu politiku, pišući u svojim kabinetima, a ne u multikulturalnoj i multietničkoj Bosni i Hercegovini.¹⁶ I Pavelić je sve to uobličio i radikalizirao u Zagrebu, odnosno u emigraciji, umnogome bez pravih informacija o stanju u Bosni i Hercegovini.

Dio bosanskohercegovačkih Hrvata uhvatio se u stupicu da svojom domovinom pronese novu ideologiju koja je nivelirala sve regionalne osobitosti te propagirala “svehrvatstvo”,¹⁷ a oni su postali svojevrsni “antemurale”, dakle, “predziđe” takvoga ekskluzivnog i radikalnog “hrvatstva”. Zbog takva odnosa i ponašanja račun im je ispostavljen vrlo brzo, već tijekom rata, a još i više na njegovu samom kraju i po završetku. Taj je račun bio tragično visok, a istovremeno i duboko nepravedan. Naime, osveta koja je uslijedila po svojem samom imenu isključuje element pravednosti.

Međutim, ubrzo su nastupila razočaranja i simpatije su nestajale - “veliki progoni i zločini nad Srbima i Židovima, ali i nad nevinim ljudima svake druge pripadnosti, pa i nad Hrvatima samim, koje će Pavelićev zločinački režim počinuti, mnogim Hrvatima će uznemiriti savjest i otvoriti oči”.¹⁸ Već je u rujnu 1941. njemački general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau u

¹⁵ O čemu govori Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 164 i d.

¹⁶ O Šufflayu i Lukasu, I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*. Zagreb, 2004, na raznim mjestima; Isti, *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb, 2001, na raznim mjestima.

¹⁷ O “svehrvatstvu” kao pojmu - Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 182 i d.

¹⁸ I. Lovrenović, *Unutarnja zemlja*, 159.

izvještaju komandantu oružanih snaga Jugoistoka tvrdio da protusrpsku politiku ustaških vlasti odbacuje većina hrvatskog naroda.¹⁹

Vjerojatno su *Rimski ugovori o razgraničenju između Italije i NDH* potpisani 18. svibnja 1941. godine, bili veće razočaranje i šok za Hrvate – stanovnike priobalnih područja negoli za bosanskohercegovačke Hrvate. No, potom su već u ljeto 1941. nastupile velike ekonomske nevolje u kojima su se, čini se, u Bosni i Hercegovini nestašice osjećale mnogo više nego u drugim dijelovima NDH.

Zbog velikih teškoća u opskrbi osnovano je Državno ravnateljstvo za prehranu koje je trebalo brinuti “za ishranu stanovnika i njihove stoke”.²⁰ “Pogod, povlašćeno gospodarstvo d. d.” preuzelo je distribuciju hrane preko svojih “kotarskih pripomoćnih zaklada” u 41 kotaru u Bosni i Hercegovini.²¹ U dokumentima se jasno stavlja do znanja da “velik dio Bosne odnosno pasivnih krajeva ovisi samo od uvoza hrane”, odnosno da su “vlastite hrane u dovoljnoj mjeri ili dapače viškova imali (su) samo Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Sanski Most, Prnjavor, Bijeljina, Derventa i Doboj”.²²

No, distribuciju hrane otežavao je i manjak vagona za transport, kao i “četničke akcije” (pri čemu se mislilo na ustanak u kojem su se tek nešto kasnije razdvojili četnici od partizana – op. I. G.).²³ U Slavonskom Brodu 12. rujna je čekalo na pretovar 132 vagona hrane, jer je promet na pruži prema Sarajevu “ponovno bio prekinut”, a stanje se ni sljedećih dana nije poboljšavalo.²⁴

Osim toga, nasilnička politika odrazila se i u nefunkcioniranju državnog aparata: 1. lipnja 1941. temeljem naredbe Predsjedništva od 21. svibnja javlja se o kadrovskim promjenama među osobljem bivše Vrbaske banovine, pri čemu se izvještava o manjku činovnika, te o odluci stožernika i povjerenika

¹⁹ *Zbornik NOR-a XII*, knjiga 1, dokument br. 150, str. 391-394.

²⁰ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 30400, god. 1941.

²¹ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 30479, god. 1941.

²² HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 30135, 30738, god. 1941.

²³ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 30742, 30826, 30828, 30829, 31060, god. 1941.

²⁴ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 31727, 32138, 32479, god. 1941.

Viktora Gutića da četiri Srbina “otпусти bez mirovine”, a dvojicu umirovi.²⁵ Iz Drinske banovine predlažu da se “neke Srbe umirovi”, a “s čašću primjećuju” da se “svi katolici i muslimani, koji su u službeničkom listu naveli da su Jugoslaveni ili Srbi, osjećaju Hrvatima”.²⁶ Iz Dervente traže “odstranjenje svih iz službe osim služitelja Svetozara Savića”. Iz Mostara se traži otpuštanje 12 službenika od ukupno njih 18 na popisu. Iz Bijeljine tvrde da sada, “kada kroza nj prolazi velik dio Srba koji se preseljavaju, to u interesu službe ne mogu nikako ostati na svojim mjestima službenici grčko-istočne vjere”, pa veliki župan “stoga predlaže da se svi koji su stekli pravo na mirovinu smjesta umirove, a ostali otpuste iz službe. Na njihova mjesta umoljavam da se odmah namjesti činovnike Hrvate (...)”²⁷ Tako su već početkom srpnja iz Velike župe Krbava i Psat “odstranjeni svi službenici grčko-istočne vjere”.²⁸

Kadrovska pustoš koja je zavladała već u prvim mjesecima NDH – a pogotovo se to odnosi na područje Bosne i Hercegovine – umnogome je pridonosila posvemašnjoj krizi u NDH. Gotovo svi stručnjaci Židovi i većina stručnjaka Srba bila je otpuštena, potom su ili bili deportirani ili su izbjegli izvan domašaja vlasti.²⁹

Podaci o tome brojni su i mnogo kazuju: u kotarskom predstojništvu u Brčkom do početka srpnja otpuštena su trinaestorica službenika, “a na njihova mjesta došla su dva i to u vrijeme kada se ima svladati veliki posao oko vršidbe”. Bilo je to doba kada je vlast nametala najstrožu kontrolu ekonomskih tokova, čime se višestruko povećavala potreba za administriranjem. Stoga nije čudno da brčanski kotarski predstojnik zaključuje “da se poslovi kod ovoga ureda ne mogu na vrijeme svršavati i pored najvećeg napora usljed pomanjkanja osoblja”.³⁰ Potkraj srpnja iz Velike župe Luka i Sana javljaju da su “kotarske oblasti ostale bez potrebnog osoblja, tako da se i najprešnji poslovi ne mogu pra-

²⁵ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 6375, god. 1941.

²⁶ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 8680, god. 1941.

²⁷ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 23, Predsjednički ured, br. 10312, god. 1941; HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 24, Predsjednički ured, br. 10312, 12884, god. 1941.

²⁸ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 24, Predsjednički ured, br. 13707, god. 1941.

²⁹ HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 441, 41, 198, 224, 249/1941; vidi, detaljnije o Židovima – Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 145-152.

³⁰ HDA, fond Velika župa Posavje, br. 254, kut. 1, VT 2/1941.

vodobno rješavati”.³¹ Iz Gradačca 26. kolovoza se javlja da su “u kotaru izbili veliki neredi”, a da “kotarski upravitelj Franjo Mihić nije nastupio na službu” te se moli “postavljanje novog upravitelja”.³² Kotarska oblast u Travniku u rujnu je “ostala bez i jednog činovnika”, pa moli imenovanje novih.³³ Velika župa Pliva i Rama iz Jajca tada ponovno traži da joj Ministarstvo dodijeli stručne osobe, “neophodno potrebne referente”, jer su prethodne “molbe ostale neriješene”.³⁴ Kotarski predstojnik iz Bugojna Branko Kuštro u rujnu je “otputovao u Zagreb bez pitanja i obavještenja velike župe i ostavio kotar bez zamjene”, tvrdi veliki župan Kadić.³⁵ Nevolje su se nastavile u rujnu i listopadu, kada su talijanske vlasti preuzele kontrolu nad dobrim dijelom teritorija, pa je MUP morao 7. listopada odaslati okružnicu u deset velikih župa, između ostalih, i u Bihać, Jajce, Mostar, Dubrovnik (velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku obuhvatila je velik dio istočne Hercegovine). Tvrdi se da “činovnici i službenici raznih oblasti (...) pod raznim izlikama ostavljaju svoja službena sjedišta i dolaze čak do Zagreba, tražeći drugu udjelbu. Takav postupak nije dozvoljen”. Naglašava se da činovnici to ne smiju činiti “bez izričitog odobrenja”, te zaključuje da će se protiv prekršitelja “najstrože postupiti”.³⁶ U Advokatskoj komori u Sarajevu – od 138 odvjetnika bilo je 28 Židova i 28 Srba, i oni su svi bili isključeni iz nje.³⁷ Iako je u Bosni i Hercegovini harao endemski sifilis, pa je upućeno u razne dijelove zemlje oko osamdesetak židovskih liječnika, uglavnom iz Zagreba, a neki i iz drugih dijelova Hrvatske, čini se da je ustašama neki puta bilo važnije da se poubijaju židovski liječnici, negoli da se iskorijeni sifilis – naime, oni su hladnokrvno ubili 25 židovskih liječnika koji su prije rata živjeli u Bosni i Hercegovini.³⁸

Do kraja godine stanje se u raznim dijelovima NDH još više pogoršalo:

³¹ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 26, Predsjednički ured, br. 26645, god. 1941.

³² HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 26915, god. 1941.

³³ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 30967, god. 1941.

³⁴ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 31599, god. 1941.

³⁵ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 32498, god. 1941.

³⁶ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 32749, god. 1941.

³⁷ HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 500/1941.

³⁸ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 215-222.

početkom studenoga je kotarski predstojnik iz Bijeljine javljao da opće prilike u kotaru “ni najmanje nisu povoljne. Sigurnost je umnogome popustila”.³⁹ Iz kotara Ključ 23. prosinca javljaju da su dvije od pet općina njihova kotara “u rukama odmetnika”, kao i pojedini zaseoci u preostale tri općine. “Mnogo je ubijenih”. Tvrde i da je “preko polovici žiteljstva onemogućen pristup” državnim institucijama.⁴⁰

Dezorganizacija se osjećala na mnogim poljima: već početkom kolovoza ukidaju se mjernički uredi u Korenici i Bosanskom Grahovu te se poslovi prebacuju na iste takve urede u Gospiću i Bihaću, odnosno u Bosanskom Petrovcu.⁴¹

Vlasti su pokušavale napraviti nešto na nekim područjima, primjerice, u školstvu – osnivane su “nepodpune” škole (dakle, prva četiri razreda, za djecu od 7-11 godina starosti) u mnogim mjestima,⁴² ili su “nepodpune” proširivane u “podpune” (primjerice u Derventi).⁴³ Otvorena je i učiteljska škola u Tuzli, potom i učiteljska škola pod crkvenom upravom u Banjoj Luci i drugdje.⁴⁴

S druge strane, potkraj kolovoza u krajevima u kojima su se već dogodili zločini, koji su potom bili zahvaćeni masovnim iseljavanjima u Srbiju, deportacijama i zločinima, “nepodpune” gimnazije su se zatvarale. Taj trend, koji je bio gotovo isto toliko jak koliko i trend otvaranja novih škola, ako ne i jači, posebno se osjetio u planinskim dijelovima Hrvatske i u Bosni i Hercegovini. Tako je bilo u Korenici, Gračacu i u Bosanskoj Gradiški.⁴⁵ I “podpune” škole su pretvarane u “nepodpune”, odnosno padale na niži rang, jer su gubile četiri viša razreda gimnazije – takav je slučaj bio s gimnazijama u Bijeljini ili Prije-

³⁹ HDA, fond Velika župa Posavje, br. 254, kut. 1, VT 50/1941.

⁴⁰ HDA, fond BHOP, kut. 2/160, 39071.

⁴¹ *Zbornik zakona i naredaba*, 366-367; *Narodne novine*, 8. VIII. 1941.

⁴² *Zbornik zakona i naredaba*, 280, 479, 538; *Narodne novine*, 15. VII, 25. VIII. i 4. IX. 1941.

⁴³ *Zbornik zakona i naredaba*, 280, 342, 466, 606; *Narodne novine*, 15. VII, 2. VIII, 22. VIII. i 17. IX. 1941.

⁴⁴ *Zbornik zakona i naredaba*, 341, 538, 605-606; *Narodne novine*, 2. VIII, 4. i 17. IX. 1941.

⁴⁵ *Zbornik zakona i naredaba*, 465, 538, 869; *Narodne novine*, 20. VIII, 3. IX. i 6. IX. 1941.

doru.⁴⁶ Ako su škole u Korenici i Gračacu uglavnom trebala pohađati srpska djeca, koje ujesen 1941. više ili nije bilo ili država nije za njihovo školovanje pokazivala interes, ukidanjem nekih ili svih razreda na području Bosne i Hercegovine zasigurno su na velikoj šteti morala biti i hrvatska djeca, odnosno djeca katoličke i islamske vjeroispovijesti.

Ministar Budak je donio i zakonsku odredbu o pomoćnim pučkim školama čije je osnivanje bilo predviđeno ujesen 1941. u selima u kojima je bilo “najmanje dvadesetero ‘neuškolane’ (dakle, djece koja ne pohađaju školu – op. I. G.) djece, jer je škola predaleko”.⁴⁷ Od preko dvjestotinjak takvih “pomoćnih” škola čini se da je preko polovica bila na području Bosne i Hercegovine.⁴⁸ No, s obzirom na činjenicu da je i u već postojećim školama manjak učiteljskog kadra bio kroničan, pitanje je koliko su mogle zaživjeti ove “pomoćne” škole, u još zabitijim selima i u načelu vrlo siromašnim krajevima.

Zahvaljujući svim tim elementima, situacija se ubrzano mijenjala – čini se da izvještaj Domobranskog sбора o stanju u Sarajevu i Bosni u drugoj polovini prosinca 1941. govori o tom “otvaranju očiju”: tvrdi se da nerješavanjem teške prehrambene krize Hrvati (i katolici i muslimani) “gube vjeru u državu (...) u redovima svih njih osjeća se stanje iščekivanja (...) riječ ‘dokle’ dobiva sve to veći značaj, a neka ravnodušnost prema svemu obuhvaća sve slojeve. I najvatrejniji i najoduševljeniji Hrvati iz prvih dana prevrata počinju sve više hladniti, a naročito ovdje u Bosni, gdje još ima velik broj Hrvata tzv. Šutejevaca”.⁴⁹

Za neke crkvene dostojanstvenike zna se da su se usudili i službenim stavom reagirali protiv progona Srba, Židova i drugih. Među njima su, primjerice, mostarski biskup Alojzije Mišić te franjevački bosanski provincijal fra Anđeo Kaić.⁵⁰ Tih je dana i mjeseci i provincijal Bosne Srebrene fra Josip Markušić pisao svoj dnevnik koji je djelomično objavio 1955. godine. On je okupaciju 1941. te prirodu ustaške vlasti i države doživljavao kao katastrofu.

⁴⁶ *Zbornik zakona i naredaba*, 537; *Narodne novine*, 4. IX. 1941.

⁴⁷ *Zbornik zakona i naredaba*, 417-418, 524-526; *Zakoni* IV, 233-236; *Zakoni* V, 194; *Narodne novine*, 13. VIII. i 2. IX. 1941.

⁴⁸ *Zbornik zakona i naredaba*, 636, 657-658, 720, 730-731, 743; *Narodne novine*, 20. i 25. IX, 2, 6. i 11. X. 1941.

⁴⁹ HDA, fond MHB, 12.

⁵⁰ Lovrenović, *Unutarnja zemlja*, 159.

Potom je simpatizirao partizanski pokret kao oslobodilački.⁵¹

Danas se vrlo teško može rekonstruirati što su mislili “mali ljudi”, odnosno kojem broju njih su se “otvorile oči” i koliko je to bilo brzo. Ustaški logorNIK iz Dervente u studenom 1941. javlja da ima Hrvata-državnih službenika koji rade “protiv hrvatskog naroda u Derventi, pa ih je potrebno premjestiti, iz razloga što idu Srbima i Židovima u prilog, a Hrvate nevine tužuju”.⁵² No iz ovog se izvještaja ne vidi radi li se o katolicima ili o muslimanima ili i o jednima i o drugima.

Poznato je da su skupine muslimanskih intelektualaca u više bosanskih gradova objavljivali rezolucije protiv progona Srba i Židova.

Izvjestilac iz Prijedora 21. lipnja 1941. tvrdi da su “komunisti s pravoslavicima i jugoslavenski orijentiranim Hrvatima počeli agitaciju” sa svrhom “za otcjepljenje naših pokrajina od naše države”,⁵³ što će reći, po svemu sudeći, za izdvajanje Bosne i Hercegovine iz NDH. To je u dokumentima u vrijeme NDH prvi spomen da osim komunista, među kojima je bilo i Hrvata, postoje i “jugoslavenski orijentirani Hrvati”. Može se samo nagađati što to znači biti “jugoslavenski orijentiran” - u političkom diskursu prvih mjeseci u NDH značilo je to protiviti se ustaškoj politici koja je tada vodila intenzivnu antisrpsku kampanju, a počinjena su i prva ubojstva.

U letku Štaba narodnooslobodilačkih (partizanskih) odreda Bosne i Hercegovine” koji su ustaše zaplijenile u proljeće 1942. koji je potpisao Rodoljub Čolaković tvrdi se da je “ubica i bandit Pavelić zaveo vlast neodgovornog društvenog ološa ustaša” te da je Pavelić “zaveo nešto nesvjesnog i zaostalog muslimanskog i hrvatskog življa. Sve što je pošteno među Muslimanima i Hrvatima osuđuje u svojoj duši zvjerski postupak Pavelićevih bandita prema Srbima”. Upada u oči formulacija “u svojoj duši”, dakle, potihom, ali onda dolazi sljedeća, posve jasna rečenica – “njihova osuda još nije dobila glasan izraz, ali taj dan nije daleko”.⁵⁴ U arhivi Pračanskog odreda zaplijenjena je guslarska pjesma koju je 1. studenoga 1941. godine spjevao Stevan Jugović. U njoj se tvrdi da je Pavelić “do jeseni dao naređenje, uništiti Srbe i Jevreje”, a kada se

⁵¹ I. Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 188 i d.

⁵² HDA, fond Velika župa Posavje, br. 254, kut. 1, VT 64/1941.

⁵³ AHMBiH, NDH, bez. sign.

⁵⁴ HDA, fond UNS, br. 248, Ured I, Ured glavnog pobočnika, 16658/1942.

“sve to dogotovi, imaće se tad zadatak novi. Sva će sila na to da se svrati, da se unište pošteni Hrvati, jer bi oni mogli zaželiti, i sa vlasti svih nas najuriti”.⁵⁵

Kada su ustaše u siječnju 1942. ubile sedamdesetak staraca, žena i djece u srpskom selu Draksenić, desetak kilometara južno od Jasenovca, Okružni komitet za Kozaru je izdao proglas u kojem tvrdi da su “poštena muslimanska i hrvatska braća najotvorenije digla glas protiv ovih zlodjela”. No, samo se “Muslimani Dubičkog sreza već u velikom broju nalaze u partizanskim četama ovih krajeva. Za nekoliko dana borbi oni su postali proslavljeni junaci – partizani (...)”.⁵⁶ O Hrvatima se ne kaže ništa.

Izглеda da su mnogi državni službenici shvaćali da je Pavelićev genocidni plan teško provediv i zapravo neizvediv, ali su se morali pokoriti: kotarski predstojnik iz Tešnja javlja 11. srpnja 1941. da ne može ispuniti planove koji su mu dostavljeni iz Ravnateljstva za ponovu iz Zagreba, naime, da iseli 2.500 Srba iz svoga kotara, jer da kotar nema “dovoljno oružništva, vojske uopće nema, a ustaša s oružjem je svega petorica”. U zaključku vrlo logično naglašava da “čim se započne izseljavanje u većem opsegu, vrlo je vjerojatno da će se srbski elemenat uzbuditi, a možda i reagirati na svakojaki način, jer se rastavlja sa zemljom i ostalom imovinom. Da bi se to spriječilo (...) potrebno je da se kotaru osigura dovoljan broj oružane sile”.⁵⁷

Titov se partizanski pokret, zahvaljujući prvenstveno njemu osobno, obraćao svim jugoslavenskim nacijama i svakoj na specifičan način obećavao ukidanje predratnih nejednakosti. Nakon što je neslavno propao njegov eksperiment u Srbiji (“Užička republika”) s uspostavom preuranjeno oslobodjenih teritorija i njihove frontalne i odsudne obrane, vješto je prešao u Bosnu i Hercegovinu, gdje je ustaška vlast, vršeći teške zločine, već generirala snažan otpor, između ostaloga i krvavu četničku osvetu. Na tom prostoru, uključujući i znatne dijelove Hrvatske, Tito je osigurao najsnažniju podršku svome pokretu, nudeći državu lišenu stranih osvajača, ustaškoga terora i velikosrpske hegemonije. Vješto je uravnoteživao općejugoslavenski karakter svoga pokreta zajedno s naglašavanjem važnosti sudjelovanja i ispunjavanja ciljeva svake nacije ponaosob.

⁵⁵ HDA, fond UNS, br. 248, Ured I, Ured glavnog pobočnika, 16658/1942.

⁵⁶ *Zbornik dokumenata o NOR-u*, tom IV, knjiga 3, dokument 22, str. 63–66.

⁵⁷ HDA, fond Ponova, br. 1076, Srpski odsjek, Opći spisi, kut. 442, 738/1941.

U prvim mjesecima ustanka partizanski je pokret i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini bio predominantno srpski. Prvi partizani po nacionalnosti Hrvati bili su u obje države gotovo isključivo komunisti. No, u Hrvatskoj se antifašistički oružani otpor postupno širi i na područja naseljena isključivo Hrvatima, najprije u obalnom pojasu i Gorskom kotaru, a 1942. već i na sjeveru, u području između Dobre i Kupe, čak i u nekim mjestima oko Zagreba (Hrvatsko zagorje, Žumberak, Moslavina, Kalnik).

Činjenica jest da je partizanski pokret bio relativno neuspješan u pridobivanju bosanskohercegovačkih Hrvata, pogotovo do jeseni 1943. godine. No, već početkom druge polovice 1942. godine, kada su jake partizanske snage prodrle prema zapadnoj Bosni, u izvještajima se tvrdi da “svakog dana sve više opada raspoloženje hrvatskog naroda prema NDH” s obrazloženjem da se narodu ne garantira osobna sigurnost i sigurnost imovine i istovremeno napominje da komunizam, zahvaljujući “kolosalnoj promičbi”, napreduje na “krilnom području” Jajca, Kupresa, Donjeg Vakufa i Bugojna.⁵⁸ Oružničko krilo Jajce izvijestilo je 22. kolovoza da je pravoslavno stanovništvo na njegovu području (Bugojno, Kupres, Donji Vakuf, Jajce) “potpuno izgubilo povjerenje u našu vlast”, jer su ustaše iz “Crne legije” u selu Glavice zaklale 76 osoba “kada nije vođena nikakva borba”.⁵⁹ Drukčije se ponašaju partizani, tvrdi isto zapovjedništvo, i navodi da su, poslije zauzeća Mrkonjić-Grada 1. rujna, partizani razoružali oko 190 domobrana i 5 časnika i zatim ih oslobodili. Oni tako postupaju prema domobranima “da bi širili njihovu promičbu na štetu naše vlasti”, što je očigledno imalo učinka.⁶⁰

I kada u listopadu 1941. komandant Kalinovičkog odreda piše komandiru Pračanske čete te mu objašnjava što treba činiti – “držite da ne prodru Hrvati” - dakle, ne ustaše nego baš “Hrvati”.⁶¹ No, to je i posljednji put da sam u partizanskim dokumentima za jedinice NDH našao da se neka od jedinica NDH naziva “hrvatskom”. Kasnije se, iz razloga političke korektnosti, govorilo o “ustašama” i “domobranima”.

⁵⁸ E. Redžić, *Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1998, 160.

⁵⁹ *Zbornik dokumenata o NOR-u*, tom IV, knjiga 6, dokument 140, 304; dokument 165, 488.

⁶⁰ *Zbornik dokumenata o NOR-u*, tom IV, knjiga 7, dokument 173, str. 353.

⁶¹ HDA, fond UNS, br. 248, Ured I, Ured glavnog pobočnika, 16658/1942.

Potkraj 1941. Štab Pračanskog odreda uopće ne računa na Hrvate, jer proglas upućuje “braći muslimanima”. Doduše, tvrdi da “od početka naše borbe u našim redovima ima dosta Muslimana pa i Hrvata”.⁶²

U izvještaju iz Sarajeva početkom 1942. tvrdi se kako partizani “neprekidno teže da se što više približe muslimanima, predstavljajući se ovima, kao jedini koji razumiju njihovo sadašnje teško stanje”.⁶³ Hrvate se ne spominje.

Dodatan razlog zbog kojega su i Bošnjaci, pa i Hrvati relativno sporo pristupali partizanskom pokretu leži u snazi četništva, a pogotovo s obzirom na brojne zločine. Talijani su od jeseni/zime 1941. četnike u Hrvatskoj prilično uspješno disciplinirali kako ne bi izvodili akcije represalija većih razmjera. U Bosni i Hercegovini su i Bošnjaci i Hrvati bili mnogo izloženi.⁶⁴

Ustanak je u nekim krajevima i nekim razdobljima bio obilježen stihijom, a dijelom i željom za osvetom. Ugrožene hrvatske i muslimanske mase krenule su već u kolovozu i rujnu prema gradovima tražeći u njima spas i zaštitu. Vlasti u gradovima našle su se pred zahtjevima da tisućama izbjeglica osiguraju smještaj, ishranu, a često i odjeću i obuću. Zatečeni brojem izbjeglica, lokalne vlasti su činile što su mogle, ali je to svakako bilo nedovoljno. Najvećim su dijelom izbjeglice bile prepuštene same sebi. Već je 15. rujna 1941. održana prva sjednica Odbora za pomoć izbjeglicama na kojoj je izviješteno da je u Bihać “stiglo oko 7.000 izbjeglica iz ugroženih krajeva, od toga 400 djece bez roditelja i oko 1.200 žena s djecom bez muževa. U Banjoj Luci ima oko 1.500, u Ključu oko 1.200, u Bosanskom Novom oko 5.000 izbjeglica. Izbjeglice su stigle i u Prijedor, Trebinje, Bileću, Sarajevo i Ljubinje”.⁶⁵ Čini se da bi brojka za Bosanski Novi mogla biti malo prevelika, jer je grad 1948. imao tek 4.070 stanovnika,⁶⁶ što znači da ih je 1941. moglo biti samo manje, a to pak znači da bi izbjeglica u gradu bilo znatno više od stanovnika, što je teško za vjerovati. Poseban su problem bile izbjeglice iz Sandžaka, ali se smatralo da nema

⁶² HDA, fond UNS, br. 248, Ured I, Ured glavnog pobočnika, 16658/1942.

⁶³ HDA, MHB, 12.

⁶⁴ Pogledati *Bijelu knjigu*, koja se velikim dijelom odnosi na Bosnu i Hercegovinu

⁶⁵ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 31773, god. 1941.

⁶⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. I, Zagreb 1955, 704.

potrebe za njih u Sarajevu osnivati zaseban ured.⁶⁷ Tada još nema izbjeglica u Hrvatskoj (tek je koncem 1941. u Kninu navodno bilo 3.000 Hrvata izbjeglih pred četnicima).⁶⁸

I prvi veliki četnički pokolj nad Hrvatima dogodio se u Bosni i Hercegovini: “četničko-komunistički zlotvori pod crvenom zastavom poubijali su sve stanovništvo u dva katolička sela u Bosni, u Vrtočama i Krnjeuši. Ubijanja su vršena na najkrvaviji način, uz užas i stravu, koja se ne da opisati”. Po tadašnjim izvještajima, ubijeno je oko 130 osoba.⁶⁹

Bošnjacima i Hrvatima trebalo je dugo vremena da shvate kako će partizani znatno bolje štiti njihova sela od četničkog nasilja. Bio je to jedan od razloga zbog kojega su se Bošnjaci sve više hladili prema ustaškoj ideologiji i praksi. Razlozi tome su vrlo slojeviti, ovom su skupu barem načelno poznati, a i sam sam pisao jedan aspekt toga fenomena. Udaljavanjem sve brojnijih Bošnjaka od ustaške ideologije i prakse, Hrvati su postajali sve usamljeniji u svojoj podršci ustašama, pa onda prema kraju rata i po njegovu završetku posve izloženi osvetničkom gnjevu koji je tada eruptirao.

U ožujku 1943. njemački general Rudolf Lütters procjenjivao je da Pavelićev režim ima podršku samo 2% stanovništva, uslijed čega mjere njemačkih oružanih snaga u pogledu smirivanja ne mogu dovesti do trajnog uspjeha. Simpatije pravoslavnog stanovništva su na strani ustanika. Hrvati i Bošnjaci “odbijaju crvenu vladavinu”, a s izvjesnim simpatijama prema ustanicima izražavaju svoje prototalijansko raspoloženje.⁷⁰

Međutim, do jeseni 1943. u NOV-u na području Bosne i Hercegovine bili su gotovo isključivo Srbi, a Hrvata i Bošnjaka bilo je vrlo malo. Oni rijetki, uglavnom predratni komunisti, nalazili su se na vodećim vojnim i političkim pozicijama u KPJ. Situacija se počela značajno mijenjati ujesen 1943. godine; 21. rujna osnovana je 16. muslimanska udarna brigada. Početkom listopada

⁶⁷ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 32592, god. 1941.

⁶⁸ Bezina, *Ljetopis samostana sv. Ante*, 181.

⁶⁹ *Katolički list* 34/1941, 403; o tim zločinima, vidi, Z. Dizdar – M. Sobolevski, *Preučivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1999, 116, 167-170 i drugdje; opširno, *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u NDH u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države*, Zagreb 1942, 38-43.

⁷⁰ *Zbornik NOR-a*, knjiga 12.

1943. partizani su oslobodili Tuzlu. Odmah po zauzeću grada formirana je 27. divizija NOVJ-a u čijem je sastavu osnovana i 18. istočnobosanska hrvatska brigada. Njoj su pristupili prvaci HSS-a iz Tuzle, a i priličan broj Hrvata i Bošnjaka. Time je partizanski pokret ojačao legitimitet, jer je integrirao predstavnike sva tri naroda i počeo stjecati pravo da ih sva tri barem formalno zastupa na razini Bosne i Hercegovine.⁷¹ To će biti osobito važno u sljedećih mjesec-dva, kada se stvarao ZAVNOBiH.

Stoga je logično da Rodoljub Čolaković piše svojoj partijskoj bazi u rujnu 1941. kako listu kandidata za ZAVNOBiH treba stvarati tako da bude i “Muslimana”, a svakako “nastojati da među njima bude koji ugledan Hrvat i koja žena”.⁷²

Sam Čolaković je na I. zasjedanju ZAVNOBiH-a u referatu smatrao da treba poticati prilaženje Hrvata NOB-u, a da bi se “to prilaženje ubrzalo” treba “dotući ustaštvo koje je imalo korijena među Hrvatima Bosne i Hercegovine, izolujući one koji hoće da poistovjete ustaštvo sa hrvatstvom. Još je živa, čak i u širim hrvatskim slojevima Bosne i Hercegovine kobna zabluda da je takozvana NDH doista hrvatska država. Kakva takva, ali ipak hrvatska. Stoga te politički zaostale mase smatraju da je NOB uperena protiv hrvatstva.”⁷³ Vodstvo ZAVNOBiH-a bilo je toga itekako svjesno, pa da bi na svoju stranu pridobilo Hrvate, za potpredsjednika ZAVNOBiH-a izabran je bivši HSS-ovac Aleksandar Preka.

Otada pristupanje bosanskohercegovačkih Hrvata antifašističkom pokretu ipak ide brže. U svom izvještaju o stanju u Bosni u proljeće 1944. komandant 13. SS divizije general Karl Gustav Sauberzweig tvrdi da se “pozitivni elementi” među rimokatolicima distanciraju od ustaša, a da rimokatolički seljački narod jednodušno stoji protiv ustaškog državnog vodstva.⁷⁴ Međutim, i tada je broj bosanskohercegovačkih Hrvata u jedinicama NOV-a mnogo ma-

⁷¹ Redžić, *Drugi svjetski rat*, 344-347.

⁷² ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. I, Sarajevo, 1968, 24; vidi i opširno, I. Lučić, “Komunistička partija Jugoslavije i Hrvati u Bosni i Hercegovini 1941-1945”, u: *Spomenica Filipa Potrebiće*, Zagreb, 2004, 359-376.

⁷³ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. I, 42-43; I. Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, Zagreb, 1996, 132-133.

⁷⁴ Redžić, *Drugi svjetski rat*, 90.

nji negoli, primjerice, u Dalmaciji.

Stoga donekle pravo imaju neke ustaške jedinice sastavljene od Bosanaca i Hercegovaca koje su i potkraj 1944. krećući se srednjom Bosnom pjevale: “Druže Tito Ti Staljinu kaži – smrt fašizmu u Bosni ne važi”.⁷⁵ Pa ipak, činjenica da im je Tito poznata ličnost, da su svjesni da “smrt fašizmu važi” u drugim dijelovima Jugoslavije i Evrope, ova pjesma izgleda kao prilično neuvjerljivo bodrenje samih sebe. Čak i 26. veljače 1945. godine oružnički pukovnik Koloman Bilić, izvještavajući iz Sarajeva o “obćoj političkoj situaciji”, tvrdi da je “raspoloženje naroda donekle pokolebano” zbog stanja na ratištu, “partizanskog zauzeća pojedinih mjesta”, ali “uzprkos svega ovoga, Hrvati, sviestni svoje nacionalne dužnosti, čvrsto su zbili svoje redove radi obrane svojih domova i čuvanja svoje samostalnosti, čvrsto uvjereni u pobjedu svog velikog saveznika Njemačkog Reicha”, a 11. ožujka da su usprkos svemu “Hrvati odani Poglavniku i NDH”.⁷⁶ Čini se da je Bilićev izvještaj umnogome lakiran.

Mobilizacija u oružane snage NDH ujesen 1944. godine u dijelovima Bosne i Hercegovine i južne Hrvatske bila je masovna i sveobuhvatna. Mobilizirani su bili čak i šesnaestogodišnjaci (rođeni 1928. godine i stariji). Bio je to početak kalvarije za mnoge bosanskohercegovačke Hrvate, pa i Bošnjake, a da uistinu ništa nisu bili krivi. Naime, velika većina ih je dovedena u Zagreb gdje su dobili osnovnu vojničku obuku, a kada su je završili, pa bili spremni priključiti se borbenim jedinicama, više nije bilo transportnih mogućnosti da se ode podalje od Zagreba niti da se uključe u borbe. Po naredbi su se 7. svibnja počeli povlačiti prema Austriji te kao posve neiskusni očigledno u postotku više stradali u borbama koje su se usput vodile. Potom su, nakon što su se neke ustaške jedinice probile, bili potjerani na Križni put i u logore, gdje su bili izloženi osvetničkom gnjevu. U tim su mjesecima osobito bili izloženi osveti pripadnici Katoličke crkve.

U literaturi, kako znanstvenoj tako i publicistici, pogotovo onoj koju nazivam revizionističkom, vrlo se rijetko, gotovo nikada, ne postavlja pitanje uzroka onoga što danas nazivamo “tragedija Bleiburga i Križnoga puta”. I,

⁷⁵ Svjedočenje Franje Petrušića (1929) koji je to čuo u okolici Guče Gore kod Travnika.

⁷⁶ HDA, fond 1.1196, oružničke pukovnije NDH, kut. 5, zapovjedništvo 5. oružničke pukovnije, j. s., br. 139, br. 164.

kako je to lijepo rekao Ivan Lovrenović – “nitko nije postavio ono neumoljivo, ono neizbježno, ono logično pitanje – pitanje uzroka! Kako i zašto se dogodilo? Tko je i čime doveo te ljude na polje kod Bleiburga, tko je doveo do toga da se svi ti ljudi, taj ‘cvijet i snaga naroda’, nađu u takvoj strašnoj situaciji ... k vragu, pa valjda je svemu tomu prethodila neka i nekakva politika, državna i nacionalna, i neki ljudi koji su je kreirali i vodili”.⁷⁷ Drugim riječima, revizionistička je historiografija svodila ovaj osvetnički gnjev uglavnom “vrlo površno i shematski kao *mržnju na hrvatstvo*”, a kada se govorilo o zločinima prema ljudima iz crkve, “kao *mržnju na crkvu*”. Potpuno izostaje analiza “povijesno-politička pozadina endehaške politike koja je sve ove ljude – neke manje, neke više krive, neke potpuno nevine i naivne – učinila taocima i dovela ih na Bleiburg”.⁷⁸

Čini se da je oko Bleiburga i potom na marševima ubijeno između 45-55.000 bivših domobrana i ustaša, a ostali su odslužili logorske i zatvorske kazne. Praktički je nemoguće ustanoviti koji je u tome bio udio bosanskohercegovačkih Hrvata. Velika većina civila puštena je kućama nakon nekoliko dana.⁷⁹

Po danas najkompetentnijem i do sada neupitnom demografskom istraživanju Vladimira Žerjavića iz 1989. godine, u ratu je stradalo oko 66.000 bosanskohercegovačkih Hrvata, a još ih je oko 6.000 emigriralo u razdoblju od 1939. do 1948. godine.⁸⁰ U odnosu na procijenjen broj Hrvata 1941. godine, radi se o 10,8% stanovništva, dočim su bosanskohercegovački Srbi imali 13,8, a bosanskohercegovački Bošnjaci 8,9% stradalih. Bosanskohercegovački Hrvati stradali su nemjerljivo više od svojih sunarodnjaka u Hrvatskoj (koji je od ukupnog broja stradalo 4,3%).⁸¹

Ukupno je na teritoriju čitave Jugoslavije stradalo više od 80% Židova, 7,3% Srba, 5,0% Hrvata te 8,1% Bošnjaka. Bošnjaci su ponajviše stradali kao žrtve četničkog terora, te kao vojnici u jedinicama NDH. Statistika pokazuje da su bosanskohercegovački Bošnjaci imali tijekom rata u postotku manje

⁷⁷ I. Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, Zagreb, 1996, 132-133.

⁷⁸ Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 184.

⁷⁹ V. Topalović, *Srednja Bosna – hrvatske žrtve 1941-1950/1991-1995*, Zagreb, 2001.

⁸⁰ V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, 54, 63.

⁸¹ Žerjavić, *Gubici*, 39, 63.

žrtava negoli bosanskohercegovački Srbi i Hrvati, ali su, statistički gledano, na razini Jugoslavije postali veće žrtve od Hrvata i Srba, jer je i u Srbiji i u Hrvatskoj žrtava bilo manje.

Valja stoga pridodati da je Bosna i Hercegovina pretrpjela najveće žrtve i najveća razaranja u Drugom svjetskom ratu, od svih poslijeratnih jugoslavenskih republika i današnjih država. Stradalo je oko 328.000 ljudi, što znači 10,3% predratnog stanovništva. Za usporedbu, u Crnoj Gori je stradalo 7,8%, u Hrvatskoj 7,3%, a u Srbiji 4,2% stanovništva. Ukupno je u Jugoslaviji stradalo 5,9% stanovništva.⁸² Takvi golemi gubici, pa i među bosanskohercegovačkim Hrvatima, rezultat su činjenice da je bosanskohercegovački prostor, više od drugih u nekadašnjoj Jugoslaviji, već od ljeta 1941. godine duboko zaglibio u međuetničko nasilje i rat. Dobrim dijelom je za te žrtve kriva ustaška ideologija i praksa koja je bosanskohercegovačkim Hrvatima namijenila ulogu “predziđa”.

SUMMARY

THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CROATS DURING THE SECOND WORLD WAR (as a part of the Croatian Nation)

In this article, the author examines the changes that occurred within the Bosnian and Herzegovinian Croatian community during the Second World War that led individuals to sympathize with different warring factions. Although the entire Croatian nation gradually joined the Partisan cause, this process happened more quickly in the coastal regions of Istria and Dalmatia and several smaller Croatian inland areas. For a number of reasons the Bosnian and Herzegovinian Croats lagged behind their Croatian counterparts in joining the Partisan movement. Except for individuals who had been Communists in the pre-war period, Bosnian and Herzegovinian Croats did not side with the Partisans until the autumn of 1943. After that point, the number of Croats in the Partisans steadily increased until the end of the war.

⁸² Žerjavić, *Gubici*, 70.

Emily Greble Balić

POSljednji MJESECI RATNOG PERIODA: SARAJEVSKA ISKUSTVA¹

Akademski krugovi koji proučavaju Bosnu u Drugom svjetskom ratu uglavnom se fokusiraju na dvije teme: okupacija sila osovine i rat između četnika, partizana, i ustaša. Međutim, oni tipično previđaju da mnogi dijelovi Bosne, koja je bila sastavni dio pro-njemačke Nezavisne Države Hrvatske (NDH), nisu bili karakterizirani isključivo borbom, otporom i anarhijom, već su mnogi od tih dijelova imali funkcionalnu lokalnu vlast sa aktivnim društvenim i kulturnim ustanovama. Sarajevo, glavni grad Bosne, je najbolji primjer. Od izbijanja rata u aprilu 1941, do povlačenja njemačke vojske i ustaške vlade pod

---

¹ Istraživanje za ovaj članak je financirano stipendijom Fulbright-Hays i instituta IREX (International Research Exchange Board) pomoću sredstava koje su omogućili Nacionalna udruga za socijalne znanosti (National End for the Humanities), američka vlada (US Department of State, Title VIII program) i IREX fond za istraživanja (IREX Scholar Support fund). Niti jedna od ovih organizacija nije odgovorna za stavove i istraživanje koji će biti ovdje izneseni. Ovaj članak je nastao 2005. godine tokom mog istraživanja za doktorsku disertaciju o temi "Sarajevo u Drugom svjetskom ratu", koja se bavi društvenom, kulturnom i političkom poviješću Sarajeva. Mnoge od ovih tema se fokusiraju isključivo na sociološku povijest Sarajeva. Moja namjera nije da umanjim značaj političkih i vojnih tema (koje su dominirale poviješću bivše Jugoslavije), već jednostavno da iznesem dodatni element koji će pridonijeti našem razumijevanju povijesti ove regije. Htjela bih izraziti svoju najdublju zahvalnost direktorima, arhivistima i bibliotekarima Historijskog arhiva Sarajevo, Arhiva Bosne i Hercegovine i Historijskog muzeja u Sarajevu. Svi oni su bili veoma srdačni i spremni pomoći mi tokom protekle godine. Također se zahvaljujem Husniji Kamberoviću mom mentoru u Sarajevu, te Aleksandru Gašiću, Ivi Baliću i Edinu Hajdarpašiću koji su mi pomogli u prevođenju ovoga članka na bosanski jezik.

partizanskim napadima u aprilu 1945, život u Sarajevu se nastavljao usprkos rasulu u ostalim dijelovima regije. Građani i društvene vođe spremno su prilagodili škole, kazališta, kafane, pijace, novine, klubove i muzeje teškim ratnim uslovima. Sarajevo je bilo najvažniji grad u unutrašnjosti Nezavisne Države Hrvatske. Služio je kao vitalni vojni i administrativni centar, a također i kao kulturno središte Bosne i srce “muslimanske” Hrvatske. Pored toga, bio je jedno od zadnjih njemačkih i hrvatskih vojno-političkih uporišta u regiji – oslobođeno je tek 6. aprila 1945, tačno četiri godine nakon njemačke invazije na Jugoslaviju.

Kada povjesničari, koji se bave Evropom, govore o 1945. godini i kraju Drugog svjetskog rata, uglavnom se fokusiraju na događaje u maju te godine: pad Trećeg Reicha i rađanje nove, jasno podijeljene, Evrope. I zaista, 1945. je bitna upravo zato što predstavlja početak novog doba. Međutim, u cilju istraživanja kako su građani Sarajeva reagirali na dolazeći pad fašizma i kako su se pripremali za novo doba, ovaj članak kao polaznu tačku uzima malo raniji period, zimu 1944-1945. godine. U ovim posljednjim mjesecima rata, dok su veliki dijelovi Nezavisne Države Hrvatske padali u ruke partizana, i dok se gubila komunikacija između Sarajeva i Zagreba, javna podrška ustaškoj vladi je dramatično opadala i građani Sarajeva su bili primorani razmišljati o svojoj političkoj budućnosti.

Mnogi faktori, među kojima su bili nesposobnost vlasti Nezavisne Države Hrvatske da nadzire lokalne vlasti ili rasporedi sredstva, zatim vojne posljedice njemačke okupacije i izbjeglička kriza zbog rata, postupno su do januara 1945. doveli vlast u Sarajevu na rub kolapsa i učinili je potpuno neefektivnom. Da bi se popunila ova praznina u rukovođenju, razna društva su preuzela mnoge javne službe. Društva su imala vlastite financijske i materijalne izvore: članarine, donacije, i strateško preuzimanje imovine i poslova tokom rata. Vođena od malih elitističkih grupa, usko povezanih s lokalnim političarima i vjerskim vođama, društva su imala utjecaj na hiljade građana kroz vjerske, kulturne i političke krugove. Također su održavala redovne sastanke, gdje se raspravljalo o potrebama građana. Formirale su se komisije koje su preuzele poslove raznih javnih službi: obrazovanje, dječiji domovi, itd.

U Sarajevu je djelovalo na desetine društava koja su održavala život grada tokom posljednjih mjeseci rata. Nije ni čudo da su tokom 1945. bosanska društva imala slične ideologije kao vladajući režim i da su bila među rijetkim

organizacijama koje su preživjele fašističku čistku 1941, političko i kulturno rivalstvo između katolika i muslimana, te njemački i ustaški prijelaz na totalni rat u 1944. godini. Svojim djelovanjem, dovela su do savršenstva neke oblike političkog konzervativizma (npr. antidemokraciju i antikomunizam), tradicionalizma (npr. žene u privatnim sferama), te nacionalizma (bilo hrvatskog bilo muslimanskog) i vjerskih vrijednosti (svetost braka, razdvajanje muškaraca od žena u javnosti, žene pod zarom i feredžom, itd). Među ovim društvima, tri najveća su bila: muslimansko dobrotvorno društvo “Merhamet,” hrvatsko kulturno društvo “Napredak” i hrvatsko muslimansko kulturno društvo “Narodna uzdanica.”²

U nedostatku jake državne ili lokalne vlasti, društva su organizirala škole, predavanja i ispite, dijelila hranu, gradila i održavala izbjegličke logore i dječije domove. Štoviše, bila su glavna veza između građana i vlade Sarajeva. Društva su koristila takvu poziciju da oblikuju lokalnu politiku, upravljaju javnim mišljenjem i čuvaju društvene običaje i tradicionalne vrijednosti. Prema tome, društva su bila neodvojiv dio života Sarajeva kako se rat približavao kraju i kako je započelo ustrojavanje nove komunističke vlade.

* * *

Tokom zime 1944 - 1945, političko i društveno stanje u Sarajevu je bilo jako zategnuto. Vlada i društvene vođe u Sarajevu, kako muslimani tako i katolici, morali su održati ravnotežu između zahtjeva Zagreba, njemačke vojske, ustaša i domobrana, s jedne strane, i potreba gradskog stanovništva s druge. Naročito su se pritisci od strane njemačke vojske, koja je do tada davala odriježene ruke sarajevskoj gradskoj upravi za rješavanje domaćih poslova, pojačavali tokom povlačenja. Hiljade njemačkih vojnika, ogorčenih zbog poraza, svakodnevno su prolazili kroz Sarajevo. Označivši Sarajevo kao administrativnu i vojnu bazu, što je opravdavalo konfiskaciju tvornica, škola, pa čak i privatnih kuća, Nijemci nisu bili toplo primljeni od strane lokalnog

² Postoji nekoliko izvrsnih bosanskih studija o “Narodnoj uzdanici” i “Merhametu”. Vidi Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga “Narodne uzdanice” u društvenom životu Bošnjaka*, Bošnjački institut i Institut za istoriju: Sarajevo, 2002; Uzeir Bavčić, *“Merhamet” (1913-2003)*, Muslimansko dobrotvorno društvo, “Merhamet” Sarajevo: Sarajevo, 2003.

stanovništva.³ Usprkos medijskoj propagandi, niko nije više vjerovao da je njemački veliki brat tu da štiti i čuva građane Nezavisne Države Hrvatske. Osim toga, došlo je do eskalacije svađa među lokalnim ustašama što je još više doprinijelo općoj panici.⁴ Pored manjka hrane, zdravstvene krize, čestih bombardiranja i uzbuna, građani su se suočavali sa ustaškom policijom, koja je provodila kampanju hapšenja i smaknuća tokom završnih mjeseci rata.⁵

Lokalna vlada je jedva mogla izaći na kraj sa osnovnim potrebama grada u pogledu sigurnosti. Dva najvažnija tijela vlade, Gradsko poglavarstvo i Velika župa Vrhbosna, su davali prioritet najhitnijim potrebama sigurnosti, od građenja skloništa do popravke pruge i vodovoda.⁶ Čak i takvi osnovni zadaci su bili teško izvodljivi zbog nedostaka novca i radne snage. U zimu 1944 - 45, većina muškaraca – uključujući Srbe – su mobilizirani u domobrane.⁷ To je prouzrokovalo osjetan nedostatak ljudstva u gradskoj administraciji i školama.⁸ I zaista, tokom 1945. jedini potpuno funkcionalan odsjek Gradskog poglavarstva je bio "Ured za opću narodnu mobilizaciju" koji je služio da okupi ljudstvo za totalni rat.⁹ Gradsko poglavarstvo se 17. januara 1945. požalilo da je, uslijed mobilizacije i smanjenja budžeta, ostalo samo sa šačicom nekvalificiranih službenika. Štoviše, "nema više ni jednog službenika ni sa srednjom, a pogotovo sa visokoškolskom naobrazbom."¹⁰ Okružni sud Sarajeva se suočavao sa sličnim problemima. U martu 1945, nijedan od njegovih

³ Vidi, naprimjer, Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Javni ured rada Sarajevo, kutija 12, dokument 141; ABH, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", kutija 155, dokument 1083; ABH, Velika župa Vrhbosna, godina 1945, kutija 2, dokument 1504. Također, vidi Historijski arhiv Sarajevo (IAS), Gradsko poglavarstvo, kutija 1260.

⁴ ABH, Velika župa Vrhbosna, godina 1945, kutija 1, dokument 370.

⁵ *Sarajevo u Revoluciji*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979, knj. 4, p. 57; *Sarajevski Novi List*, 3. IV. 1945, str. 3-4; ABH, Narodno pozorište Sarajevo, kutija 5, dokument 537.

⁶ IAS, Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite u Sarajevu, kutija 2 i 3; IAS, Gradsko poglavarstvo, kutija 1246 i kutija 1251.

⁷ IAS, Kotarsko nadzorništvo narodne zaštite u Sarajevu, kutija 2.

⁸ ABH, Velika župa Vrhbosna, godina 1945, kutija 2, dokument 1965 i kutija 4, dokument 3113.

⁹ Isto, kutija 2, dokument 1965.

¹⁰ Isto.

preostalih službenika nije imao završenu ni srednju školu.¹¹

Nije bilo od pomoći ni to što su se Gradsko poglavarstvo i Velika župa oštro sukobljavali zbog finansija. Bilo je uobičajeno da gradonačelnik šalje žalbe Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagreb, tvrdeći npr. da Veliki župan potiče napore da se prikupe putarine ili traži da se neophodni javni službenici otpuste iz vojske.¹² Početkom marta, Velika župa je obavijestila Ministarstvo državne riznice u Zagrebu da Gradsko poglavarstvo nije u mogućnosti usvojiti budžet za 1945. zbog “iznimnih prilika”, naročito zbog činjenice da je šef “financijskog odsjeka Gradskog poglavarstva bio na vojnoj dužnosti”.¹³ Činjenica da je ovo pismo došlo iz Velike župe, a ne od Gradskog poglavarstva, baca svjetlo na krizu u lokalnoj upravi.

Sukob u lokalnoj vlasti i neadekvatan sudski sistem bili su recept za neuspjeh, naročito u uvjetima rata. Jasno je da javne službe nisu mogle biti prioritet. Srećom po građane, društva su se posvetila radu s nekoliko preostalih birokrata, da bi pronašli rješenja za ove goruće društvene probleme. Ovakva situacija je dovela do razvijanja formalnog odnosa između vlasti i društava. Političari su tražili savjete i finansijsku pomoć od društava za dnevne potrebe grada, i tako sebi osiguravali veću slobodu da se fokusiraju na sigurnosne potrebe.

Nabava i raspodjela hrane je bila posebno veliki problem, kako se rat približavao kraju. Između nedostatka hrane, inflacije i rastućeg crnog tržišta, ni civili ni vojnici nisu mogli kupiti osnovne stvari, poput krompira ili povrća.¹⁴ Gradski službenici su odbijali raditi isključivo za plaću, zahtijevajući da dobiju i hranu pored novca.¹⁵ Ustaše su odgovorile na krizu, tako što su hapsile trgovce koji su dizali cijene i tako što su pozivali građane da prijave susjede koji su imali ili prodavali krijumčarenu hranu.¹⁶ Također, davali su društvima bonove za hranu, koje su društva zatim dijelila siromašnima. Ipak, bez hrane,

¹¹ Isto, kutija 4, dokument 2796.

¹² Isto, kutija 1, dokument 791.

¹³ Isto, kutija 3, dokument 2177.

¹⁴ IAS, Gradsko poglavarstvo, kutija 1260.

¹⁵ ABH, Javni ured rada Sarajevo, kutija 12, dokument 215.

¹⁶ *Sarajevski Novi List*, 25.I.1945, str. 3.

na tržnicama su bonovi često bili bezvrijedni.¹⁷

U povjerljivom izvješću od 17. februara 1945, ustaška vlast u Sarajevu je priznala da nije u stanju osigurati hranu za građane, a posebno za rastuću izbjegličku populaciju. Izvještaj nije nudio nikakve preporuke za rješavanje ovog problema.¹⁸ Dva dana nakon ovog izvještaja, vođe nekoliko društava, uključujući “Merhamet”, “Napredak” i “Narodnu uzdanicu”, sastali su se s hrvatskim “Crvenim križem” da razmotre “pitanje prehrane pučanstva grada Sarajeva, danas prva i najpreča briga svih nas”.¹⁹ Sudionici su poslali pismo lokalnim ustašama, dajući preporuke za poboljšanje nabave namirnica. Od posebne važnosti bilo je da se razvije sistem gdje bi postojali “posebni žitarski vlakovi, koji bi isključivo i izravno prevozili živežne namirnice (...) do Sarajeva (...)”, kao što je već postojalo u Zagrebu. Neka društva su također organizirala poseban transport hrane putem “Crvenog križa”, budući da su vladini vlakovi bili rezervirani za vojsku.²⁰

Unatoč nesigurnoj političkoj situaciji, Ustaše su obraćale pažnju na ono što su im društva preporučila u pogledu prehrane rastućeg i sve nezadovoljnijeg pučanstva Sarajeva, jer im je trebala pomoć društava. Do 1945. godine više od 50.000 izbjeglica se smjestilo u Sarajevo.²¹ Vlast je organizirala transporte do Sarajeva i obnovila izbjegličke logore, kao “Alipašin most”, ali na društvima je bilo da osiguraju sredstva za logore sa onim što im je trebalo – počevši od medicinske njege i hrane, pa do obrazovanja i moralne podrške.

Društva su često bila nezadovoljna vladinim očekivanjima. “Merhamet” je iskazivao najviše nezadovoljstva, tvrdeći da gradsko političko rukovodstvo škrtari dok građani trpe.²² Krajem 1944. godine “Merhamet” je bio šokiran saznanjem da grad od njih očekuje da premjeste sve izbjeglice iz “Alipašinog

¹⁷ ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 155, dokument 1.

¹⁸ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (bivši Muzej revolucije), Ustaška nadzorna služba, dokument 3958.

¹⁹ ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 155, dokument 160.

²⁰ Isto, dokument 37.

²¹ *Sarajevski Novi List*, 30.I.1945, str. 5.

²² IAS, “Merhamet”, kutija 9, 1944. godina.

mosta” (sa svim barakama), pred nadolazećom linijom fronta.²³ Nakon serije frustrirajućih i nesvrishodnih sastanaka s političkim vođama o izbjegličkoj krizi, “Merhamet” je konačno riješio ovaj problem u januaru 1945.²⁴ Reorganizirao je svoje volontere u brojne pododbore i razvio sistem za koordinaciju i praćenje hiljada izbjegličkih molbi za hranu, skloništa i odjeću.²⁵ Iako su znali što treba raditi, vođe “Merhameta” su bili ogorčeni na grad koji se oslanjao isključivo na njih i osjećali su se pretrpani obavezama. Rukovodstvo “Merhameta” je 9. februara 1945. napisalo ogorčeno pismo gradonačelniku, tvrdeći da “aktivno učestvujući već dugi niz godina u rješavanju mnogih problema naše društvene problematike, ovo je društvo, stjecajem okolnosti, preuzelo na sebe mnoge javne funkcije, koje su prvobitno spadale u nadležnost državnih ili samoupravnih oblasti”. Poput mnogih drugih, i “Merhametovi” najbolji službenici su bili mobilizirani i “Merhamet” je zahtijevao da mu se dodijeli osposobljeno stručno osoblje.²⁶

Svi ovi problemi su dodatno zakomplicirani ozbiljnom napetošću između muslimana i katolika. Kako su se ratni uvjeti pogoršavali, političke, društvene i kulturne tenzije su sve više produbljivale jaz između ove dvije strane, jer su muslimani osjećali kao da hrvatska vlada ignorira njihove napore.²⁷ Na godišnjem sastanku u augustu 1944, mnogi članovi “Merhameta” su se žalili da se gradska vlada i Crveni križ mnogo bolje odnose prema dalmatinskim izbjeglicama (katolicima) nego prema muslimanskim izbjeglicama, tako što im mnogo brže nalaze posao i smještaj.²⁸ I zaista, spisi hrvatskog “Crvenog križa” pokazuju da je ova organizacija preferirala katolike nad muslimanima.²⁹ Štoviše, postoje brojni pokazatelji u dokumentima gdje se vidi da vlada nije pokazivala obzir prema nekim muslimanskim vjerskim običajima, poput slučajja kad je

²³ Isto.

²⁴ Isto, kutija 6, dokument 485. Vidi isto *Sarajevski Novi List*, 30.I.1945, str. 5.

²⁵ IAS, “Merhamet”, kutija 6, dokument 284.

²⁶ Isto, dokument 259.

²⁷ Vidi Kemura, str. 229-230.

²⁸ IAS, “Merhamet”, kutija 9, 1944. godina.

²⁹ ABH, Društva Crvenog križa, kutija 25, dokument 8.

1945. grad naručio svinjsko meso za dječije domove.³⁰ Kad je “Crveni križ” iscrpio zalihe, poput mlijeka u prahu, u decembru 1944, ili kada je odlučio da ne može više osiguravati smještaj za djecu izbjeglice, nehumanitarna društva, poput “Napretka”, su se osjetila obavezna da pomognu svoje vlastite vjerske grupe.³¹ Kao i “Merhamet” i “Napredak” je postao veoma nezadovoljan lokalnom vladom i počeo je direktno kontaktirati visoke dužnosnike u Zagrebu, radi nabavke novca, hrane i kreveta za izbjeglice katolike.³²

Kako su se društva sve više i više pokazivala sposobnijima za obavljanje javne službe, grad je konačno sve prepustio njima. Ovo je naročito bio slučaj sa sustavom pučkih škola u Sarajevu. Uslijed mobiliziranja nastavnog osoblja i krize u budžetu, svih 14 pučkih škola je bilo zatvoreno, zaključno s januarom 1945.³³ Da stvari budu gore, Nijemci su zaplijenili većinu školskih zgrada koje lokalna vlast i vojska nisu ni pokušavali nadomjestiti.³⁴ Kako bi popunili ovu prazninu, “Narodna uzdanica” i “Napredak”, dva vodeća kulturna društva u Sarajevu, smjesta su osnovali privremene škole. Tokom rata, obje organizacije su davale stipendije za učenike, ali sa zatvaranjem pučkih škola, društva su svoje snage usmjerila na održavanje sustava obrazovanja.³⁵ “Narodna uzdanica” je razvila potpun srednjoškolski program sa, između ostalog, tečajevima njemačkog i hrvatskog jezika, latinskog, matematike, prirodnih i društvenih nauka za 463 muslimanska učenika.³⁶ Učitelji posvećeni svom poslu su se dobrovoljno javljali da rade i izvan svog radnog vremena.³⁷ Kada je grad zaplijenio njene zgrade i prekinuo finansijsku pomoć za njen obrazovni program, “Narodna uzdanica” je potražila pomoć od “Ulema Medžlisa” za

³⁰ ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 181, dokument 323.

³¹ IAS, Društvo Hrvatskih katoličkih žena u Sarajevu, kutija 1. ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 154, dokument 1425.

³² ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 155, dokument 268.

³³ ABH, Velika župa Vrhbosna, 1945. godina, kutija 4; IAS, “Narodna uzdanica”, kutija 49, 1928f.; *Sarajevski Novi List*, 5. II. 1945, st. 3.

³⁴ ABH, Velika župa Vrhbosna, 1945. godina, kutija 2, dokument 1504.

³⁵ Vidi Kemura, str. 205-226.

³⁶ IAS, “Narodna uzdanica”, kutija 49, 1928f.

³⁷ Isto.

učionice i novac.³⁸ Predavanja su se nastavila do kraja marta 1945.³⁹ Slično tome, i “Napredak” je organizirao predavanja i radio sa učenicima srednjih škola tokom zime 1944 - 1945. godine. U februaru 1945, s ponosom su objavili da je više od stotinu njihovih učenika završilo semestar i položilo ispit.⁴⁰ Da bi popunili prazninu u tehnički obrazovanom ljudstvu, društvo “Hurijet” je otvorilo malu stručnu školu koja je proizvela oko stotinu zanatskih radnika u februaru 1945. To je bila prva generacija kvalificiranih radnika nakon dvije godine praznine.⁴¹

Kako su društva sve više i više preuzimala obaveze države, tako su zahtijevala sve veću i veću autonomiju. Mada su, izvana gledano, društva podržavala hrvatsku državu, njihove su se vođe oštro suprotstavljale svakom pokušaju vojske ili vlade da ugrozi njihov rad i rad zajednice. U oktobru 1944. “Napredak” se žalio Zagrebu da njemačka vojska ne poštuje obrazovni sistem, da je veliki nedostatak udžbenika u gradu i da država ne daje prioritet obrazovanju.⁴² Zahtijevalo se od gradskih vlasti da osigura grijanje u učionicama, i da se učenicima daju besplatne tramvajске karte, kako bi mogli lakše dolaziti u školu.⁴³

Za sarajevske društvene prvake – kako muslimane tako i katolike – obrazovanje je predstavljalo mnogo više od pukog održavanja škole za vrijeme rata. Oni su vjerovali da je njihova dužnost obrazovati buduće vođe nacije.⁴⁴ Jedan od možda najžešćih sukoba se dogodio kada je lokalna vojna vlast, po direktivi vlade, mobilizirala sarajevske katolike iz viših razreda srednje škole u januaru 1945, te su poslani da služe u Zagreb. Po dolasku u Zagreb, momci su otkrili da su bili upisani kao “dobrovoljci,” tako da su napustili vojsku i vratili

³⁸ IAS, “Narodna uzdanica”, zapisnik, 13.I.1945

³⁹ *Sarajevski Novi List*, 5. II. 1945, str. 3. i *Sarajevski Novi List*, 15. III. 1945, str. 3.

⁴⁰ ABH, Hrvatsko kulturni društvo “Napredak”, kutija 155, dokument 138.

⁴¹ *Sarajevski Novi List*, 7. II. 1945, str. 5.

⁴² ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 154, dokument 1083.

⁴³ ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 155, dokumenti 70 i 71.

⁴⁴ Društvo “Hurijet” je težilo ne samo da naprosto obrazuje nove generacije trgovaca i zanatlija, već i da ih podstiče da njeguju prave vrijednosti. Vidi *Sarajevski Novi List*, 3. III. 1945, str. 3.

se u Sarajevo dovršiti školu. Kada su lokalne ustaše saznale za ovo, pokupili su te momke i neke od njih uhapsili, a svim ostalima naredili da se vrate u Zagreb. Rukovodstvo “Napretka” je bilo ljuto. Ne samo da su bili pogodeni ponašanjem lojalnih katolika, već ih je naročito uznemirilo to što država i vojska ne shvaćaju važnost adolescenata za budućnost države. “Napredak” je u ime đaka iznosio argumente da narod i država ne mogu opstati ako nema obrazovane i odane omladine.⁴⁵ Iznenadujuće je bilo što zbog ovog “Napredak” nije pretrpio nikakve posljedice. Štoviše, u martu 1945, Ministarstvo narodne prosvjete je proglasilo “Napredak” glavnim obrazovnim tijelom u Sarajevu, i zatim počelo da se obraća direktno “Napretku”, umjesto vlastima u Sarajevu kao posredniku.⁴⁶

Briga za obrazovanje i odgoj mladih se, između ostalog, ogledala i u radu društava sa siročadima (“dječiji problem jest problem naše budućnosti”).⁴⁷ Dječiji domovi su imali posebne vjerske muslimanske i katoličke učitelje.⁴⁸ U strahu od neadvekvatnog moralnog i vjerskog odgoja siročadi u “pretrpanim” javnim domovima, društva su mnogo pažnje obraćala na individualne slučajeve. U procesu zbrinjavanja djece, neka društva su težila da smještaju siročad u privatne kuće. Tokom 1945. godine, “Merhamet” je pozivao muslimanske vjerske vođe i porodice da nađu dom za siročad muslimane.⁴⁹ U martu se “Merhamet” požalio “Ulema Medžlisu” da muslimani zanemaruju svoje vjerske obaveze ako ne žele prihvatiti djecu, što “osobito vrijedi za Sarajevo, koje je i do danas pokazalo najmanje razumijevanje za stradalničku djecu”.⁵⁰

Političke vođe su podarile društvima traženu autonomiju, a zauzvrat su društva preuzela obavezu da se bore sa socijalnim problemima. Ponekad je ovo dovodilo do problema jer su neki članovi zloupotrebljavali svoje ovlasti. Bilo je slučajeva kada su službenici “Merhameta” ocijenili da je određena po-

⁴⁵ ABH, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, kutija 155, dokument 180.

⁴⁶ Isto, dokument 287.

⁴⁷ IAS, “Merhamet”, kutija 6, zapisnik 14. I. 1944.

⁴⁸ ABH, Velika župa Vrhbosna, 1945. godina, kutija 2, 1928f.; IAS, “Merhamet”, kutija 6, dokumenti 92, 740 i zapisnik 7. IV. 1944.

⁴⁹ IAS, “Merhamet”, kutija 6, dokument 685.

⁵⁰ Isto.

rodica neprikladna (djetetova i usvojiteljska), te bi dijete uzeli iz te porodice.⁵¹ Dešavalo se da roditelji tvrde da im je dijete uzeto na silu i da se obrate policiji.⁵² I pored ovakvih nepravilnosti, država se nije miješala u “Merhametovu” misiju da zbrinu muslimansku djecu.⁵³

Borba ovih društava da održe tradicionalne i vjerske vrijednosti obuhvaćala je također i rad sa mladim ženama. Bilo je poznato da se male grupe žena - muslimanke, katolikinje i pravoslavke – tajno okupljaju i djeluju u antifašističkim krugovima.⁵⁴ Društvene vođe su priznavale da masovno antiratno raspoloženje dovodi do otpora i pro-liberalnih stavova koji su u suprotnosti sa vjerskim i nacionalnim vrijednostima za koje se društva bore. Neke djevojke su završale u zatvoru zbog krađe drveta. Druge su bile uhvaćene kako razmjenjuju seksualne usluge za hranu i ogrijev.⁵⁵ Muslimanska društva su također bila zabrinuta izvještajima o ženama izbjeglicama koje su sklapale ilegalne (nereligiozne) brakove.⁵⁶ Tokom 1945, ženski odjeli “Merhameta” i “Hurijeta” su pokušavali da se bore protiv ovakvog pada religiozne vrijednosti tako što su ohrabrivali mlade žene da se angažiraju u humanitarne svrhe.⁵⁷ Nadali su se da bi, pronasavši alternativu za političke aktivnosti, mogli te mlade žene usmjeriti prema tradicionalnoj ulozi žene u društvu.

* * *

Zadnjih mjeseci rata, vlasti u Sarajevu su održavali privid normalnog funkcioniranja administracije u skladu s potrebama građana.⁵⁸ Ovo je bilo omogućeno upravo zahvaljujući društvima koja su u nedostatku državnog

⁵¹ Isto, dokument 266.

⁵² Isto, kutija 9, 1944f.

⁵³ Isto, kutija 6, zapisnik 10.III.1945

⁵⁴ ABH, Zbirka NORa, kutija 1, dokumenti 32 i 62.

⁵⁵ IAS, “Merhamet”, kutija 6, dokument 100.

⁵⁶ IAS, “Merhamet”, kutija 6, dokument 266.

⁵⁷ IAS, “Hurijet”, kutija 1, zapisnik Ženskog odbora, 22. I. 1945. Za kratki pregled “Merhametovog” aktivnog ženskog društva vidi Bavčić, str. 123.

⁵⁸ *Sarajevski Novi List*, 23. I. 1945, str. 3; *Sarajevski Novi List*, 26. III. 1945, str. 3.

rukovođenja održavala javne službe. Ne može se ni pretpostaviti kako bi se odnos između države i društava dalje razvijao da se rat nastavio. U svakom slučaju, jasno je da su u februaru i martu 1945. društva razvila toliku moć, da su mogla preispitati državnu politiku, uključujući i politiku prema vojsci, i da su imala dovoljan autoritet kako bi bila uključena u sva važna gradska događanja.⁵⁹ Političke vođe su shvaćale da su im potrebna društva da smire građanstvo, i održavaju javnu podršku ustašama i državi.

Ali, šta su društva dobijala od rukovođenja značajnijim dijelom gradskih poslova? Iako je njihov prioritet bio da potpomažu svoje društvene zajednice, također su htjela pojačati svoj utjecaj, jer su protivničke ideologije i politički pokreti – poput komunizma i velikosrpstva – ugrožavali njihove tradicionalističke društvene običaje. Monopol koji su društva imala na javne i kulturne službe im je omogućavao da utječu na građane onako kako je to društvima odgovaralo. Za mnoge vođe društava, puno jednostavnije je bilo da se fokusiraju na održavanje društvenog morala, nego da se okreću ratu i politici, jednostavno stoga što nisu ni znali kakav politički entitet će izroniti iz pepela NDH.

Nezavisna Država Hrvatska, kao ni njemačka vojna vlast, nisu imali neku naročitu podršku u gradu. Mnogi građani su bili siti rata i režima. Čak su i ustaše, ideološka jezgra države i vojske, počeli gubiti iluzije kako su prolazili mjeseci bez plaća i hrane za njihove porodice.⁶⁰ Ovo ne znači da je većina građana bila na strani partizana, niti na strani jugoslavenske ideje, već su jednostavno bili umorni od rata i očite ravnodušnosti države prema njihovim potrebama.

Društva su bila dobro upoznata sa ovim osjećanjima. Nisu se fokusirala na radikalnu desnicu ili ustaški nacionalizam, već na lokalnu kulturu i potrebe svojih pripadnika. U mnogim su stvarima stajali na strani građana, umjesto ustaša ili Nijemaca, što ih je činilo vrijednim povjerenja u očima građana. U čitavoj zbrci partizanskih napada na grad, ustaškog terora i njemačkog povlačenja, nastavljala su održavati predavanja, rukovoditi transportima hrane, obezbjeđivati medicinsku njegu za izbjegličke logore.⁶¹

⁵⁹ *Sarajevski Novi List*, 16. III. 1945, str. 1.

⁶⁰ IAS, Gradsko poglavarstvo, kutija 1260.

⁶¹ Vidi, naprimjer, ABH, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", kutija 155, dokumenti

Kada su partizani oslobodili Sarajevo u aprilu 1945, nisu bili odmah toplo dočekani od strane građana. Kao jedno od posljednjih njemačkih i ustaških uporišta, grad je privlačio mnoge antipartizanske grupe koje su se nastavljale boriti protiv novog režima mjesecima, ponegdje čak i godinama.⁶² Novo komunističko vodstvo je uočilo koliko su građani zbunjeni i nepovjerljivi prema novom režimu, naročito u usporedbi s ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Prvog dana dolaska na vlast, sarajevski Okružni komitet je izvijestio: "Autoritet naše vlasti nije na visini na cijelom terenu (...), a veza s narodom je bila slaba i to djelomično." Naročito su sarajevski Srbi i Hrvati, ali i Muslimani, bili sumnjičavi prema novoj vlasti i više su bili okrenuti politici "HSS-a, zemljoradnika i JMO, koji nisu još ušli u naš pokret." Izvještaj navodi: "Pokušavaju obnoviti zemljoradničku stranku u koju bi se uvukli svi nezadovoljni. Ona će biti glavno mjesto sadašnje reakcije. Narod hoće čuti stare poznanike i Srbe iz Sarajeva. Tu sad treba parirati, i nek čuje i ove naše, a ne samo reakcionare (...). Život u centru grada nas ne smije izolirati od naroda po selima. Nastojat ćemo se politički uzdignuti i kao takvi biti viđeni kod masa".⁶³

Kako bi održali red i mir, partizani su dozvolili mnogim društvima (doduše, s novim rukovodstvom) nastaviti svoj rad.⁶⁴ Dok su partizani proganjali fašističke grupe i ustaške simpatizere, "Merhamet" i "Napredak", koji su lako mogli biti označeni kao suradnici okupatora, nastavili su svoje društveno djelovanje. Na ovaj način društva su služila kao stabilizator između nove Vlade i građana Sarajeva, kao što je bilo tokom rata između vlasti NDH i građana. Stavljajući akcent na javne službe, umjesto na politiku, društva su pomogla prilagođavanju građana životu u novoj državi.

Zaista, u zimu i proljeće 1945. društva su poslužila kao neophodan prijelaz od fašizma na komunizam i od umiruće NDH na novorođenu Jugoslaviju.

268, 286, 288; IAS, "Narodna uzdanica", zapisnik, 10. III. 1945; *Sarajevski Novi List*, 20. III. 1945, br. 1181, str. 3.

⁶² *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988. knj. 1, str. 114.

⁶³ ABH, Zbirka NORa, kutija 1, dokument 74.

⁶⁴ Vidi, naprimjer, IAS, "Merhamet", kutija 6, zapisnik 27. IV. 1945. i 22. 6. 1945; IAS, "Merhamet", kutija 9, "Izvještaj o radu Sekcije na zbrinjavanju djece"; ABH, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", kutija 155, dokument 294 i kutija 172, dokument 102.

SUMMARY

THE LAST MONTHS OF WARTIME: SARAJEVO'S PREPARATIONS

In this article, Emily Balić examines social conditions in Sarajevo during the final months of World War II. By January 1945, a constellation of factors including the Croatian state's inability to monitor local governments or distribute resources; the German occupation; and the refugee crisis created by the Yugoslav civil war, had rendered Sarajevo's local government nearly bankrupt and totally ineffective. To fill this leadership void, private clubs and societies ("*društva*") took over important social services. The *društva* had their own financial and material resources from membership dues, private donations, and the strategic takeover of property and businesses during the war. Run by small groups of community elites with close ties to local politicians and religious leaders, the *društva* had access to thousands of Sarajevans through religious, cultural, and political circles. They organized schools, lectures, and exams, distributed food, and built and maintained refugee camps and children's homes. Moreover, they were the principal liaison between Sarajevo's citizens and the government, a position they used to shape local policy, mold public attitudes, and preserve social mores and conservative values as the war drew to a close. When the Communist Partisans arrived in Sarajevo, they allowed many of the *društva* (albeit with new leadership) to continue their work in the city in order to maintain order. Thus, the *društva* served as an important bridge from fascism to Communism and from the dying Independent State of Croatia to the emerging Yugoslavia.

Vera Katz

KOMUNIZAM I REPRESIJA: SUD NARODNE ČASTI U BOSNI I HERCEGOVINI

U ovom se radu otvara pitanje uloge i ciljeva Suda narodne časti u Bosni i Hercegovini u 1945. godini. Na osnovi zakonskih propisa, novinskih članaka i arhivske građe pokušao se objasniti odnos između komunizma i represije u vremenu neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Pojedinačni slučajevi osuđenih prema odredbama ovoga Suda su u izvjesnom smislu sjećanje na mnoge od njih, 60 godina poslije.

Jedna od intrigantnijih tema u historiografskim i publicističkim djelima jeste pokušaj stavljanja znaka jednakosti između komunizma i represije. Međutim, sjećanja na 1945. godinu su različita, u ovisnosti od ideoloških i političkih opredjeljenja, iza čega slijede osporavanja ili potvrđivanja spomenutog mišljenja. Pojedinačne priče i sjećanja suvremenika toga povijesnoga razdoblja bila su poticaj da ovo istraživanje u početku krene u pravcu otvaranja pitanja, na osnovi pravne regulative, novinskih napisa i nekoliko ilustrativnih presuda Suda narodne časti. U vrlo oskudnoj bosanskohercegovačkoj historiografiji o socijalističkom periodu to bi bio zanimljiv prilog povijesti svakodnevice tijekom izuzetno turbulentnog vremena. Bilo bi korisno istraživački dotaći dramatiku ljudi koji, s jedne strane, nisu prihvatili postulate komunističkog režima, ili je sa druge, novouspostavljena vlast posumnjala u njihovu lojalnost, za čije dokazivanje nije bilo vremena.

Bosanskohercegovačka prošlost, na prijelazu iz rata prema miru, i u godinama koje su slijedile, dijelila je vrlo slične, a često identične procese sa svim

ostalim jugoslavenskim federalnim jedinicama, jer je iz malobrojnog politbirovskeg jezgra Komunističke partije Jugoslavije dekretiran ideološki, politički, privredni, državni, ekonomski, odnosno ukupan koncept socijalističkog modela vlasti. U tom prvom poratnom periodu u javnosti su dominirale dvije konstante: s jedne strane, sustavno je afirmiran napredak u formi euforičnog veličanja postignutih rezultata u svim sferama života, a s druge, bilo je evidentno kontinuirano podsjećanje javnosti na postojanje lica i grupa koji su taj “nezaustavljivi” napredak svjesno “kočili”. Iskazano terminologijom toga vremena, javnosti su pripočavani uspjesi koje je ostvarivala narodna obnova i izgradnja, narodna prosvjeta, narodna privreda, narodna vlast, narodni sudovi, narodna demokratija, narodna milicija itd., za šta su bile zaslužne narodne mase, tj. savez radnika i seljaka i poštene (narodne) inteligencije. Međutim, prema mišljenju nositelja “narodne vlasti” ti uspjesi bili bi i puno veći da ih nisu ometali “narodni neprijatelji”, koji su kao protivnici nove vlasti “kočili” ukupni napredak, a da bi se dodatno pojasnilo tko su oni, imenovani su “špekulantima, ratnim profiterima, saboterima, špijunima, neradnicima, ostacima građanskih snaga, mačekovcima, grolovcima, radikalima, klerikalcima, nenarodnim elementima, poraženim snagama, neprijateljskim elementima (...)” i sličnima. U neposrednom poratnom razdoblju bili su aktualni “narodni neprijatelji”, sintagma preuzeta iz Staljinove nomenklature zdušno korištena i u jugoslavenskoj praksi, koji su kasnije preimenovani u “državne neprijatelje”, te su tijekom socijalističkog perioda bili rasčlanjeni kronološkim redoslijedom kao “ibeovci, đilasovci, rankovićevci, šezdesetmaši, proljećari, liberali, nacionalisti, tehnobirokrati, skrnavljači imena i lika Josipa Broza Tita”, itd. Iz široke lepeze “narodnih i državnih neprijatelja”, u ovom istraživanju pozornost će biti samo na “narodnim neprijateljima” koji su procesuirani na Sudu narodne časti, neposredno poslije rata.

Sustavno razvijanje sudstva, sa planom njegove primjene u daljnjem razdoblju poslije oslobođenja, započelo je u proljeće 1944. godine inicijalnim prijedlogom Povereništva za sudstvo Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), koje je 19. 5. 1944. godine sačinilo *Prijedlog za formiranje narodnih sudova* sa najznačajnijim načelnim postavkama koja su trebala slijediti zemaljska antifašistička vijeća budućih jugoslavenskih državno-politi-

čkih sastavnica, pa tako i Bosna i Hercegovina (ZAVNOBiH).¹ U to vrijeme NKOJ je ocijenio: "(...) Danas su se narodnooslobodilački odbori afirmirali kao narodna vlast kroz čitavu našu zemlju (uprkos nestabilnosti njihovog funkcionisanja u pojedinim mjestima, pa i krajevima, zbog okupatorove aktivnosti). Oni su se razvili do izvjesnog stupnja. Taj razvoj narodnih civilnih organa vlasti traži da se i u vršenju sudske vlasti ide korak dalje. Vršenje sudske (jurisdikcione) vlasti treba odvajati od izvršne vlasti (užeg izvršnog tijela NOO-a). To su različite funkcije, različita je i odgovornost njihovih nosilaca, pa ih valja odvajati. Odvajanje sudske vlasti od političke može nam samo koristiti, jer jača ugled i jedne i druge."² Slijedeći spomenuti *Prijedlog*, već u svibnju iste godine, donesena je *Uredba o vojnim sudovima*³, u kojoj je bilo propisano ustrojstvo, nadležnosti, kategorizacija krivičnih djela, kazne, zaštitne mjere, postupci i izvršenje presuda. Osim ratnim zločincima, vojnim licima i ratnim zarobljenicima za krivična djela, vojni sudovi sudili su i za djela "narodnih neprijatelja". Za razliku od ratnih zločinaca koji su kvalificirani kao "(...) pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne imovine i državne imovine, svi pojedini posednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji su nečovečno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi, funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora, oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku",⁴ "narodni neprijatelji" su odvojeni u poseban članak i njima su smatrani: "(...) svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade

¹ Slobodan Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd-Ljubljana, 1981, 409-411.

² *Isto*, 409.

³ *Isto*, 412 - 420.

⁴ *Isto*, 414 - 415.

protiv nje; svi oni koji razaraju narodnu vojsku, ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatoru; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.”⁵ Na ovaj način definirani ratni zločinci i “narodni neprijatelji” preneseni su s vrlo malim izmjenama i u ostale zakone ove vrste. U daljnjoj izgradnji sudske regulative, početkom 1945. godine donesen je *Privremeni krivični zakon za Federalnu Bosnu i Hercegovinu*⁶ u kojem je nejasno propisano da: “Krivično djelo je svaka protivpravna radnja ili propuštanje, koje je predviđeno u ovom zakonu, kao i svaka druga slična radnja ili propuštanje.”⁷ Poseban odjeljak u njemu čine *Krivična djela protiv državnih vlasti i poretka u državi* koji je bio vrlo pogodan za suđenje licima koji su “novu socijalističku vlast” smatrali tuđom i privremenom, a središnji paragraf bio je sljedeći: “Zločin je, svako djelovanje, kojim se svjesno i umišljeno ruši ugled državnih vlasti i širi neprijateljska propaganda a sve u cilju, da se oslabe narodne vlasti i poredak stvoren Narodno-oslobodilačkom borbom, u koliko ova djela nemaju obilježja zločina, koji spadaju u nadležnost vojnih sudova.”⁸ Ovim kratkim izvodima iz najvažnijih zakonskih propisa, naglašen je pokušaj uspostavljanja hijerarhije krivaca na kraju Drugog svjetskog rata. Međutim, nije bila iznijansirana težina pojedinih kvalifikacija za određena djela. Na prvom mjestu bili su *ratni zločinci*, zatim su dolazili *narodni neprijatelji*, najdifuznija kategorija potencijalnih osuđenika, u koje su ubrajani i oni koji su bili osuđeni za radnje protiv nacionalne časti. Prema općoj karakteristikici tadašnjeg zakonodavstva u vremenu osnivanja, organiziranja, kadrovske popunjavanja tih sudova nisu jasno bile rasčlanjene nadležnosti, ali ni ujednačeno i definirano izricanje kazni. Radilo se na principu “postupak imade biti brz i bez suvišnih opširnosti, ali potpun.”⁹ Koliko je takav rad mogao biti pravičan u vremenu neposredno nakon ratnih stradanja i revolucionarnog, pobjedničkog zanosa u izgradnji novih institucija vlasti ostaje veliko pitanje.

Ostavljajući po strani ratne zločince sa hipotekom teških krivičnih djela, kojima se sudilo na vojnim i civilnim sudovima po krivičnom postupku, uz

⁵ *Isto*, 415.

⁶ *ZAVNOBiH – dokumenti 1945, II*, Sarajevo, 1968, 349 - 371.

⁷ *Isto*, 349.

⁸ *Isto*, 360.

⁹ Slobodan Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije*, 416.

postojanje i često izricanje i izvršenje smrtne kazne, ovdje će se pozornost okrenuti prema licima kvalificiranim za djela protiv narodne časti, osudama koje su ostavile dubok trag u ljudima i njihovim obiteljima, kao sjećanje na često neopravdanu komunističku represiju, na metode poniženja, razvlašćenja, nesigurnosti, straha, zadiranja u privatnost i diskvalificiranja pred javnošću. Ova vrsta represije davala je negativne konotacije ukupnom socijalističkom poretku kroz sjećanja i kasnija prepričavanja. Tako se dijelom stvaralo i negativno mišljenje o poretku, koje se nije moglo javno iskazati, jer proces “ušutkivanja” javnog mnijenja je bilo konstanta, a sloboda izražavanja vlastitih stavova zabranjena. Tinjanje javno neiskazane ogorčenosti takvim represivnim mjerama učinilo je da novu vlast nisu mogli prihvatiti, ali je nisu smjeli ni javno odbaciti. Ta raspolućenost političkog morala bila je evidentna već krajem rata.

Nagovještaji osnivanja specijalnih sudova, kojima pripadaju i sudovi nacionalne časti, bili su spomenuti već u prvoj polovici 1944. godine u *Nacrtu deklaracije o osnovnim pravima nacija i građana Demokratske Federativne Jugoslavije*¹⁰, gdje se u odjeljku 13. predviđalo da “Izdajicama naroda i otadžbine i špijunima sudiće specijalni sud za kažnjavanje izdajica naroda i otadžbine, a okupatorskim zločincima i državljanima Jugoslavije koji su pomagali okupatore u vršenju zločina nad stanovništvom Jugoslavije, sudiće posebni sudovi za kažnjavanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Do obrazovanja ovih specijalnih sudova ove zločine sude vojni sudovi.”¹¹

Optuženi pred Sudom narodne časti bili su također svrstani u “narodne neprijatelje”, tretirani su za lakše prijestupe, mada im izrečene kazne nisu bile nimalo blage, a prema dodatnoj optužbi mogli su biti naknadno prebačeni i na više vojne i civilne sudske instance. Inicijativa za osnivanje Suda narodne časti u Bosni i Hercegovini pokrenuta je na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a 30. 12. 1944. godine, što je u zapisniku bilo zabilježeno na sljedeći način: “Drug Đuro Pucar obrazlaže potrebu stvaranja specijalnog suda koji bi, uporedo sa vojnim sudovima sudio lica koja su se ogriješila o interese narodno-oslobodilačke borbe. Dr. Grgurić zastupa mišljenje da se trenutno ne osjeća praktična potreba za stvaranjem specijalnog suda, jer vojni sudovi uglavnom

¹⁰ *Isto*, 305 – 314.

¹¹ *Isto*, 311.

sude svim ratnim zločincima i narodnim neprijateljima. Po pitanju stvaranja specijalnog suda, po primjeru suda nacionalne časti u Srbiji, donesen je zaključak da Odjeljenje za pravosuđe izradi projekat odluke o formiranju takvog suda sa potrebnim obrazloženjem. Ovaj projekat Odjeljenje za pravosuđe podnijet će u roku od 15 dana.”¹² Nakon konzultacija sa Povereništvom za sudstvo NKOJ-a,¹³ zatim sa srbijanskim¹⁴ i hrvatskim¹⁵ odjeljenjima za pravosuđe, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a donijelo je 6. aprila 1945. godine *Odluku o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku*.¹⁶ Osnivanje i rad ovih sudova bilo je u tijesnoj vezi sa oslobođenjem, jer je prvo počeo raditi sud protiv srpske nacionalne časti u Beogradu, neposredno nakon njegovog oslobođenja, zatim je donesena odluka o bosanskohercegovačkom sudu 6. 4. 1945. u Sarajevu, a zakon o njemu 26. 5. 1945. godine. Ovi sudovi djelovali su relativno kratko, u Bosni i Hercegovini se kao takav ukida već u kolovozu 1945. godine,¹⁷ a njegove najvažnije nadležnosti prenose se u paragrafe novih zakona. Da su ovi sudovi imali revolucionarni karakter govori sljedeće obrazloženje: “Nastali su u vremenu kada su naši narodi prelazili iz oružane borbe

¹² ZAVNOBiH – dokumenti 1943-1944, knj. I, Sarajevo, 1968, Zapisnik sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 30. 12. 1944., 905.

¹³ ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Sarajevo, 1968, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Povjereništvo za sudstvo NKOJ da bi bilo potrebno da se formira Sud narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine čije bi kompetencije bile slične Sudu srpske nacionalne časti, s tim što bi ovaj sud obuhvatio širi pojam narodne časti zbog heterogenog sastava stanovništva u Federalnoj Bosni i Hercegovini, 91.

¹⁴ ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a traži od Predsjedništva Velike narodnooslobodilačke skupštine Srbije projekte zakonskih odluka u kojima su poblježe određene krivice koje će suditi Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, 90.

¹⁵ ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a o odluci Skupštine Srbije o formiranju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, 92.

¹⁶ ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Odluka o Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku, 266-271.

¹⁷ *Oslobođenje*, Sarajevo, god. III, br. 81, 12. 8. 1945, Kako je došlo do ukidanja suda narodne časti, 5.

na mirnu izgradnju svoje zemlje i kada su se trebali očistiti od onoga što se kroz iskustvo pokazalo izdajničko i nenarodno. (...) ovi zakonski akti su u vremenu u kome su donešeni ostvarivali bitne interese naših naroda.”¹⁸

Odluka o obrazovanju suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine objavljena je i u dnevnom listu “Oslobođenje”, s ciljem upoznavanja najšire javnosti s njenim sadržajem.¹⁹ U uvodnom dijelu, već ustaljenom retorikom se objašnjava da “U vrijeme kada su Bosna i Hercegovina bile pod fašističkom okupacijom, kada su narodi Bosne i Hercegovine - Srbi, muslimani i Hrvati prolazili najteže godine svoje istorije i kada su najbolji sinovi i kćeri Bosne i Hercegovine sa oružjem u ruci i svim sredstvima vodili nepoštednu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača braneći slobodu i bratstvo svih naroda Bosne i Hercegovine i čast svog narodnog imena, bilo ih je koji su iz kukavičluka doprinosili neprijatelju svoje usluge te tako slabili otpornu snagu naših naroda i štetili narodno-oslobodilačkoj borbi. (...) Oslobođajući svoju zemlju i imajući pred očima krvlju izvojevane tekovine i novi život i budućnost federalne Bosne i Hercegovine, naši narodi ne mogu ostaviti bez kazne zločine i prestupe protiv našeg bratstva i narodne časti, jer je kažnjavanje tih sramnih djela preduslov učvršćenja našeg moralno-političkog jedinstva.”²⁰ Da bi spomenuta *Odluka* imala legitimitet, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a se poziva na čl. 1. i 2. Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u Vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo i najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine od 1. 7. 1944. godine.²¹

Odlukom se propisuje: “Član 1. - Zločinima i prestupima protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine, u smislu ove Odluke, smatraju se sva ona djela kojim se šteti ili može štetiti ugledu i narodnoj časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine i njihovoj borbenoj otpornoj snazi, u koliko ta djela ne spadaju u veleizdaju i pomaganje okupatoru u vršenju ratnih zločina. Član 2. - Zločinom odnosno prestupom protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine

¹⁸ *Isto*, 5.

¹⁹ *Oslobođenje*, god. III, br. 29, 9. 4. 1945, *Obrazovanje Suda narodne časti*, 3.

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*.

smatra se: 1) Svaka radnja izvršena u svoje ime ili u ime kakvog bilo udruženja kao i svaka saradnja sa okupatorom i njegovim pomagačima na kojem bilo polju duševne ili tjelesne djelatnosti (politička, propagandna, kulturna, humana, sportska, privredna, pravna, administrativna i slična saradnja), ako ona, izlazeći iz uobičajenog i redovnog poslovnog kruga počinitelja ili njegovog zvaničnog djelokruga, ima za cilj podupiranje i pomaganje okupatora i njegovih pomagača u njihovom djelovanju za postizanje njihovih političkih, vojnih ili kulturnih nastojanja, ili očuvanja i održavanja ovakvih već postignutih uspjeha, a ta radnja ili saradnja šteti ili može štetiti ugledu i narodnoj časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine i njihovoj borbenoj otpornoj snazi. 2) Svako prisno prijateljstvo i održavanje uskih odnosa sa okupatorom ili njegovim pomagačima. 3) Krivice po položaju odgovornih lica iz državne uprave, koje se sastoje u propuštanju ulaganja dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije u godini 1941. (...) Član 4. - Za djela iz čl. 1 i 2 ove Odluke izvršena od lica drugih narodnosti, nastanjenih na području Bosne i Hercegovine, sude vojni sudovi.”²² Iz opširno citiranih paragrafa vidljivo je da se u objavljenim arhivskim dokumentima Muslimani pišu velikim, a u “Oslobođenju” malim slovom. Nelogično je za jednu vlast koja se predstavljala isključivim čuvarem ravnopravnosti tri naroda u Bosni i Hercegovini, da jedan od tih naroda piše malim slovom i to u jedinom javnom dnevnom glasilu. S jedne strane, tretirani su punopravnim narodom kada im se sudilo, a kada im se trebala priznati nacionalna posebnost – smatrani su etničkom grupom ili vjerskom zajednicom, neopredijeljenim, odnosno onima od kojih se u budućnosti očekivalo da se opredijele kao Srbi ili Hrvati. Također, diskriminirajući odnos bio je i prema “ drugim narodnostima”, kojima su za iste ili slične optužbe sudili vojni sudovi, što je imalo posebnu težinu - i optužnice i kazne. To što su neki čak i bili rođeni na jugoslavenskim prostorima ili pak tu proveli cijeli radni vijek nije utjecalo na njihov status. Prema mišljenju “nove vlasti,” nacionalno pitanje bilo je riješeno proglašenjem bratstva-jedinstva, mada se samo na primjeru ovoga teksta zakona mogu analizirati početne pukotine u toj ideološkoj teoriji koja je mogla funkcionirati samo jakom propagandom i uz snažnu potporu sigurnosno-policijskog aparata.

²² ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku, 266-267.

Kvalifikacijom neprijateljskog djela “zločinom odnosno prestupom” ukazuje na nedifiniranost pojmova, ostavljenih za različite mogućnosti manipulacije ili nesnalazjenja u određivanju izrečenih kazni. Vrlo tanka crta u odlučivanju visine kazne ili daljnjeg procesuiranja dijelila je zločin od prijestupa.

U *Odluci* su navedene brojne radnje, zločini i prijestupi koji su bili u nadležnosti Suda narodne časti, a obujam mogućnosti suđenja svim sumnjivim osobama bio je preširok, za šta kao ilustracija može poslužiti sljedeći ulomak: “Krivice po položaju odgovornih lica iz državne uprave, koje se sastoje u propuštanju ulaganja dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije u godini 1941.”²³ Prema tome, “nova vlast” mogla je pronaći svakom privedenom licu krivicu, pa čak i onim apolitičnim, a postupkom suđenja reprezentirati široku osnovicu “narodnog sudstva”, čija su sudska vijeća imala najmanje jedno stručno lice i to sekretara suda kao administratora: “(...) Svako vijeće ima sekretara, koga iz redova pravnika postavlja Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Sekretar vijeća vodi zapisnik sudskih rasprava, pomaže pri izradi sudskih odluka i obavlja administrativne poslove, sve pod nadzorom predsjednika vijeća, a u samom vijeću ima samo savjetodavni glas.”²⁴ “Predsjednika i sekretara suda kao i ostale sudije imenuje Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Poslovima suda rukovodi predsjednik suda koga u radu pomaže sekretar suda. Predsjednik i sekretar potpisuju sve odluke, ukoliko nisu u pitanju presude. Sjedište suda je u Sarajevu. Sud vrši sudsku vlast u vijeću od petorice sudija. Sudska vijeća mogu suditi i izvan Sarajeva, po pravilu u sjedištima okružnih narodno-oslobodilačkih odbora, u unaprijed po sudu određenim sudskim danima. Član suda sa teritorije okruga odnosno oblasti ulazi u vijeće, koje sudi u tom okrugu ili oblasti.”²⁵

Za sva nabrojana, i iz njih izvedena krivična, zločinačka ili prijestupna djela bilo je predviđeno sljedeće kažnjavanje: “(...) a) gubitkom narodne časti,

²³ ZAVNOBiH – dokumenti 1945, knj. II, Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku, 267.

²⁴ *Isto*, 268.

²⁵ *Isto*.

kao redovnom kaznom, b) lakim ili teškim prisilnim radom, c) konfiskacijom imovine u korist države. Gubitak narodne časti može biti privremen i doživotan; a kazna prisilnog rada može biti najviša do 10 godina. Kazna gubitka narodne časti sastoji se u isključenju iz javnog života, lišavanja prava vršenja javnih funkcija, gubitku građanskih prava i svih onih povlastica, koje uživaju građani federalne Bosne i Hercegovine”²⁶, pa kao takvi bili su otpušteni iz državne službe, a umirovljenici ostajali i “bez prava na penzijske prinadležnosti”. Osim gubitka biračkog prava, što je bilo bitno za onemogućavanje opozicije režimu na izborima, vrlo značajna mjera bila je konfiskacija imovine, koju je “narodna vlast” zvala “sporadičnom mjerom”, ali, ona je bila redovita, a njena “sporadičnost” ogledala se samo u smislu da li je optuženi imao ili ne imovinu interesantnu za upis u državnu svojinu. Međutim, iz rješenja o konfiskaciji imovine prema presudama ovoga suda može se uočiti da je za nositelje “nove vlasti” bilo vrlo korisno oduzeti ljudima kuće, okućnice, namještaj, posteljinu (...) pa čak i posljednju posudu za vodu i šalicu za mlijeko. Razvlašćivanje “narodnih neprijatelja” stvaralo je materijalnu osnovicu nositeljima “nove vlasti” koji sebe nisu u tom procesu okarakterizirali ratnim profiterima, jer su vlastite pozicije opravdavali sloganom “eksproprijacija eksproprijatora” često upotrebljavanim u socijalističkom miljeu mijenjanja suštinskih vlasničkih odnosa. “Konfiskacija imovine, potpuna ili djelomična, izričaće se uvijek ako je u pitanju krivično djelo protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine, kojim je se išlo na lično bogaćenje ili kad je se teže vrijeđala narodna čast Srba, Muslimana i Hrvata federalne Bosne i Hercegovine i njihova borbena otporna snaga. Prilikom konfiskovanja imovine okrivljenika vodiće se računa o njegovoj nezbrinutoj užoj porodici, ali samo u okviru one visine vrijednosti imovine, koju je okrivljeni imao prije počinjenog djela.”²⁷ Priča o “nezbrinutoj porodici okrivljenika” bila je posebna drama osiromašenih ljudi na kraju rata. Pravo korištenja imovine izuzete od konfiskacije imala su maloljetna djeca do punoljetstva i supruga pod uvjetom da se ne udaje ponovo. Veliki broj sudskih predmeta je procesuirano, a da se ne bi propustili neki slučajevi, u *Odluci* je bilo predviđeno da “Krivice iz ove

²⁶ *Isto*, 267.

²⁷ *Isto*, 267

*Odluke ne zastarjevaju.*²⁸

Na stranice dnevnog lista “Oslobođenje”, organa Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, prenesena su izvješća sa suđenja vojnih i civilnih sudova poznatijim osobama koje je trebalo javno diskvalificirati, čak su opisana i reagiranja okupljene publike, neprimjerena jednom sudskom procesu, ali jesu revolucionarnom obračunu sa svima onima koji nisu bili uz vlast. Da su sudbine mnogih ljudi bile tragične, bilo je uvjereno i najviše partijsko rukovodstvo, koje je na svojim sjednicama ukazivalo na štetnost brutalnog odnosa nekih nižih organa vlasti prema narodu, pa su upućivali upozorenja da se prekine sa neopravdanim progonima, ubojstvima, terorom, sektaštvom i sličnim. Međutim, ti isti partijski organi uporedo su slali direktive da se sve odluke moraju bespogovorno provoditi i da se mora biti osobito budan prema “narodnim neprijateljima”. Čitanjem dokumenata partijske provenijencije može se zaključiti da oni nisu mogli izaći iz svoga ideološkog okvira i revolucionarne strasti koja ih je upućivala “da se svaki otpor poretku kojeg su stvorili mora skršiti, ma od koga dolazio”. Modeliranje javnog mnijenja na ovaj način osiguravalo je širinu informacija o “narodnim neprijateljima”, jer “Sud pokreće postupak na prijavu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, organa Odjeljenja zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, vojnih sudova, redovnih narodnih sudova, po vlastitoj inicijativi ili po prijavi privatnih lica”²⁹, što je ujedno stvorilo situaciju opće sumnjičavosti, nepovjerenja i straha među ljudima.

“Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine postavlja narodnog tužioca pri sudu iz reda pravnika kao i njegova zamjenika. Narodni tužilac raspoređuje svoje zamjenike kod pojedinih vijeća i saobražava njihov rad. Narodni tužilac odnosno njegov zamjenik vodi istragu prikupljanjem cjelokupnog dokaznog materijala kako optužbe tako i odbrane, preslušava okrivljenog, svjedoke, vještake i sl. (...) Po završenoj istrazi po podnijetoj optužnici sud će odrediti raspravu, na koju će pozvati sva potrebna lica. Svi članovi suda i zapisničar moraju biti prisutni za sve vrijeme rasprave. Rasprava počinje čitanjem optužnice, koju čita narodni tužilac odnosno njegov zamjenik. On na glavnoj raspravi zastupa optužbu. Raspra-

²⁸ *Isto*, 268.

²⁹ *Isto*, 269.

vom rukovodi pretsjednik vijeća. Rasprava je usmena, a samo bitne okolnosti i izjave unijeće se u zapisnik o raspravi, koji će po zaključenju rasprave potpisati pretsjednik i sekretar vijeća. Rasprava je javna, ako sud drugačije ne odluči. (...) Optuženi ima pravo na branitelja. Ako ga sam ne uzme, može mu ga i sud postaviti u naročito potrebnim slučajevima. Branitelj može biti svako lice, koje nije isključeno po svojim moralnim osobinama.”³⁰ Međutim, izbor branitelja bio je izuzetno sužen s obzirom na istovremeno preispitivanje njihove podobnosti u advokatskim komorama.

Prema tome, presude su izricane “U ime naroda”, a narodne tužitelje, narodne sudije i narodna sudska vijeća postavljala je Partija. “Po završenoj raspravi sud će po slobodnom uvjerenju brižljivo ocijeniti sav dokazni materijal i okolnosti i kaznu odmjeriti prema težini djela i njegovim posljedicama, prema stepenu krivične odgovornosti i opasnosti krivca, uzimajući u obzir sve otežavajuće i olakšavajuće okolnosti. Ako se je okrivljeni po izvršenju djela trudio, da aktivnim učešćem doprinese ostvarenju ciljeva narodno-oslobodilačke borbe, sud će pri izricanju kazne ovo uzeti kao naročito olakšavajuću okolnost, a u osobitim slučajevima osloboditi ga svake kazne.”³¹ Putem dvadesetsedam članaka razrađeni su svi potrebni elementi ustrojstva suda i sudskog postupka. U odnosu na *Odluku o obrazovanju suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine* od 6.4. 1945. godine, *Zakon o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku* od 26. 5. 1945. godine donio je neke izmjene.³² Za razliku od članaka u *Odluci*, *Zakon* je pravno i stilski dotjeraniji, izostavljene su nepotrebne riječi, a čl. 5. je bio izmijenjen, i glasio je da krivice iz ovoga *Zakona* zastarjevaju nakon 20 godina. Upoređivanjem njihovih tekstova može se zaključiti da su kvalifikacije djela ostale iste, kao i vrste kazni. S obzirom na daljnju izgradnju institucija vlasti, *Zakonom* je propisano da predsjednika, sudije i sekretara suda imenuje i smjenjuje Narodna skupština Bosne i Hercegovine, odnosno njeno Predsjedništvo. Zatim, u odnosu na *Odluku*, koja je pravno ukinuta usvajanjem ovog *Zakona*, jasnije je definirano ustrojstvo suda

³⁰ *Isto*, 269-270.

³¹ *Isto*, 270.

³² *Oslobođenje*, god. III, 1. 6. 1945, br. 57, *Zakon o zaštiti narodne časti*, 2.

i sudski postupak. Osim objavljivanja teksta *Zakona* u dnevnim novinama, uskoro je najšira javnost bila upoznata i sa komentarom i tumačenjem ovoga zakona. Nakon uvodnog dijela, u kojem se na već zadati način prezentacije veličaju tekovine narodnooslobodilačke borbe, “nova vlast” vlastite namjere i ciljeve obračuna sa “narodnim neprijateljima” prebacuje na narod sljedećim objašnjenjem: “Oslobodivši svoju zemlju i imajući pred očima krvlju izvojevane tekovine i novi život i budućnost federalne Bosne i Hercegovine naši narodi nemogu ostaviti bez kazne zločine i prestupe protiv našeg bratstva i narodne časti, jer je kažnjavanje tih sramnih djela preduslov učvršćenja našeg moralnog i političkog jedinstva.”³³ Spomenuti novinski članak donosi vrlo bitne detalje kojih u tekstu *Zakona* nema, kao npr. da: “ (...) Sud ima četiri vijeća čija su sjedišta zasada u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli. Presuda je izvršna, t.j. protiv nje nema pravnog lijeka.”³⁴ Zanimljiva je, također i sljedeća informacija “ (...) Odlukom Pretsjedništva Narodne skupštine od 5 maja 1945 imenovani su pretsjednik suda i sudije Suda Narodne časti, a odlukom od 18 maja ove godine imenovani su sekretari suda te sekretari vijeća,”³⁵ a *Zakon* je bio usvojen tek 26. 5. 1945. godine. Ubrzanim postupkom stvoreni su preduvjeti za funkcioniranje ovog specijalnog suda.

“ (...) Jučer je Sud narodne časti otpočeo sa radom. Sjedište suda nalazi se u Sudskoj palači. U Sali za vođenje pretresa zasjedalo je vijeće za okrug sarajevski, kome je pretsjedavao Grujo Novaković, a kao članovi bili su: pukovnik Miloš Šiljegović, Ibro Čengiđ, Niko Tolo i Tomo Međo. Zapisnik je vodio sekretar vijeća Dr. Makanec. Javni tužilac za okrug sarajevski Šukrija Berbić (...) tužio je (...)”³⁶ Iz obrazloženja presuda bilo bi zanimljivo prezentirati izvođe iz nekoliko najčešćih, koje su donesene “po slobodnom uvjerenju” sudskog vijeća:

“1.) Optuženi (...) trgovac iz Sarajeva, proglašen je krivim: što se je 1 maja 1941 g. u Sarajevu primio povjereništva manufakturne radnje Jevreja Monia

³³ *Oslobođenje*, god. III, br. 63, 11. 6. 1945, Obrazovanje Suda narodne časti federalne Bosne i Hercegovine, 5.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*.

³⁶ *Oslobođenje*, god. III, br. 66, 16. 6. 1945, Prvo suđenje pred Sudom narodne časti, 4. (Autorica je namjerno izostavila imena optuženih).

D. Saloma koji je progonjen i kasnije odveden po ustašama, a čiju je radnju u maju 1942 god. prenio u svoje vlasništvo sklapanjem kupoprodajnog ugovora sa Napretkovom zadrugom. Dakle učestvovao u posrednom razgrablivanju imovine lica progonjenih pod okupatorom odnosno njegovim pomagačima ustašama i time vrijeđao ugled i Narodnu čast Muslimana federalne Bosne i Hercegovine i slabio njihovu otpornu snagu. Time je počinio krivično djelo protiv Narodne časti zločinom iz člana 1 i 2 i 4 Zakona o sudu Narodne časti pa je radi toga osuđen: na gubitak Narodne časti u trajanju od 6 godina, na kaznu teškog prisilnog rada od 4 godine i na konfiskaciju imovine, time, da izvršne vlasti vode računa o njegovoj nezbrinutoj užoj porodici, ali samo u okviru one visine vrijednosti, koju je okrivljeni posjedovao prije počinjenog djela; 2.) Opt. (...) bivši namještenik Ministarstva skrbi iz Sarajeva, proglašen je krivim što je za vrijeme okupacije kao književnik i pjesnik u sarajevskom "Novom listu", objavio članak pod naslovom ! "Tragom slavne povijesti – Bosna i Hercegovina vječno hrvatska", u kome je dokazivao pripadnost ovih krajeva Hrvatskoj i veličao ustaški pokret kao oslobodilački za narode Bosne i Hercegovine. Nadalje je u istom listu uvrstio svoju pjesmu "Emina Džaferova", zatim u istom listu uvrstio svoju pjesmu pod naslovom "Tebi", u kojoj je veličao Pavelića kao vođu i spasitelja Hrvatske, uz koga da su svi Hrvati, zatim objavio članak također u istom listu "Dok je srca bit će Kroacije", koji članak odiše ustaštvom i provokatorskim duhom. Osim toga, što je prilikom trećeg broja usmenih novina od 8 jan. 1944 u Sarajevu, govorio o temi: "Hrvatska straža na Drini", isto tako u svrhu ustaške propagande, i najposlije saradivao u poznatom ustaškom listu "Osvit", u kome je među ostalim objavio i svoju novelu "Vrijeme ruža". Dakle, propagandno, kulturno i umjetnički saradivao sa okupatorom i njihovim pomagačima ustašama i time vrijeđao ugled i narodnu čast Muslimana Bosne i Hercegovine i slabio njihovu otpornu snagu, te vršio propagandu u korist okupatora i njihovih pomagača širenjem nacionalne vjerske i rasne mržnje, čime je počinio krivična djela protiv Narodne časti Muslimana federalne Bosne i Hercegovine zločinima iz čl. 1 i 2 Zakona o sudu Narodne časti, pa je radi toga osuđen na gubitak Narodne časti u trajanju od 15 godina i na kaznu teškog prisilnog rada u trajanju od 8 godina. ; 3.) Opt. (...) bivši inspektor Željezničke direkcije u Sarajevu, proglašen je krivim: što je na položaju inspektora direkcije državnih željeznica u Sarajevu od 1941 godine pa do oslobođenja nastojao da se što više zadovolje potrebe njemačke i ustaške

vojske na državnim željeznicama radeći kroz čitavo vrijeme predano na tom, da je za svoje zasluge koje je time učinio neprijatelju dobio odlikovanje, i to red za zasluge III stepena. Dakle saradivao administrativno sa okupatorom i njegovim pomagačima ustašama i ta je saradnja dopunjavala i pomagala politička nastojanja i akcije okupatora i njihovih pomagača, te time vrijeđala ugled i narodnu čast federalne B. i H. i slabila njihovu otpornu snagu, a osim toga služio u činovničkom aparatu na mjestu naročito važnom za okupatora, čime je počinio krivična djela protiv narodne časti prestupima označenim u čl. 2 i 6 zakona o sudu Narodne časti, pa je radi toga osuđen na kaznu gubitka Narodne časti u trajanju od 3 god. i na kaznu lakog prisilnog rada u trajanju od 1 godine.; 4.) Nasuprot rome, (...) trgovac iz Sarajeva, oslobođen je od optužbe, da je za vrijeme okupacije bio u poslovnim i prijateljskim odnosima sa predstavnicima njemačke vojske, preko kojih je dobivao i kojima je monopolno prodavao raznu robu, te da je kroz isto vrijeme pomagao četnike sa čijim se pretstavnikom Neđom Stokićem bio u stalnim poslovima i prijateljskim vezama dok je od četničkog vođe Mane Levnajića primao četničke letke i dalje ih proturao, pošto nije, bilo nikakvih dokaza da je navedeni (...) počinio djela za koja je optužen.”³⁷ Sudilo se i u sljedećim slučajevima: “Javni tužilac za okrug sarajevski tužio je napokon (...) rodom iz Zenice, što je za čitavo vrijeme okupacije održavala prisne i intimne veze sa njemačkim oficirima naročito sa njemačkim kapetanom Engihardt, s kojim je odlazila često na jahanje i izlete u okolinu Zenice. Ovim je dakle održavala prisne i prijateljske odnose sa pripadnicima okupatorske vojske i time vrijeđala ugled i narodnu čast Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine. U svom iskazu pred sudom optužena je priznala da su za svo vrijeme okupacije njemački oficiri stanovali kod njene tetke kod koje je i ona boravila, te se je tom prilikom upoznavala i zabavljala. Optužena se nalazi u šestom mjesecu trudnoće. Nakon završenog pretresa sud je donio presudu kojom se optužena (...) osuđuje na gubitak Narodne časti u trajanju od jedne godine i na kaznu lakog prisilnog rada u trajanju od tri mjeseca.”³⁸ Samo nekoliko izvoda iz različitih presuda može ilustrirati, između ostalog, djela za koja se sudilo, ali i neujednačenost izrečenih kazni s obzirom na prezentirane optužnice sastavljene prema šablonu kojim su se pisala obra-

³⁷ *Oslobođenje*, Sarajevo, god. III, br.74, 29. 6. 1945, Suđenje pred Sudom narodne časti, 3.

³⁸ *Oslobođenje*, god. III, br. 66, 16. 6. 1945, Prvo suđenje pred Sudom narodne časti, 4.

zloženja presuda.

Uvjerljivost izrečenih kvalifikacija protiv osuđenih, stvara prvi dojam da su kazne primjerene učinjenim djelima. Međutim, s obzirom na težinu i oštrinu izrečenih kazni i uvjerenost sudskih vijeća u njihovu ispravnost prema odredbama Suda narodne časti, neočekivano brzo su doneseni ukazi o pojedinačnom pomilovanju određenih lica,³⁹ prema *Zakonu o davanju amnestije i pomilovanja za krivična djela koja se sude po zakonima Federalne Bosne i Hercegovine*.⁴⁰ Za nepunu godinu dana, u proljeće 1946. godine, Predsjedništvo Narodne skupštine Republike Bosne i Hercegovine “daje pomilovanje i oprašta” izrečene kazne gubitka narodne časti i prisilnog rada, u potpunosti ili djelomično. Ali, od 75 pomilovanih kažnjenika samo su dvojici preinačili kaznu konfiskacije, i to jednom vratili kuću za stanovanje, a drugom polovicu imovine. Nakon tri mjeseca pomilovano je u različitom stupnju oprosta još 23 kažnjenika, ali u ovom slučaju nikome nije vraćena konfiscirana imovina.⁴¹ Možda je najbolji primjer za ilustraciju rada Suda narodne časti suđenje upravnim i nadzornim odborima “Napretkovih zadruga” i zadruge “Narodne uzdanice”,⁴² s obzirom na kvalifikacije djela i izrečene visoke presude, od kojih je većina smanjena za nepunu godinu dana. “Svi članovi uprave “Napretkovih zadruga” i zadruge “Narodne uzdanice” radili su u cilju svestranog pomaganja okupatora i ustaša, stavljajući se u službu borbe protiv osnovnih životnih interesa naših naroda. Sud narodne časti razmotrio je izdajnički rad ove grupe ljudi i izrekao im zaslužnu kaznu:

Župnik Alaupović osuđen je na 12 godina gubitka narodne časti, 8 godina teškog prisilnog rada i konfiskaciju imovine;

³⁹ *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, god. II, br.13, 13. 3. 1946, Ukaz o pomilovanju lica osuđenih presudama za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini, 1.

⁴⁰ *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, god. III, br. 13, 19. 3. 1947, Zakon o potvrđi, izmjenama i dopunama Zakona o davanju amnestije i pomilovanja za krivična djela koja se sude po zakonima federalne Bosne i Hercegovine, 134.

⁴¹ *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, god. II, br. 26, 26. 6. 1946, Ukaz o pojedinačnoj amnestiji i pomilovanju lica osuđenih presudama Suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini, 1.

⁴² *Oslobođenje*, god. III, br. 80, 5. 8. 1945, Izdajnički rad odbora “Napretkovih zadruga” i zadruge “Narodne uzdanice”, 5.

Dr. Ivan Subašić osuđen je na 12 godina gubitka narodne časti i 8 godina teškog prisilnog rada;

Stjepan Ilić na 8 godina gubitka narodne časti i 5 godina teškog prisilnog rada;

Franjo Raguz na 9 godina gubitka narodne časti i 6 godina teškog prisilnog rada;

Šime Rupčić, penzioner, na 6 godina gubitka narodne časti i 4 godine teškog prisilnog rada;

Franjo Franić, trgovac, na 5 godina gubitka narodne časti i 3 godine teškog prisilnog rada;

Josip Bračić, ravnatelj “Napretkove” zadruge u Sarajevu na 1 godinu gubitka narodne časti i konfiskaciju polovine kuće čiji je suvlasnik;

Seid Husedžinović, bivši direktor Tvornice ćilima na 6 godina gubitka narodne časti, 4 godine teškog prisilnog rada i konfiskaciju imovine;

Asim Muharemović, bankovni činovnik na 3 godine gubitka narodne časti i 1 godinu lakog prisilnog rada;

Albert Radošević, trgovac, na 5 godina gubitka narodne časti, 2 godine teškog prisilnog rada i konfiskaciju radnje;

Marko Babić, činovnik Direkcije šuma, na 6 godina gubitka narodne časti i 4 godine teškog prisilnog rada;

Dr. Dragutin Čelik, župnik, na 5 godina gubitka narodne časti i 3 godine teškog prisilnog rada;

Jozo Sočo, penzioner, na 2 godine gubitka narodne časti i 6 mjeseci teškog prisilnog rada;

Filip Premužić, glavni ravnatelj saveza “Napretkovih” zadruga na 8 godina gubitka narodne časti, 5 godina teškog prisilnog rada i konfiskaciju imovine;

Inž. Zvonimir Dojčanski, na 3 godine gubitka narodne časti i 3 godine teškog prisilnog rada;

Inž. Sulejman Denišlić, član upravnog odbora “Narodne uzdanice”, na 9 godina gubitka narodne časti, 5 godina teškog prisilnog rada i konfiskaciju imovine;

Nezir Krešo, trgovac, na dvije godine gubitka narodne časti;

Edhem Čejvanija na 3 godine gubitka narodne časti;

Avdo Salihbegović, advokat, na 1 godinu gubitka narodne časti;

Edhem Galijatović, činovnik zadruga “Narodne uzdanice”, na 1 godinu gubitka narodne časti;

Dr. Zdravko Šutej na jednu godinu gubitka narodne časti;

Husein Behmen, Hugo Cvijernija i Edhem Lojo proglašeni su krivim, ali ih je sud oslobodio svake kazne, jer je dokazano da su aktivno pomagali Narodnooslobodilački pokret;

Mijo Lukić, Ibrahim Hadžiomerađić i Asim Hadžibegić oslobođeni su optužbe, jer je utvrđeno da nisu prisustvovali nijednoj od inkriminiranih sjednica.

Sud je pored toga proglasio konfiskaciju cjelokupne imovine Saveza “Napretkovih” zadruga i svih njegovih zadruga – članica, kao i zadruga “Narodne uzdanice”, jer je i utvrđeno da su osuđeni funkcioneri radili kao organi zadružnih ustanova. Na taj način imovina ovih zadruga došla je u narodne ruke i ona će da posluži istinskim narodnim i zadružnim interesima. Tako je dobio svoj pravedni epilog izdajnički rad upravnih i nadzornih odbora Saveza “Napretkovih” zadruga i zadruga “Narodne uzdanice”. Narodna pravda stigla je one, koji su se, trgujući krvlju naših naroda, bili stavili u službu najvećih neprijatelji naše zemlje.⁴³ Opširno izvješće o djelovanju “narodnih neprijatelja” objavljeno je u *Oslobođenju* 5. 8. 1945. godine, da bi se već do 13. 3. 1946. godine pripremio objavljivanje pomilovanja za većinu njih.⁴⁴

“Don Alaupoviću Anti pok. Mate iz Sarajeva – ostatak neizdržane kazne teškog prisilnog rada, a kazna gubitka narodne časti snizuje se na 8 (osam) godina, izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Don Iliću Stjepanu pok. Ante iz Sarajeva – ostatak neizdržane kazne teškog prisilnog rada, a kazna gubitka narodne časti snizuje se na 4 (četiri) godine, izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Dr. Franji Ragužu pok. Ante iz Sarajeva – ostatak neizdržane kazne teškog prisilnog rada izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Rupčiću Šimi pok. Pavla iz Sarajeva – ostatak neizdržane kazne teškog

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, god. II, br. 11, 13. 3. 1946, Ukaz o pojedinačnoj amnestiji i pomilovanju lica osuđenih presudama Suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini, 173-175.

prisilnog rada, a kazna gubitka narodne časti snizuje se na 3 (tri) godine, izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Bračiću Josipu pok. Lovre iz Sarajeva – ostatak kazne gubitka narodne časti izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Ing. Husedžinović Seidu um. Saliha iz Banja Luke – snizuje se na 3 (tri) godine kazna gubitka narodne časti i na 2 (dvije) godine kazna teškog prisilnog rada izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Muharemoviću Asimu Huseinovu iz Bijeljine – ostatak kazne gubitka narodne časti izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Don Dr. Čeliku Dragutinu pok. Ive iz Sarajeva – ostatak neizdržane kazne teškog prisilnog rada, a kazna gubitka narodne časti snizuje se na 3 (tri) godine, izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Ing. Dojčanskom Zvonimiru pok. Josipa iz Tuzle – ostatak kazne gubitka narodne časti izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.

Galijatović Edhemu um. Ahmeta iz Trebinja – ostatak gubitka narodne časti izrečene presudom Suda narodne časti – Vijeće u Sarajevu.”⁴⁵

Kod osuđenih lica u slučaju “Napretkovih zadruga” i zadruga “Narodne uzdanice” uslijedilo je relativno brzo pomilovanje i oprost kazni većini, a zanimljivo je nekoliko karakterističnih postupaka vlasti. Svi katolički svećenici iz ovog procesa oslobođeni su prisilnog rada i smanjene su im, ali ne i ukinute, kazne gubitka narodne časti. Time se pokazala “širokogrudost” narodne vlasti prema njima, ali ih je i dalje ostavila izvan građanskih prava i mogućnosti javnog djelovanja. Za razliku od njih, dr. Ivan Subašić, advokat, nije pomilovan, mada su kvalifikacije za počinjena djela bile sasvim slične, o čemu govori sljedeći ulomak:

“Glavne uloge u upravi Saveza “Napretkovih” zadruga i zadruga “Narodne uzdanice” igrali su nekadašnji saradnici Vlatka Mačeka, koji su, dosljedni svome “vođi”, sa propašću stare Jugoslavije samo prevrnuli kabanicu i nastavili svoj stari posao varanja i eksploatiranja naroda. Glavnu riječ vodili su župnik dr. Ante Alaupović i advokat dr. Ivan Subašić, poznate ličnosti iz našeg predratnog bolesnog političkog života. Njihov izdajnički rad manifestovao se kroz cijelo vrijeme rata. Obojica su javno slavili poglavnika i održavali najprijatelj-

⁴⁵ *Isto*, 174.

skije veze sa njemačkim konzulom u Sarajevu, Gerdesom. Župnik Alaupović, dosljedan misiji svojih kolega, ustaških kolega u fratarskim mantijama, godine 1941 uzima ustaške krvnike Pavelića, Budaka, Kvaternika i Artukovića stubovima države, “koji hrvatski narod mudrim i energičnim koracima vode boljim i sretnijim danima i podvlači da svoje osnivanje i nastanak NDH ima da zahvali “Bogu, Anti Paveliću i njegovim viteškim, hrabrim i neustrašivim ustašama”. Tako je govorio ovaj “božji sluga” u dane kada su ustaški jamari klali na hiljade i hiljade nevine djece, žena i staraca u dane kada su se jauk i kletva golorukog naroda čuli do neba. On je takav ostao za cijelo vrijeme rata. U martu 1945 on prisustvuje svečanoj večeri koju je u gradskom podrumu priredio zloglasni krvnik Luburić sa svojim društvom. Njegov uticaj u upravi Saveza “Napretkovih” zadruga bio je jak i najveći dio izdajničkog rada Saveza odvijao se po sugestijama župnika Alaupovića. Potpuno sličnu ulogu igrao je i advokat Subašić. Kao predsjednik Saveza “Napretkovih” zadruga on rukovodi privrednim poslovanjem Saveza i daje inicijativu za pljačkanje narodne imovine. Godine 1943 o godišnjici osnivanja NDH, on drži govor u kome kaže da će “svi mladići s oružjem u ruci znati odbraniti i očuvati, a stariji svojim umom doprinijeti izgradnji i uređenju NDH”. Njih dvojicu slijedio je čitav niz izdajnika, među kojima se ističe ljekar dr. Franjo Raguž i dva župnika Stjepan Ilić i dr. Dragutin Čelik. Godine 1941 on je poglavniku predao kesicu dukata, kao dar za izgradnju NDH. Za cijelo vrijeme, kao član upravnog odbora Saveza “Napretkovih” zadruga učestvovao je u konfiskaciji srpske i jevrejske imovine. Ovaj pop volio je češće puta da bude u društvu njemačkih oficira i ustaških funkcionera i da s njima pijanči “do u sitne sate”. Svi članovi uprave “Napretkovih” zadruga i zadruge “Narodne uzdanice” radili su u cilju svestranog pomaganja okupatora i ustaša, stavljajući se u službu borbe protiv osnovnih životnih interesa naših naroda. (...)”⁴⁶

Za razliku od advokata Subašića, liječnik Raguž je oslobođen teškog prisilnog rada, ali mu je ostala kazna gubitka narodne časti u trajanju od devet godina. Njegovo pomilovanje može se dovesti u vezu sa nedostatkom liječnika u preduzećima u poslijeratnoj obnovi, a naročito u rudnicima. Za razliku od ovog liječnika ing. Dojčanskom je ukinuta kazna gubitka narodne časti, ali ne

⁴⁶ *Oslobođenje*, god. III, br. 80, 5. 8. 1945, 5.

i prisilni rad, jer je on, vjerojatno, bio potreban u nekom od stručnih timova u Tuzli. Na popisima pomilovanih iz ovog sudskog procesa nije bilo onih čija su zanimanja trgovačka. Oni su svojim zanimanjem i znatnom privatnom imovinom predstavljali izvjesnu opasnost za novi poredak, pa osim što nisu pomilovani, temeljito su kaznom konfiskacije razbaštinjeni. Najizrazitiji primjer je ing. Denišlića, čija imovina je postupkom konfiskacije bila dobrodošla za upis u državnu svojinu posredstvom uprave narodnih dobara.⁴⁷ Kategorija penzionera, sitnih činovnika bila je marginalna u ovom slučaju. Upoređujući teške kvalifikacije djela prema kojima su osuđeni u ovom sudskom procesu, i za nepunu godinu dana pomilovanje istih, jasno se vidi ukupna namjera ovih sudova.

Za istraživanje ove teme postoje određena historijska vrela iz kojih se mogu saznati podaci o pravnoj regulativi, zatim o stvaranju javnog mnijenja putem novina i o pojedinačnim slučajevima procesuiranih osoba preko arhivske građe. Na osnovi dosadašnjeg uvida u temu, ovaj sud imao je nekoliko vrlo važnih obilježja. U prvom redu, učinkovito je djelovao nakon oslobođenja sa izrazitom političkom dimenzijom u diskreditaciji građanskih slojeva i katoličkog klera pred javnošću, dokazujući da su oni i čast svoga naroda stavljali u službu nacističke i fašističke ideologije. Presude gubitka narodne časti značile su gubitak građanskih prava, između ostalog i biračkog prava, čime se eliminirao dio političkih protivnika pred izbore. Izricanje kazni prisilnog rada značilo je fizičku izolaciju tih osoba iz sredine u kojoj su dotada živjeli, jer su ovaj dio kazne, naročito ako su bili osuđeni na teški prisilni rad, izdržavali u rudnicima, šumskim radilištima i na drugim izuzetno napornim poslovima, a ako nisu bili u zatvoru bili su pod prismotrom. Zatim, presude konfisciranja imovine značile su ekonomsko razvlašćenje, jer se imovina nije vraćala i kada je dobiveno pomilovanje, opraštanje ili vraćanje građanskih prava, odnosno jednom oduzeta imovina prelazila je u državni sektor privrede. To je bio samo jedan od načina u procesu stvaranja državne svojine. Svim tim mjerama eliminirani su narodni neprijatelji, a tako moralno i materijalno osiromašeni građani nisu mogli postati ni potencijalna oporba. Sud narodne časti je, uostalom, prezentirao široku platformu “narodnog sudstva”, odnosno laici u sudstvu su uradili cjelokupan posao “čišćenja” društva od nepoželjnih stvarnih i navod-

⁴⁷ *ABiH, fond: Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND) 1945-1946, Odluke o konfiskaciji imovine, kut. 13a, A-E, br. 8349.*

nih “neprijateljskih elemenata”. U ovoj pravnoj formi, Sud je vremenski djelovao vrlo kratko, oko dva i pol mjeseca, ali je za “novu vlast” uradio ogroman posao. Daljnjim razvojem pravosuđa zaštita državnog poretka na drugačiji je način inkorporirana u nove zakone.

Rat je ostajao u pozadini novih događaja. “Nova vlast” je donijela, između ostalog, i represiju koja je ovdje imenovana komunističkom, zbog ideološkog obrasca primjene, koje se još neki ljudi sjećaju, a njihovi nasljednici prepričavaju, povezujući je sa 1945. godinom, mada su puno ljepša sjećanja na žurnale koji su se prikazivali u kinima pred početak filmske predstave, “brižno” odabrane za narod od strane zadužene partijske komisije. Filmski žurnali, sa idealiziranom i mnogo ljepšom predstavom o stvarnosti, su također tema koja čeka svog istraživača. Svakako, i tema o sudu narodne časti je tek otvorena.

SUMMARY

COMMUNISM AND REPRESSION: THE HONORABLE PEOPLE'S COURT

On the day of Sarajevo's liberation, the new government established a court to prosecute crimes and offenses committed against Serbs, Muslims, and Croats in the Federation of Bosnia and Herzegovina. On May 26, 1945, a law was passed on the court's organizational structure and proceedings. The court functioned until the middle of August 1945, at which point the President of the People's Assembly of Bosnia and Herzegovina closed it. Although the court was short-lived, its revolutionary character had a significant effect on society by removing real and alleged “enemies of the people.” As a political ploy, the court publicly targeted certain bourgeoisie groups and Catholic clergy. The sentences it handed down reflected its political mission. It punished political rivals by removing their civil rights, thus eliminating competition at elections. It used sentences of forced labor to isolate and remove individuals from the community and strategically confiscated property and disinherited people to increase the state's assets. This theme is just now being addressed, sixty years after the court's existence.

Mustafa Memić

NEKA PODSJEĆANJA NA 1945. GODINU U MULTINACIONALNIM SREDINAMA

Partizanska pobjeda 1945. godine na prostorima bivše Jugoslavije nije u svim sredinama prihvaćena sa jednakom dozom oduševljenja. U krajevima u kojima je uspješno djelovala NOV-a Jugoslavije i gdje je uticaj antifašističkog pokreta bio veći - oduševljenje je bilo veliko. Međutim, treba konstatirati da je utjecaj četničkog pokreta Draže Mihailovića u Srbiji, kao i utjecaj Pavla Đurišića i Baja Stanišića u Crnoj Gori, bio prisutan, ali i strah od NOV-e.

Ovde treba posebno istaći da je i dio muslimanskog stanovništva u Sandžaku, posebno albansko stanovništvo na Kosovu, živjelo u strahu da se ne ponove stradanja iz Balkanskog rata, i stradanja nakon 1919. godine. Tada je stradanje bošnjačkog i albanskog stanovništva bilo takvog obima i intenziteta, da je u njihovu svijest ugrađen strah da se nešto slično ne ponovi i nakon 1945. godine. Međutim, putem obraćanja antifašističkog pokreta, Bošnjaci su bili u mogućnosti uvjeriti se da nakon pobjede nad fašizmom nema povratka starih vremena. Čuli su i oni za platformu NOB-e i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNO Crne Gore i Boke. Posebno su bili obaviješteni o donesenim odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća Sandžaka i njegovoj Platformi. Saznali su i za Rezoluciju oblasne Konferencije NOP-a za Kosovo koja je bila održana u Bujanu, na graničnom prostoru prema Albaniji.

Od posebnog značaja bilo je veoma zapaženo učesće Bošnjaka i Albanaca u partizanskim jedinicama. Prvi put u svojoj historiji Bošnjaci i Albanci zajednički su se borili u partizanskim odredima i brigadama pod komandom vrhovnog štaba NOV i POJ. Svjesni su bili da tokom NOB-e partizani Bošnjaci

i Albanci nisu ubijani kao u vrijeme Prvog hercegovačkog ustanka.

Pa ipak, nisu mogli da se oslobode strahova iz ranijih vremena, iako su se partizani prema njima sasvim drugačije ponašali. Doživljavali su i oni sa užasom obračun četnika Draže Mihailovića sa partizanskim pokretom. U njihovoj svijesti neizbrisivo su ostali događaji iz februara i marta 1942. godine, kada su četnici nemilosrdno progonili i trpali u zloglasne zatvore, na prijekim vojnim sudovima osuđivali i strijeljali, te internirali u fašističke logore veliki broj časnih i hrabrih patriota. Na osnovu konkretnih ponašanja i četnika i partizana Bošnjaci i Albanci su formirali svoja osjećanja prema njima. Bošnjaci i Albanci su sa odobravanjem prihvatili stavove antifašista u svojim redovima i ugroženim partizanima srpske i crnogorske nacionalnosti pružali pomoć. To se jasno iskazalo na prostorima Limske doline gdje su partizani, koji su uspijevali ostati u životu i koji se okupatoru nisu predavali, pružali utočište na terenima gdje je muslimansko stanovništvo bilo u većini. Tada su i desetakovani partizanski odredi sa teritorije koja je bila pod četničkom kontrolom prelazili u krajeve nastanjene muslimanskim stanovništvom, gdje četnicima nije bio dozvoljen pristup. Primjera radi, od 180 boraca Andrijevačkog partizanskog bataljona ostalo je samo 27 koji nisu fizički likvidirani ili internirani. Oko 80% onih koji su preživjeli uspjeli su se prebaciti na teritorije gdje je muslimansko stanovništvo bilo u većini. Zajedno sa partizanskom gerilom u ovim krajevima uspjeli su da izgrade zemunice i uz pomoć tamošnjih antifašističkih snaga redovno su se snabdijevali, kako od dobrovoljnih priloga organizovanih antifašista, tako i legalizacijom snabdijevanja putem tamošnjih pijaca.

Putem antifašističkog pokreta na ovim prostorima još od juna 1942. godine uspostavljali su se i uspješno funkcionirali partizanski kanali, najprije preko Rugovske klisure i rožajskog kraja, a kada su se na ovim prostorima formirale i kosovske partizanske jedinice, kojima nije bilo mjesta na prostorima Kosova, ovi su kanali funkcionirali i prema Đakovici, Prizrenu i Debru preko Peškopije u sjevernoj Albaniji. Bile su ovo prve veze Vrhovnog štaba NOV i POJ sa vrhovnim štabom na Kosovu i u Makedoniji. Tokom 1943. godine na ove prostore stigao je i Skadarski partizanski bataljon. Tako se i dogodilo da su se partizani, u uslovima kada na prostorima istočne Hercegovine i čitave Crne Gore nisu bili u mogućnosti naći bilo kakvo sklonište, na Plavsko-Gusinjskim prostorima grupisali u 4 partizanska bataljona različitih nacionalnosti:

Muslimanski partizanski bataljon Plava i Gusinja, dio Andrijevačkog partizanskog bataljona i partizanski odred Bajram-Curi sa Kosova. Tada je na ove terene došao i Skadarski partizanski bataljon «Prljat Redžepi».

U januaru 1943. godine pod komandom četnika vojvode Pavla Đurišića i Draže Mihailovića izvršen je poznati pokolj Muslimana u Bihoru. Mjesec dana kasnije slično se dogodilo u pljevaljskom, pribojskom i čajničkom srezu u kojem je najviše stradalo stanovništvo Bukovice. U septembru 1943. godine zbog napada četničkog korpusa pod komandom Velička Bojovića, koji je pokušao da proдре u Plavsko-Gusinjski kraj i da se obračuna sa tamošnjim stanovništvom i partizanskim odredima, prvi put u svojoj historiji našli su se udruženi u odbrani andrijevački partizani sa plavsko-gusinjskim Muslimanima i tamošnjim partizanskim odredom. Oni su zajedno uspjeli da se rame uz rame suprotstave četnicima Draže Mihailovića i da spriječe provođenje u život ciljeva četničkog pokreta koji su definirani još decembra 1941. godine i bili usmjereni ka uništavanju muslimanskog i albanskog stanovništva. Zapaženo je da je zajednička borba partizanskih odreda i muslimanskog stanovništva doprinijela prevazilaženju ranijih shvatanja o sukobima. Pa ipak, tokom druge polovine 1944. godine fašistički kvislinzi su uspjeli da djelomično ponovo ugrade nepovjerenje prema Crnogorcima. Na to je djelovala okolnost što su se dotadašnji pripadnici četničkih odreda predavali partizanima i većim dijelom pristupali u partizanske brigade. To je naročito došlo do izražaja poslije sporazuma Tito-Subašić i naredbe Vrhovnog komandanta Josipa Broza da se četnici koji nisu ubijali i okrvavili svoje ruke mogu pristupiti u NOV-u Jugoslavije. Ta je naredba sa strahovanjem i nepovjerenjem primljena među dijelovima bošnjačkog i albanskog naroda, koji su strahovali da će ti bivši četnici u partizanskim uniformama ipak na neki način nastaviti teror prema onima koje su smatrali zakletim nesrpskim elementom. Otuda i ponovna pojava strahovanja od novih međunacionalnih i međuvjerskih progona i zavlacenja u same sebe, te oslanjanja prvenstveno na domaće partizane.

Oslobođenje pojedinih krajeva je u prvi mah različito dočekano. Dok su jedni sa oduševljenjem doživljavali i dočekivali partizanske jedinice, pripremajući im dočke i svrstavajući se u njihove redove, dotle su drugi sa određenom dozom nepovjerenja privremeno napuštali svoje domove i sklanjali se, makar privremeno i od partizanske vojske. Tek kada su se uvjerovali da je ta borba stvarno zasnovana na ravnopravnosti pripadnika svih naroda, ponovo

su se vraćali u svoje domove, prihvatili partizansku vojsku i stupali u nju. Prorijeđene partizanske brigade popunjavane su novim borcima iz svih naroda i krajeva. Te nove partizanske jedinice su se pridružile u maršu za konačno uništenje fašističkih snaga i oslobođenje zemlje u cjelini.

Formirana je nova vlast u kojoj su bili okupljeni pripadnici svih naroda i narodnosti. Sve više je dolazila do izražaja Platforma koja je proklamovana tokom NOB-e.

Pa ipak, ponovo su došle do izražaja neke pojave koje su bile u suprotnosti sa proklamovanim principima usvojenim na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i pokrajinskim skupštinama. Najteže je prihvaćeno ukidanje Zemaljskog anti-fašističkog vijeća Sandžaka i rasparčavanje proklamovane autonomije u ovim krajevima. Došle su do izražaja neke egoističke pojave u susjednim krajevima, koje su izražavale težnju da se ponovo vrši koncentracija vlasti prema većinskim strukturama susjednih pokrajina. To je pravdano navodnom razdrobljenošću pojedinih naroda koji su živjeli u mješovitim etničkim krajevima. To što se tada dogodilo sa narodima u Sandžaku, prvenstveno sa Bošnjacima u njemu, bilo je protivno Proklamaciji NOB-e. Posebno je bilo pitanje nacionalnih prava naroda na Kosovu. Prećutane su odluke Bujanske konferencije, a prava naučna kritika prećutana je. Kao djelimični učesnik tih događaja, ali i kao historičar, stojim na stanovištu da pravi naučni odgovori na te probleme nisu prezentirani. Pokazalo se da ono što živi u duhu jednog naroda ne može se prelamati preko koljena. Potpunija i objektivnija analiza ovih događaja najvjerovatnije bi pokazala da i tadašnja opredjeljenja nisu bila rezultat opredjeljenja kadrova jednog naroda, već je na određen način postojala podrška i saglasnost najodgovornijih kadrova koji su tada rukovodili zemljom.

Ukidanjem ZAVNOS-a otpočeo je proces iseljavanja Bošnjaka iz tih krajeva prema Istanbulu. Istovremeno je permanentno tekao proces njihovog iseljavanja na prostore BiH, prvenstveno u Sarajevo. To je naročito dolazilo do izražaja u susjednim krajevima prema Bosni. Bitno je izmijenjena struktura stanovništva u pljevaljskom kraju, djelimično Prijepolju i Priboju. Iseljavanje u Tursku bilo je naročito izraženo tokom sedme decenije proteklog stoljeća. Ono je nastavljeno i poslije usvajanja Ustava iz 1974. godine. Iseljavanje iz Sandžaka poprimilo je tendencije permanentne pojave. Posljedice toga bile su da je u nacionalnoj strukturi značajno smanjeno učešće Bošnjaka u Sandžaku dok je ono istovremeno povećano u Bosni, prvenstveno u Sarajevu.

Ova se pojava značajnim dijelom objašnjava i nepovoljnim položajem Sandžaka u ekonomskom pogledu. Ta je karakteristika važila i od ranije, pa su Sandžak i Sjeverna Crna Gora ekonomski bili nerazvijeniji i zaostajali u odnosu na druge krajeve. Nova narodnooslobodilačka vlast uočila je tu pojavu i politikom razvoja ekonomski manje razvijenih krajeva pokušala podstaći njihov brži razvoj u odnosu na druge krajeve. Ovo ispravno i humano opredjeljenje, koje je nastupilo nakon stvaranja nove vlasti, nije cjelovito i dosljedno sprovedeno, jer se u socijalističkim republikama i pokrajinama javila težnja nejednakog ekonomskog razvoja u njima. Posljedice takve politike neravnopravnog razvoja i rasporeda sredstava Fonda za razvoj manje razvijenih krajeva iskazale su se u izrazito bržem razvoju Primorske i Centralne oblasti u Crnoj Gori, te Prištine na prostoru Kosova. Time su ekonomske razlike još više pogoršane. U cjelini je Fond za razvoj manje razvijenih krajeva izazvao protivrječnosti između više i manje razvijenih republika odnosno pokrajina. U cjelini, politika bržeg razvoja manje razvijenih republika i pokrajina, kojim se težilo smanjenju razlika u dostignutom stepenu društveno-ekonomskog razvoja, s jedne strane je dovodilo do surpotnosti između više i manje razvijenih republika i pokrajina, a istovremeno do povećanja razlika između razvijenih i manje razvijenih regiona u zaostalim republikama i pokrajinama.

Neadekvatno opredjeljenje u odnosu na zemljoradničke zadruge, dovodilo je i do pojava prinude i osiromašenja sela, koje je inače značajno stradalo tokom 1941. i 1945. godine. Pokazalo se da je politika u odnosu na kolektivizaciju sela, koja nije bila odraz stvarnih potreba i dostignutog društveno-ekonomskog razvoja, vrlo negativno djelovala u odnosu na selo i njegov razvoj. Takva politika je brzo napuštena, ali su posljedice uticale na teže prevazilaženje njegove zaostalosti. Na lokalnom nivou bile su prisutne i pojave nepoštovanja ljudskih prava i prava svojine. Sve to, uz nizak nivo društveno-ekonomskog razvoja, dovodilo je do toga da proklamovane slobode sa kojima je otpočeo razvoj 1945. godine nisu davale adekvatne rezultate. Raspoloženje velikog broja naroda i vjera u proklamovane slobode i prava postepeno se gasilo. Shvatilo se, nešto kasnije, da je nužno prihvatiti liberalniji odnos prema otvaranju mogućnosti da se poveća stopa zaposlenosti putem privremenog rada van granica zemlje. Ta prvobitna «privremenost» izgubila je prvobitni karakter, jer se uslovi za povratak privremeno iseljenih nisu obezbjeđivali, pa je ta privremenost velikim dijelom poprimala karakter stalnosti. Došlo je do odlaska značajnog

dijela stanovništva, prvenstveno mlađe dobi i većih radnih sposobnosti. U svemu tome veoma negativno se odrazilo pogoršavanje političkih i ekonomskih odnosa sa SSSR-om i blokom istočnih zemalja. Uz to, formiran je i “Goli otok”, kojim su onemogućene aktivnosti značajnog broja kadrova formiranih u NOB-i. Došlo je, u cjelini, do ograničavanja proklamovanih ljudskih sloboda, što je trajalo 20-ak godina. Sve ove pojave otežavale su intenzitet društveno-ekonomskog razvoja i ostvarivanje proklamovanih sloboda tokom NOB-e. Javili su se i pokušaji reafirmacije fašizma, koji je kroz NOB-u poražen. To se naročito izražava u težnjama da se ublaži poraz fašizma i da se protivno istorijskim činjenicama pokuša devalvirati NOB-a.

U posljednje vrijeme težnje da se pojedini nosioci pokreta Draže Mihailovića tretiraju u drukčijem svjetlu u odnosu na ono što su stvarno bili, posebno nastojanja da se četnički pokret prikaže, makar djelimično, oslobodilačkim, historijski su neprihvatljive. Direktivama Draže Mihailovića iz septembra i decembra 1941. godine o istrebljenju nersrpskog stanovništva, prvenstveno Bošnjaka, četnički pokret je i *de iure* i *de facto* otpočeo sa procesom etničkog čišćenja, sa ciljem stvaranja Velike Srbije, što je kasnije nastavljeno tokom rata od 1991. do 1995. godine. Pogrešna orijentacija i opredjeljenje tokom Drugog svjetskog rata nanijeli su veliku ljagu srpskom narodu i ona se ne može skinuti neistinama i falsifikatima. Samo dosljedno opredjeljenje koje bi stvarno imalo za cilj da se vrati duh povjerenja među narodima i dosljedna borba protiv nosilaca i ideja te politike može pomoći da se vrati duh povjerenja među narodima.

SUMMARY

A FEW REMARKS ON EVENTS IN MULTINATIONAL CENTERS IN 1945.

In this work, the author discusses various reactions to the Partisan victory in 1945 in the territory of Sandžak. He focuses especially on the fears of Bosniaks and Albanians that stemmed from their experiences in the Balkan Wars. The author argues that the fears that existed in this multi-national region were aggravated by Chetnik presence in certain regions, as well as by the fact that towards the end of the war, several Chetnik units joined the Partisans. The atmosphere of distrust was further exacerbated by the Partisan decision to dismiss Sandžak's Anti-fascist Council. Bosniaks began to emigrate from the region and settle in Turkey, a process that peaked in the 1960s. Thus, the author claims that as a direct result of Chetnik participation in the Partisans, there is a significantly smaller number of Bosniaks in Sandžak today.

Muharem Kreso

PLATFORMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA OD 1941. DO 1945. GODINE – CILJEVI I REALIZACIJA

I

Platforma Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu je uveliko proizašla iz predratne i preodokupacijske orijentacije njenog pokretača – Komunističke partije Jugoslavije, a bitno je sadržana i u njenom inicijalnom nazivu – Platforma Narodnog fronta slobode. Kao takva uveliko je rezultat radikalnog zaokreta¹ međunarodnog revolucionarnog pokreta, formuliranog na Sedmom kongresu Kominterne od 25. jula do 21. avgusta 1935. godine u Moskvi. Suštinu te orijentacije predstavlja koncentracija Pokreta na borbu protiv naraslog fašizma kao najreakcionarnije diktature, oslonjene na nacionalnu i socijalnu demagogiju u borbi za dominaciju svijetom. Do tog vremena i pobjede fašizma u Njemačkoj, i Kominternu i njena sekcija KPJ, nacionalno pitanje su – još iz vremena socijaldemokratije – smatrale buržoaskim pitanjem, što znači pitanjem koje rješava buržoazija, a ne proleterijat.

Suštinu nove Platforme činila je konstatacija da je centar reakcije pomjeren u fašističke države, te da je fašizam neprijatelj ne samo radničke klase, nego i svih demokratskih slojeva. Kompleksno razmatrano nacionalno pi-

---

¹ Za KPJ, čiji suosnivač je bila i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, to je bio drugi, radikalni zaokret. Početno strategijsko opredjeljenje za revolucionarnu klasnu borbu nije bilo praćeno konkretnim revolucionarnim programom, pa je osnovu platforme, u šest pokrajina organizovane partije, činila unitarna demokratska država ravnopravnih građana republikanskog oblika. Od Vukovarskog kongresa (1920) bila je to platforma Kominterne, uključujući i “rušenje jugoslovenske države” od Drezdenskog kongresa (1928).

tanje, rezultiralo je izmjenom odnosa prema jedinstvenoj državi i kao bitna pretpostavka stvarne ravnopravnosti zahtijevan “slobodni razvitak nesrpskih naroda”.

Novine Platforme ticale su se širokog okupljanja progresivnih i demokratskih snaga za borbu protiv fašizma, i profašističkog kursa vladajućih krugova u zemlji kao glavnog neprijatelja i naroda i demokratije. Na toj osnovi ostvaren je povratak Rukovodstva u zemlju i promijenjen odnos prema postojećoj državi – Jugoslaviji. Umjesto 9 banovina trebalo je izabrati 7 narodnih skupština odnosno sabora (Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine i Vojvodine). Ni Sandžak ni Kosovo još nisu bili sagledani kao problem te vrste.

Rezolucijom CK KPJ poznatoj kao Proglas narodima Jugoslavije iz januara 1937, s osloncem na Titovo “pismo za Srbiju”, Platforma je usmjerena na “slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi”. Podržan je izbor “narodnih skupština”, kako bi se učinio kraj režimu velikosrpske prevlasti, a narodima i nacionalnim manjinama osigurala ravnopravnost i odlučivanje o državnom uređenju.² Platforma je dakle demokratska federativna republika i ako se zahtjev za republikom još ne ističe iz taktičkih razloga.

Nakon smrti kralja Aleksandra u zemlji je prevladalo shvatanje istrošenosti koncepta unitarne države i jedinstva troplemenog jugoslavenskog naroda. Po dolasku na čelo KPJ Tito je shvatio suštinu odricanja državnog vrha od unitarne države. Jasno je vidio da velikosrpska vrhuška pa i dio Udružene opozicije, dajući pravo Slovencima i Hrvatima, sve “ostale narode i provincije smatra srpskim”. Shvatajući da nema demokratije bez nacionalne slobode niti nacionalne slobode bez demokratije oba faktora je čvrsto ujedinio 2. novembra 1936. u tezama platforme projektovanog Narodnog fronta slobode.

Srpske građanske snage na to su odgovorile dvojako:

- Januara 1937. godine profesor istorije države i prava Slobodan Jovanović odgovorio je formiranjem Srpskog kulturnog kluba, koji je u sprezi sa Vladom, Krunom i Generalštabom, nastupio u odbranu pozicija stečenih u unitarnoj državi, ali joj je zamjerio neomeđivanje srpskih teritorija, što je praktično značilo vraćanje otvorenoj srpskoj ekspanzionističkoj politici.

² Isto, str. 134-158. Rodoljub Čolaković, Pravi odgovor na pitanje čija je Bosna i Hercegovina, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo : Institut za istoriju, 1974, str. 12.

- Juna iste godine Demokratska stranka Ljube Davidovića se Rezolucijom Glavnog odbora založila za “složeni oblik jugoslavenske države”, a Svetozar Pribićević još 1936. za federativno uređenje zemlje. Na toj osnovi u oktobru iste godine formiran je Blok narodnog sporazuma.³

Za prve je to relativiziralo oslonac na spoljne faktore (Italija, Njemačka ili Velika Britanija) i dovela ih u poziciju žestokog protivnika Narodnooslobodilačkog pokreta i kroz to možda najznačajnijeg saradnika okupatora, a druge približilo antifašističkim snagama u zemlji i doprinijelo kristaliziranju platforme Narodnog fronta.

Nakon Titovog preuzimanja rukovođenja Komunističkom partijom 1937, te dolaska u zemlju 1938, s obzirom na sve uočljiviju ratnu opasnost (“Anšlus” Austrije, Minhenski sporazum, okupacija Čehoslovačke), Platforma je dograđivana novim elementima.

U prvih devetnaest mjeseci Drugog svjetskog rata, uključenu u jugoistočni privredni privjesak (Ergänzungsraum), Jugoslaviju je Treći rajh dva puta zaštitio od agresije fašističke Italije, ali i uporno stezao obruč oko nje radi integracije u novi, Evropski poredak. To je konačno i ostvareno (u raskošnom dvorcu Belvedere princa Eugena Savojskog u Beču) 25. marta 1941. godine potpisivanjem protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Martovski puč i fašistička agresija na Kraljevinu Jugoslaviju, koja je već bila pristupila Trojnom paktu, nisu ništa promijenili u izloženoj platformi, ali su duboko promijenili odnos snaga u zemlji, na koje se ta platforma trebala osloniti. Do tada se ona oslanjala uglavnom na obespravljeno nesrpsko stanovništvo, ali su Hitlerov naglašeni, vjerolomstvom pravdani, anti-srpski stav, zavedeni okupacioni režim i oslonac na ekstremne separatiste u uništavanju Jugoslavije i kao ideje (als Staatsgebild), ukazivali da bi za novi element Platforme – oslobođenje zemlje od okupacije, značajan oslonac trebalo tražiti u najugroženijem, srpskom narodu.

Oslanjajući se na moralni kapital stečen 27. martovskim državnim udarom i imidž jedinog predstavnika zemlje, Simovićeva vlada je skrštenih ruku u emigraciji čekala razvoj događaja. Iako nije imala vojske, povremenim proglasima davala je do znanja da nastavlja rat. U zemlji čak nije ostavila ni orga-

³ Sačinjavali su ga Seljačka demokratska koalicija (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) iz Hrvatske i srbijanske opozicione stranke (Zemljoradnička, Demokratska i Radikalna).

nizovanu obavještajnu službu. Potencijalni britanski kandidat za vođu gerilskog (četničkog) pokreta, predratni predsjednik “Narodne odbrane”, vojvoda Ilija Trifunović – Birčanin, zatečen u Crnoj Gori nije se ni javljao.

Jačanje unutrašnje kohezije Partije i Pokreta vršeno je prije svega obnovom rukovodstava i organizacija, te dosljednom reorganizacijom pokrajinskih organizacija u smislu zauzetih stavova za pretvaranje države u zajednicu istinski ravnopravnih naroda i nacionalnih manjina. Započeto je osnivanjem komunističkih partija Slovenije (na Kongresu 17. i 18. aprila 1937.) i Hrvatske (na Kongresu 1/2. avgusta 1937.), te obnovom rukovodstava drugih pokrajinskih organizacija i njihovo prilagođavanje zauzetim stavovima u nacionalnom pitanju.⁴ Sve to je bilo omogućeno formiranjem u zemlji Privremenog rukovodstva Partije, koje je marta 1939. konstituirano kao Centralni komitet KPJ.

Uprkos hendikepu zbog izbijanja u javnost Staljinističkih deformacija u SSSR-u (prije svega čistke u 1937. i 1938. godini u kojima su stradali i mnogi kadrovi KPJ) i sukobu na “književnoj ljevici”, a onda i odstupanju Kominterne od antifašističkog kursa i sklapanja Pakta o nenapadanju (23. avgusta 1939.) između Trećeg rajha i SSSR-a, savladane su brojne teškoće, pa je petodnevna Peta zemaljska konferencija (sa 105 delegata iz 7 pokrajinskih organizacija), u Zagrebu imala značaj Kongresa. Okosnica Političke platforme Konferencije: - širok program demokratizacije; - istinska ravnopravnost svih naroda i nacionalnih manjina; - odlučna odbrana nezavisnosti domovine shvaćena kao sudbonosno pitanje egzistencije, postala je osnovni orijentir u predstojećim burnim događajima i osnova Platforme Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

II

Problem se može jasnije sagledati samo preko objašnjenja politike i aktivnosti Srpskog kulturnog kluba, koji je formalno istupao nezvanično. Osnovan 15. januara 1937. godine pod parolom “Srbi na okup” sa ciljem spašavanja

⁴ U tom okviru, Pokrajinska organizacija za Bosnu i Hercegovinu obnovljena je na Četvrtoj pokrajinskoj konferenciji KPJ u Mostaru početkom avgusta 1938. godine. Sredinom 1937. godine formiran je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju i posebnom odlukom Pete konferencije neposredno vezan za CK KPJ. Formiranje pokrajinske organizacije KPJ za Makedoniju završeno je 8. septembra 1940. godine.

“Srbije i srpstva” po uzoru na Robespjerov Jakobinski klub. To najjasnije izražava njegovu cjelokupnu djelatnost, sastav i stepen uticaja na državnu politiku.⁵

Ocjenjujući jugoslavenstvo kao promašaj kralja Aleksandra i što još 1918. “nije udario granice Srbije”, Klub se založio za preuređenje države, kao “najvećeg čovjekova dobra”. Programirana je reorganizacija postojećih banovina u hrvatsku i slovenačku nacionalnu autonomiju uz istovremeno obezbjeđenje “srpskog nacionalnog poseda”. Svojom veličinom (2/3 površine Države) ovaj “posed” (Banovina Srpske zemlje) će osigurati hegemoniju srpstva u Jugoslaviji, kao zajedničkoj državi.

Stavove Srpskog kulturnog kluba Slobodan Jovanović je, u svojstvu podpredsjednika, pa predsjednika Vlade (od 1941. do 1943. godine, a i dalje je ostao ključna ličnost u emigraciji), u cjelini prenio na izbjegličku vladu a članovi rukovodstva Kluba Živko Topalović, Dragiša Vasić, Nikola Stojanović, Dragoslav Stranjaković, Mladen Žujović i Stevan Moljević⁶ na njenu “vojsku u Otadžbini”, odnosno četnički Ravnogorski pokret Draže Mihailovića. Sa tim stavovima, ideologijom i platformom će se NOP u periodu borbe za međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije suočavati i konačno biti prisiljen na, od međunarodne zajednice uslovljene, kompromise i ustupke – na objedinjavanje “Kraljevskog i Narodnooslobodilačkog pokreta”. Platforma NOP-a, pri tome će biti značajno okrnjena.

Slobodan Jovanović je, na primjer, priznao da je nagodbom Cvetković – Maček 26. avgusta 1939. godine⁷ “izvršeno etničko omeđavanje”. Hrvatima

⁵ U Klubu su raspravljana najvažnija pitanja državne – zapravo srpske nacionalne politike za račun vlade i Generalštaba (predsjednik Slobodan Jovanović, sekretar Vaso Čubrilović, Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, podpredsjednici, Stevan Moljević, Mladen Žujović, Živko Topalović, Dragan Stranjaković i dr. članovi užeg rukovodstva. Imao je širu mrežu odbora po većim mjestima te više glasila (“Srpski glas”, “Srpska riječ”, “Srbadija”).

⁶ Apsolutno je nemoguće da se cjelokupno rukovodstvo Srpskog kulturnog kluba nađe slučajno u političkom rukovodstvu Ravnogorskog pokreta, koji se smatra legitimnim nasljednikom poražene vojske. To što je Ilija Trifunović predsjednik “Narodne odbrane” i britanski kandidat za vođu gerilske organizacije, našao u Herceg Novom (van događaja) uslovlilo je da izbjeglička vlada za tu funkciju prihvati manje kompetentnog D. Mihailovića. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918.-1988*, druga knjiga, Nolit, Beograd 1989, str. 52-66.

⁷ Šire o nagodbi vidi: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

i Slovincima priznato je da su narodi, ali su samo Srbi bili nacija.⁸ Dvije banovine su bile svedene na etnički čiste slovenačke i hrvatske prostore. Na riječima im je priznavana značajna nacionalna autonomija, ali se ostalo na “jedinstvenoj državi” u kojoj banovina Srpske zemlje, ima supremaciju. To je još od Načertanija uslov srpske supremacije na Balkanu, kao krajnjem cilju u obnovi Dušanovog carstva. Banovini Srpske zemlje pripale bi dvije trećine teritorije i ukupnog stanovništva – gotovo sve nacionalne i vjerske manjine, nepriznati narodi - Muslimani, Crnogorci i Makedonci, te veliki broj Hrvata.

Jednom od prvih akcija Srpskog kulturnog kluba smatra se izvršenje naloga Vlade i Generalštaba o pripremi prijedloga za rješenje albanske manjine u Jugoslaviji, u vezi sa predstojećim zaključenjem Pakta o prijateljstvu između Jugoslavije i Italije, kojim se pokušalo, između ostalog i tajnim klauzulama, stvoriti “modus vivendi” između decenijama suprotstavljenih osvajačkih interesa na području naseljenim Albancima.⁹

Sekretar tek osnovanog Srpskog kulturnog kluba, prof. dr. Vaso Čubrilović, između ostalog koristeći i studije Đorđa Krstića i Antonija Uroševića pod istovjetnim nazivima: *Kolonizacija u južnoj Srbiji*, izdate u Sarajevu 1928. i Skoplju 1929. godine, već 7. marta 1937. godine podnio je referat *Iseljavanje Arnauta*, čiji zaključak je bio imperativ – “raseljavanje Arnauta u masi”.¹⁰ Poslije dvije decenije primjene raznih drugih mjera, na osnovu tog referata, vlade Jugoslavije i Turske su 11. jula 1938. godine zaključile *Konvenciju o regulisanju iseljavanja muslimanskog stanovništva sa područja južne Srbije*. Po toj Konvenciji

⁸ Da bi to dokazao Vaso Čubrilović je napisao *Političku prošlost Hrvata*. Knjigu je izdala Politika, Beograd 1939.

⁹ Londonskim paktom iz 1913. godine pristupanje Italije Antanti plaćeno je obećanjem punog suvereniteta nad Valonom i ekonomskim zaleđem, te mandatom da u ime Društva naroda administrira slobodnom Albanskom državom. To gledište velike sile su potvrdile i Memorandumom od 9. decembra 1919. Srbija je, međutim, pretendovala na sjevernu Albaniju do Crnog i Velikog Drima, odnosno do: rijeke Maća i izvornog dijela Crnog Drima, ali ni do 1926. kriza i oružani sukobi nisu riješeni.

¹⁰ Elaborat se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, Fond Vojske Kraljevine Jugoslavije br. 2, kutija 69, fascikla 4. Objavljen je više puta, između ostalog u knjizi Hamdije Šarkinovića, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Podgorica 1997, str. 213-229.

za 6 godina trebalo je iseliti 40.000 porodica (sa 200.000 Turaka, Albanaca i Muslimana) iz 18 srezova Vardarske, Zetske i Moravske banovine.¹¹

Najaktivniji u objavljivanju intencija Kluba bili su svakako njegov predsjednik i sekretar. Klub je u ostalom bio i osnovan nakon izlaska iz štampe Jovanovićevih knjiga: *Iz istorije političkih doktrina* (Beograd 1935.) i *Poratna država* (Beograd 1936.). U toku pripreme nagodbe sa Mačekom Jovanović je objavio knjigu: *Jugoslavenska misao u prošlosti i budućnosti* (Beograd 1939), a Čubrilović *Politička prošlost Hrvata* (Beograd 1939.). U okvir kampanje saradnika Kluba je spadalo i ponovno objavljivanje Garašaninovog *Načertanija*. Objavio ga je sa komentarom Dragan Stranjaković,¹² dok je knjižica Nikole Stojanovića (1880 - 1965) pod karakterističnim naslovom: *Do istraga naše ili vaše* kao i Garašaninovo *Načertanije* objavljivano više puta.

Kada je, međutim, kucnuo čas da se na poziv Antifašističke koalicije organizira pokret otpora u okupiranim zemljama, izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije, čiji je podpredsjednik, a potom i predsjednik bio Slobodan Jovanović, bila je protiv. Kalkulisala je da bi to u datim okolnostima isključilo njene šanse da se u oslobođenoj zemlji vrati na vlast i obnovi velikosrpsku hegemoniju. Zasljepljena zabludama o komunistima, potcjenjujući njihovu snagu i naročito smatrajući platformu NOP-a neprihvatljivom, izbjeglička vlada se oglušila na prve vijesti o ustanku u zemlji i njegovim uspjesima, te ga osudila kao uzurpaciju vlasti i uzaludno prolijevanje krvi, nastojeći da se za vrijeme okupacije sačuva status quo. Tek kada se sa Ravne gore javio anonimni pukovnik Draža Mihailović, a naročito kad je po njenom zahtjevu prekinuo započete pregovore sa VŠ NOPOJ, ona je počela svojatati uspjehe NOP-a i pripisivati ih svojoj "Jugoslovenskoj vojsci u Otadžbini" u što je preimenovala Dražine četnike. Čim je preuzeo predsjedništvo Vlade Slobodan Jovanović je Dražu imenovao za svog ministra vojske i mornarice, "brzometno" ga unaprijedio u sve generalske činove, a onda 10. juna 1942, imenujući ga za načelnika Štaba vrhovne komande, ovu prenio u zemlju i da bi se osigurao od nepoznatog

¹¹ A. Avdić, Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva rata, *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, str. 119 - 120. Hamdija Šarkinović, navedeno djelo, str. 203 - 229.

¹² Dragoslav Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije", u: *Spomenik SANU* br. XCI, Beograd 1939. Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*. Ljiljan, Sarajevo 1996, str. 28. i 179, fusnota 5.

pukovnika, za njegovog zamjenika postavio svog podpredsjednika Srpskog kulturnog kluba, književnika Dragišu Vasića.¹³

U toku borbe za međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije, rukovodeći ljudi Kluba bili su vrlo angažirani da se to priznanje uslovi izmjenom Platforme NOP-a. Jovanović i Topalović su to radili okupljanjem reakcionarne emigracije, a Čubrilović, kao “Srbo-hrvat” i “slovenofil, bez stranačkog opredjeljenja” u okviru JNOF-a Srbije. Time je Narodnooslobodilačkom pokretu, pored borbe protiv okupatora i njihovih kolaboracionista, uključujući i četnike (odnosno JVUO), nametnut značajan element konfrontacije sa Vladom u inostranstvu, a preko toga i zainteresiranim velikim silama Antifašističke koalicije.

III

Antifašistička koalicija bila je tek u stvaranju i zbog suprotnosti društvenih poredaka, osim u pogledu poraza fašizma, ni u čemu drugom nije mogla biti jedinstvena, pa su podjele interesnih sfera velikih sila i različitih nacionalnih interesa i u njoj bile aktuelne. Bez obzira na nedemokratski valikosrpski režim u njoj, Narodnooslobodilački pokret se opredijelio za odbranu zemlje, od fašističke okupacije. Na Majskom savjetovanju, međutim, ostalo se po inerciji pri najznačajnijem elementu svog Partijskog programa – socijalnoj revoluciji.

Izazov jedinstva svih patriotskih i demokratskih snaga kao bitne pretpostavke za uspjeh u borbi protiv fašizma, nakon napada Trećeg rajha na Sovjetski Savez, uslovio je dva bitna koraka u konsolidaciji Antifašističke koalicije. Prvi, Kominternu (i SSSR) promijenili su ocjenu karaktera rata,¹⁴ proglasili ga odbrambenim i konstatovali “da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne socijalističkoj revoluciji”.¹⁵ Drugi, 14. avgusta 1941. Čerčil i Ruzvelt su potpisali Atlantsku povelju, u kojoj je istaknuto “pra-

¹³ Draža Mihailović je dakle bio samo jedan od izvršilaca, a politiku “Kraljevskog pokreta” s kojim se Narodnooslobodilački pokret, pod pritiskom velikih sila na kraju rata morao “objediniti”, vodili su drugi. Ivan Šubašić je bio samo slučajni posrednik i to zbog činjenice da je bio “američki čovjek”.

¹⁴ Na toj liniji bila je i Odluka o raspuštanju Kominterne 15. maja 1943. godine.

¹⁵ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, str. 196 - 197.

vo svih naroda na samoopredjeljenje i slobodan razvitak”.¹⁶

Platforma ustanka u zemlji morala se tome prilagoditi, ali su ocjene o krizi sistema i uzrocima aprilske katastrofe ostale, kao i načelan stav da je otvaranje perspektive demokratskog preobražaja uslov da široki narodni slojevi pođu u borbu protiv okupatora. Sada se naglašava antifašistički i oslobodilački karakter te borbe. Odnos prema drugim političkim snagama više se ne veže s njihovim koncepcijama društvenog uređenja, nego sa njihovim odnosom prema okupatoru i spremnosti da se uključe u oružanu borbu protiv njega. Umjesto zahtjeva za prihvatanje rukovodstva KPJ, sada se izjašnjava za saradnju na ravnopravnoj osnovi u toj borbi. To je naglašeno već u Uputstvu pod nazivom Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda objavljenom 10. avgusta 1941. godine u prvom broju “Biltena” Glavnog štaba NOPOJ, izričitom konstatacijom da partizanski odredi “nisu borbena formacija bilo koje političke partije ili grupe” i da njihova politička linija mora biti: “narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije bez razlike na politička i vjerska uvjerenja”.¹⁷

Promjene u svijetu, koje su se prije svega očitovale u stvaranju svjetske Antifašističke koalicije, nisu bitnije uticale na stavove građanskih političkih stranaka u zemlji, pa ni onih (formalno) prozapadne orijentacije. Nesigurne u pobjedu Antifašističke koalicije i nevoljne da u to ulože svoju i onako neveliku snagu i ugled, radije su čekale ishod hrvanja svjetskih divova. I dalje su “smatrale” da nema uslova za oružanu oslobodilačku borbu, i čekale za to “povoljne uslove”. Ocjena da pri tom ne mogu sačuvati u Kraljevini ostvarenu velikosrpsku hegemoniju bila je odlučujuća.

Prve slobodne teritorije postavile su i problem vlasti na njima. Nije se moglo osloniti na organe vlasti Kraljevine Jugoslavije u zemlji. Vlada je pobjegla van zemlje, a aktom o kapitulaciji Kraljevske vojske, banovinske i sreske vlasti u zemlji, zajedno sa njihovim ustanovama, samoupravnim opštinama, te žandarmerijom i policijom stavljeni su na raspolaganje okupatora i ponašali se kao njihovi kolaboracionistički izvršni organi. Zato je na Savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941.) za organe ustaničke vlasti na oslobođenim

¹⁶ Juraj Andrašić, *Atlantska povelja*, u: *Vojna enciklopedija*, Beograd 1970, sveska 1, str. 289.

¹⁷ J. B. Tito, *Zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda*, u: *Bilten Glavnog štaba NOPOJ*, br. 1, od 10. avgusta 1941. godine.

teritorijama prihvaćen naziv narodnooslobodilački odbori. Iako su dugo vremena smatrani privremenim, iz toga se u toku oslobodilačkog rata razvio sistem narodne vlasti, uključujući zemaljska vijeća po pojedinim republikama i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, konstituisano 26. novembra 1942. godine u Bihaću.¹⁸

IV

Sušтина Platforme se uskoro svela na dva osnovna problema: - oslobođenje od fašističke okupacije zemlje, i rješenje nacionalnog pitanja u njoj. Za prvo su koncentrisane ukupne snage Narodnooslobodilačkog pokreta, a perspektiva rješavanja drugog je ostala stalni uslov angažovanja svih naroda u borbi za to oslobođenje. Suštinu Platforme najbolje je neposredno po konstituisanju AVNOJ-a, izrazio Tito: “*Narodnooslobodilačka borba bi bila samo fraza, pa čak i prevara kad ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, kad ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd*”.¹⁹ U pripremama za Drugo zasjedanje AVNOJ-a razmatrana je i mogućnost formiranja Balkanske ili Južnoslavenske federacije, ali to nije uvršteno u Platformu.²⁰

Konstituisanjem Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao najvišeg predstavničkog političkog organa Narodnooslobodilačke borbe, ovo tijelo je preuzelo da rukovodi radom i razvojem narodnooslobodilačkih odbora, ali iz spoljnopolitičkih razloga nije proglašeno najvišim organom vlasti. Zbog protivljenja vlade SSSR-a njegov izvršni organ nije proglašen Vladom, ali je tako bio organizovan i to je stvarno bio.²¹ Rezolucijom osnivačke skupštine

¹⁸ Atif Purivatra, AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, u: *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo, 1984, str. 141 - 166.

¹⁹ Josip Broz Tito, Nacionalno pitanje u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe. u: *Proleter*, br. 20. decembar 1942. godine.

²⁰ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, druga knjiga, str. 280 - 281.

²¹ Još od 1941. godine NOP je bio organizovan po zemljama, odnosno pokrajinama, po šemi postavljenoj u Narodnofrontovskoj platformi i na federativnom principu uređenja države. Prvi je bio formiran GNNO za Srbiju novembra 1941. u Užicu; za Crnu Goru i Boku 8. februara 1942. u manastiru Ostrogu; za Vojvodinu novembra 1942. Glavni štabovi NOPO

u Bihaću održane 26/27. novembra 1942. godine objavljeno je da je konstituisano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije – AVNOJ, kao najviše predstavničko tijelo, kao izraz ostvarenog jedinstva u borbi za konačno oslobođenje i punu slobodu i ravnopravnost, dok se u Proglasu govori i o “slobodnim nacionalnim jedinicama” u jugoslavenskoj državnoj zajednici među kojima je izričito pomenuta i Bosna i Hercegovina, a takođe i “Srbi, Hrvati i Muslimani”, kojima je potrebna iskrena i bratska saradnja da bi ona mogla napredovati. Odmah poslije zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću CK KPJ je dao inicijativu da se obrazuju nacionalna (zemaljska) antifašistička vijeća, čije je ostvarenje počelo već u martu 1943. godine formiranjem Inicijativnog odbora za saziv Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske.²²

U tri mjeseca, koliko su trajale pripreme zasjedanja, više puta ga je pokretao Josip Broz Tito. Bilo je inicijativa i sa terena, na primjer, ona iz Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu iz avgusta 1943. godine. U vrhu NOP-a egzistirao je i drugi stav, čiji su nosioci bili Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, koji se temeljio isključivo na nacionalnom principu: koliko naroda – toliko federalnih jedinica.²³ To je značilo nepriznavanje trećeg po broju naroda u zemlji – Muslimana. O broju federalnih jedinica i kriterijima, u okviru priprema Zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu raspravljao je i CK KPJ bar dva puta. U prvom projektu Odluke bilo je predviđeno pet federalnih jedinica (umjesto devet, kako je ukazivala praksa NOB). Sa pozivom na zahtjev Pete zemaljske konferencije iz 1940. godine, i obrazloženjem da je “višenacionalna”, za Bosnu i Hercegovinu se predviđao status autonomne pokrajine. Kad se nije moglo opredijeliti hoće li kao takva pripasti Srbiji ili Hrvatskoj izašli su sa

---

formirani su u 1941. Formirano ih je sedam: Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Boka, Sandžak, Bosna i Hercegovina, Slovenija, Vojvodina.

²² ZAVNOH je konstituisan 13. juna 1943. u Otočcu, a ostala vijeća u oktobru (Slovenija) i novembru (Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine), dok je ASNOM obrazovan u avgustu 1944, a SNOOS u aprilu 1945. godine.

²³ Nasuprot zvaničnoj praksi NOB u Bosni i Hercegovini i Sandžaku predlagači teksta Odluke tvrdili su: u Jugoslaviji živi pet formiranih nacija i svaka od njih treba da u svojoj federalnoj jedinici vidi ostvarenje svoje nacionalne slobode. Po tome ni za ostale nacionalno mješovite pokrajine nije bilo mjesta među federalnim jedinicama. Rodoljub Čolaković, Pravi odgovor na pitanje “čija je Bosna i Hercegovina?”, u: *AVNOJ i NOB u BiH*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1974, str. 11 - 20.

prijedlogom da bude neposredno vezana za savezne ustanove. Edvard Kardelj, pa onda naravno i Tito se složio sa argumentima PK za Bosnu i Hercegovinu o vjekovnoj historijskoj cjelini i da će kao samostalna probleme lakše rješavati u interesu svih.

Sa obrazloženjem “da su narodi Jugoslavije, u potpunom skladu s Atlantskom poveljom, stekli pravo da sami odlučuju o svojoj sudbini”, na Drugom zasjedanju u Jajcu 29. i 30. novembra 1943. godine AVNOJ je proglašen najvišim zakonodavnim i izvršnim tijelom u zemlji. Bilo je, međutim, načisto da Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, zbog spoljopolitičkih razloga, ima karakter privremene vlade.²⁴

V

Premda su i do tada Narodnooslobodilački pokret, narodna vlast i oružane snage, organizovane po šemi Narodnofrontovske platforme, novi nacionalni odnosi i ravnopravnost naroda ozakonjeni su Odlukom o federativnom uređenju. Uz to, u Odluci je doslovno rečeno: “nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbijedit će se sva nacionalna prava”. Međutim, nacionalne manjine u Deklaraciji AVNOJ-a nisu pomenute.

Ipak je, izričitim nepominjanjem pojedinih naroda (Bošnjaci-Muslimani koji su bili bitan faktor u dva već konstituisana zemaljska antifašistička vijeća i dvije “zemlje”), i drugih višenacionalnih teritorija (Vojvodina, Sandžak, Kosovo), uveliko organizovanih na principima platforme NOP-a²⁵ (namjerno ili nenamjerno) ostavljen prostor za eventualna kasnija pogađanja. AVNOJ se tom prilikom izričito oglašio o problem višenacionalnih zajednica iako se znalo da je Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka već bilo konstituisano, ali je – ne svojom krivicom – izostalo sa Zasjedanja u Jajcu.

U svakom slučaju, neuzimanje u obzir jasne i kategoričke Rezolucije ZAVNOBiH-a od 25. novembra 1943. i ZAVNO Sandžaka od 20. novembra

²⁴ Sve tri velike sile Antifašističke koalicije priznavale su i održavale diplomatske i druge odnose sa izbjegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu i ako je njena vojska “u Otadžbini”, na čelu sa ministrom Dražom Mihailovićem otvoreno saradivala sa okupatorom.

²⁵ Hamdija Pozderac, Nacionalno pitanje i stvaranje jugoslavenske zajednice, u: *AVNOJ i savremenost*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1974, str. 13-33; A. Purivatra, AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, u istom zborniku radova, str. 141-144.

1943. dovelo je u pitanje vjerodostojnost Platforme NOP-a. Pominjanje Muslimana u proglasu AVNOJ-a to nikako nije moglo izmijeniti. Nečastan postupak, kojim je onemogućeno prisustvo Sandžačke delegacije na Zasjedanju, to takođe potvrđuje.²⁶

Bitna karakteristika svih jedinica Narodnofrontovske platforme (Platforme NOP-a) bila je neposredna veza rukovodećih organa jedinice (pokrajine, odnosno zemlje) za centralna rukovodstva Partije – CK KPJ, oružanih snaga – VŠ NOV i POJ, političkog predstavništva odnosno vlasti – AVNOJ. Svođenjem kriterija da bi nešto postalo jedinica isključivo na nacionalni, čitavu deceniju izgrađivana i godinama uspješno praktikovana platforma Narodnog fronta, odnosno NOP-a uveliko je devalvirana. Napravljeni izuzetak pri tome za Bosnu i Hercegovinu nije značio mnogo.

Deklaracija o osnovnim pravima nacijai građana DFJ, koju je Predsjedništvo AVNOJ-a pripremalo februara i marta 1944. na Kočevskom rogu u Sloveniji (autor Moša Pijade) izričito je pomenula Vojvodinu i Sandžak, ali ne i Kosovo. Predviđajući da Pokrajinsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Vojvodine imenuje “pokrajinsku narodnu vladu” a ZAVNO Sandžaka “Oblasni narodnooslobodilački odbor” uz nepominjanje Kosova, Nacrt deklaracije je doveo u pitanje, u Nacrtu naznačeno “pravo ove tri višenacionalne jedinice da kasnije odrede svoj odnos i položaj u Federaciji”.²⁷

Cinjenica da je samit Antifašističke koalicije u Teheranu, održan uporedo sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a u Jajcu, priznao NOV i POJ kao “ratujuću stranu i vojnog saveznika” i zaključio da kao takvi budu maksimalno pomognuti, da je AVNOJ osporio izbjegličku vladu i do odluke o poslijeratnom

²⁶ Mustafa Memić, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji afirmacije Sandžaka i bošnjačkog nacionalnog bića, u: *Društveno-politički kontinuitet Sandžaka*, Sarajevo, 1996, str. 189-233.

²⁷ Deklaracija je pripremana za proljeće predviđeno Treće zasjedanje AVNOJ-a, a trebalo je da je potpišu NKOJ, Predsjedništvo AVNOJ-a, predsjedništva svih zemaljskih antifašističkih vijeća, a onda i svi vijećnici AVNOJ-a, kao svoju ugovornu obavezu, po ugledu na Deklaraciju Kongresa sovjeta iz 1922. godine. Tokovi NOB su to onemogućili, pa su ovaj nadustavni akt odvojeno, u sličnim varijantama usvojila antifašistička vijeća, odnosno skupštine, pri konstituisanju u najviša zakonodavna i izvršna tijela federalnih jedinica. Vidi Muharem Kreso, Vrijeme i uslovi nastajanja Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine, u: *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2000. i 2001, str. 51-60; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, druga knjiga, str. 463.

državnom uređenju zabranio dolazak kralja u zemlju, usloвила je vrlo složenu i dugotrajnu borbu za međunarodno priznanje u Jajcu praktično proklamovane Demokratske Federativne Jugoslavije.

Pokušavajući da sačuva britanske interese u Jugoslaviji, Vinston Čerčil je više od godine dana, žrtvujući Dražu Mihailovića, utrošio na spasavanje Monarhije i “objedinjavanje Kraljevskog i Narodnooslobodilačkog pokreta”.²⁸ Po povratku iz Teherana u Kairu je savjetovao Kralju da otpusti Dražu Mihailovića i preporučio kompromis (sa kojim se bio složio i SSSR) između Kraljevske vlade i NKOJ-a. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije od početka je osjećao pritisak Velike Britanije i nadajući se da će mu se, posebno uz podršku SSSR-a, oduprijeti u februaru 1944. godine donio je odluku da vodi i neposredne pregovore sa izbjegličkom vladom o njenom prihvatanju za partnera u vlasti DFJ i budućem uređenju Jugoslavije, ali isključivo sa pozicija Drugog zasjedanja AVNOJ-a.²⁹ Međutim, to je samo po sebi moralo dovesti u pitanju neke njegove odluke i u junu dovelo do početnog sporazuma Tito-Šubašić, a neuspjelim “pučevima” Lorkovića i Lukačevića i pokušaja da se preuzimanjem i otvorenih kolaboracionista ojača baza izbjegličke vlade, pa je 8. avgusta 1944. Šubašićeva vlada osudila sve saradnike okupatora, a dvadeset dana kasnije Kralj oduzeo komandu Draži Mihailoviću, priznao NOVJ i njenog komandanta maršala Tita.³⁰ Za to vrijeme, do 2. avgusta 1944, na osnovu odluka AVNOJ-a u Jajcu, bile su konstituisane četiri federalne jedinice DFJ.

Početak nove, završne etape hrvanja oko primjene Platforme Narodnooslobodilačkog pokreta, po kojoj je sada, “objedinjavanjem Kraljevskog i Narodnooslobodilačkog pokreta”, trebalo definitivno konstituisati Demokratsku Federativnu Jugoslaviju te dovršiti konstituisanje njenih sastavnih jedinica, koincidirala je sa još jednim samitom Antifašističke koalicije. Bila

²⁸ Zaključujući da je to za Monarhiju “jedina šansa” Vinston Čerčil je u tom cilju u VŠ NOV i POJ uputio posebnu misiju na čelu sa svojim sinom Randolfom i početkom januara 1944. naredio da se povuku sve vojne misije koje su bile kod Draže Mihailovića. Posljednji se povukao brigadir C. D. Armstrong sa svojim štabom 31. maja 1944. godine.

²⁹ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941. do 1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str. 671.

³⁰ Miloš Minić, *Četnici i njihova uloga u vreme Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945*, Beograd 1982.; Pero Morača, *Četnici 1941-1945*, u: *Vojna enciklopedija*, sveska 2, Beograd 1971, str. 261-265.

je to Moskovska konferencija (9. do 18. oktobra 1944.) na kojoj su Čerčil i Staljin, po načelu “fifti-fifti” podijelili interese u Jugoslaviji, nakon što je umjesto ranije očekivanog engleskog iskrcavanja došlo do ulaska Crvene armije u Jugoslaviju i zajedničke operacije za oslobođenje Beograda, koja je uskoro rezultirala konačnim oslobođenjem istočne polovine zemlje.

Sutradan po završetku Moskovske konferencije u Beloj Crkvi i Vršcu počeli su trinaestodnevni pregovori NKOJ-a i Vlade Šubašića o sastavu Jedinstvene vlade DFJ. Ugovor potpisan 2. novembra 1944. u Beogradu³¹ ne pruža potpunu sliku o toku pregovora, ali je sigurno da su pregovarači o sastavu Jedinstvene vlade pod savezničkim pritiskom, u zajedničku kompromisnu platformu objedinjenog Pokreta, a to znači i u konkretan Vladin program nastojali što više unijeti elemenata dotadašnjih svojih platformi. Već na samim pregovorima pokazalo se da dogovor o podjeli interesa ne znači mnogo, ako je jedna strana prisutna i vojnom silom i ako obje strane u značajnom smislu preferiraju uticaj i interes prisutne strane. To potvrđuje i formiranje Sveslovenskog komiteta za Jugoslaviju 14. januara 1945, kao i niz drugih manifestacija i postupaka.³² U Vladu je ušlo 28 ministara, Kraljevska vlast je zamijenjena namjesničkom, a Vlada je učinjena odgovornom AVNOJ-u, objedinjene oružane snage (ojačane sa 250.000 novomobilisanih iz Srbije i naoružanih ruskim naoružanjem) trebalo je reorganizovati u Jugoslavensku armiju i centralizovati ih ukidanjem glavnih štabova federalnih jedinica. Početkom novembra 1944. Staljin i Molotov uputili su savjet maršalu Titu da dà amnestiju četnicima, našto im je (12. novembra 1944.) morao debelo obrazlagati da se amnestija treba odnositi jednako na sve kolaboracioniste, a onda i prepustiti da to učini Predsjedništvo AVNOJ-a.³³

³¹ Objavljen u *Službenom listu DFJ* br. 11 iz 1945. godine.

³² Neposredno pred početak pregovora VŠ NOV i POJ, 17. oktobra 1944. godine, morao je na pravcu nastupanja glavnine 3. ukrajinskog fronta, u Banatu, Bačkoj i Baranji uvesti *vojnu upravu* (ukinutu 27. januara 1945.), kako bi u tim oblastima – zbog nepostojanja efikasne mreže NOO - preuzela izvršnu i sudsku vlast. Velikoruska politika, a naročito negativna politika prema manjinama Sovjetskog saveza, više je odgovarala izbjegličkoj vladi i velikoruskim krugovima u ime čijih interesa je nastupala. Premda to nije bilo predviđeno dogovorom od 28. septembra, iz Bačke i Banata evakuirano je u SSSR 51.000 pripadnika njemačke nacionalne manjine.

³³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, druga knjiga, str. 385. Predsjedništvo je

VI

Još se mastilo na potpisima Sporazuma nije bilo ni osušilo u javnost je izbio značajan elemenat razgovora, kojim ilustruje činjenicu da se dogovorilo još o ponečem i da se to direktno odnosi na realizaciju Platforme NOP-a. Mala notica u *Politici* registrovala je da je 3. novembra 1944. prof. Vaso Čubrilović, na Kolarcu održao predavanje *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*. Sadržaj predavanja otkrio je tek 1996. mladi historičar Goran Ilić i *Elaborat* objavio u beogradskom *Nedeljnom telegrafu*.³⁴

Devetnaest dana kasnije Predsjedništvo AVNOJ-a, na jednoj od prvih sjednica u oslobođenom Beogradu, 21. novembra 1944. godine donijelo je Odluku o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile.³⁵

Tačkom 2, člana 1. Odluke konfiskovana je imovina pripadnika njemačke nacionalne manjine.

Frapantna je sličnost sadržaja Čubrilovićevog elaborata *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji* sa porukama iz Moljevićevog traktata *Homogena Srbija*, od 30. juna 1941, te njegovog elaborata *Iseljavanje Arnauta* od 7. marta 1937, pa i posljedica Odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. Posebno je to bilo u suprotnosti i sa Odlukom AVNOJ-a o federativnom uređenju od 29. novembra 1943. godine kojom je izričito naznačeno da će se “nacionalnim manjinama obezbijediti sva nacionalna prava”, dakle bez izuzetka.³⁶ Ovim je međutim, napravljen izuzetak i to kardinalan, što je tako davno usvojenu i godinama sprovedenu Platformu NOP-a veoma teško kompromitovalo. Sličnost elaborata ove vrste nedvosmisleno ih povezuje sa Srpskim kulturnim klubom i njegovom aktivnosti od 1937. do 1941, pod neposrednim rukovođenjem predsjednika, Slobodana Jovanovića, ukazuju da su dio istog Projekta. Istovremeno

---

Amnestiju usvojilo na sjednici 21. novembra 1944. Slobodan Nešović, *Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ*, Beograd, 1951.

³⁴ Elaborat se nalazi u Arhivu Srbije, Fond Prezidijuma Narodne skupštine Narodne republike Srbije, pod oznakom AS-G 16-F1.

³⁵ Objavljena u *Službenom listu DFJ* br. 2/1945.

³⁶ Koča Jončić, Narodnosti Jugoslavije od odluka AVNOJ-a do Ustava, u: *AVNOJ i savremenost*, str. 173-206.

to ukazuje i da su bar najistaknutiji članovi SKK ostali na tim pozicijama i u toku čitavog rata, bez obzira na kojim funkcijama su se nalazili.³⁷

Kako je došlo do toga, koji su uticaji primarni i koliko je neposredna veza Elaborata i Odluke, bez daljnjeg istraživanja za sada nije moguće preciznije reći. Koliki je uticaj opšte klime u redovima pobjednika u kojoj je u Beogradu 14. januara 1945. godine formiran Sveslovenski komitet za Jugoslaviju? Koliki je uticaj “predhodnog psihološkog raspoloženja za iseljavanje”, posebno koliki je uticaj “starijeg brata” u koga predlagač polaže “veliko uzdanje” i koji tu “metodu rješavanja manjinskih problema primjenjuje još od prije rata”?

Bez obzira da li je kolektivno kažnjavanje (konfiskacija imovine) bilo predmet pregovora, Akt Predsjedništva AVNOJ-a je bio izvršan, a izvršavanje Sporazuma, odbijanjem Kralja da ga prihvati, odloženo je za puna tri mjeseca. Naime, kralj je vlast na namjesnike prenio tek ukazom od 29. januara 1945. Za to vrijeme je bilo zakočeno, Platformom i relevantnim odlukama saveznika i odlukama federalnih instanci, predviđeno konstituisanje preostale tri višenacionalne “jedinice”. Kažemo samo jedinice, jer je njihov federalni status već ranije bio doveden u pitanje.

Velike sile Antifašističke koalicije još jednom su sa Konferencije u Jalti (4. do 11. februara 1945.) odlučno poručile da se Sporazum konačno provede. Višestranački sistem vlasti na kome su insistirali zapadni saveznici, bio je ostvaren u Sloveniji još 1941, već je funkcionisao u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pa je novembra mjeseca 1944. po konstituisanju Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (4. do 11. novembra 1944.), konstituisan i Jedinstveni NO front Srbije u koji su se do marta 1945. uključile Narodna seljačka stranka, Jugoslovenska republikanska stranka, Savez zemljoradnika i neke grupe i frakcije.³⁸ Uoči donošenja Deklaracije JNOF-a Srbije one su izra-

³⁷ Slobodan Jovanović je u emigraciji otišao u svojstvu podpredsjednika Simovićeve pučističke vlade, Živko Topalović, bio je u ratu predsjednik četničkog Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije, Stevan Moljević, predsjednik Izvršnog odbora tog komiteta i Mladen Žujović, specijalni Dražin opunomoćenik za Dalmaciju i zapadnu Bosnu, u ljeto 1944. našli su se u inostranstvu na važnim funkcijama pod okriljem Izbjegličke vlade. Elaborat od 3. novembra 1944, ukazuje da je na tim pozicijama ostao i sekretar Kluba Vaso Čubrilović, koji je kao nestranački “slovenofil” po oslobođenju Beograda stupio u JNOF Srbije.

³⁸ Demokratska stranka (Milan Grol) ostala je van JNOF-a, a burni razvoj JNOF-a Srbije nije mogao pratiti uticaj KPJ.

zile rezerve prema rješenju nacionalnog pitanja (bili su protiv priznanja Make-donaca i Crnogoraca, pa i protiv do tada konstituisanog ZAVNO Sandžaka, GNOO Vojvodine i GNOO Kosova i Metohije).

U pripremama za Drugo zasjedanje AVNOJ-a trebalo je dovršiti konstituisanje njihovih rukovodećih organa po sve tri linije: - partije, vojske i najviših političkih predstavništava, koja su od osnivanja AVNOJ-a u Bihaću imala i ulogu vrhovnih organa vlasti u datim zemljama odnosno pokrajinama. Do 25. novembra 1943. sve je bilo obavljeno u Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Sandžaku i Bosni i Hercegovini.

Prvobitni prijedlog Odluke o federativnom uređenju, polazio je isključivo od nacionalnog kriterija, i uz to isključio treći narod po broju, ignorišući činjenicu da predstavlja bitan faktor u dvije već zacrtane pokrajine (Bosna i Hercegovina i Sandžak), ignorišući činjenicu da je kao narod priznat na Petoj konferenciji KPJ 1940; da su u 1941. godini za te pokrajine formirani Glavni štabovi narodnooslobodilačkih odreda; kao i da je shodno odluci Osnivačke skupštine AVNOJ-a u Bihaću – bio zakazan izbor najviših političko-predstavničkih tijela tih pokrajina, odnosno zemaljskih antifašističkih vijeća.

Narodnooslobodilački pokret, odnosno Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i lično Josip Broz Tito, već godinu dana su bili pod snažnim pritiskom i ucjenom priznavanja tekovina četverogodišnje narodnooslobodilačke borbe zbog nepriznavanja izbjegličke vlade, koja je putem svoje Vojske u otadžbini (četnika) saradivala sa okupatorom i izvršila brojne zločine.

Sad poslije Moskovske konferencije i "fifti-fifti" dogovora Čerčila i Staljina, a onda sovjetske vojne prevage na Balkanu, nije bilo samo u pitanju prihvatanje izbjegličke vlade kao partnera u Jedinствenoj vladi DFJ, nego i ozbiljno kršenje jasno formulisane Platforme NOP-a u pogledu preuređenja zemlje u zajednicu istinski ravnopravnih naroda i narodnosti. Spriječen je povratak na predratnu velikosrpsku hegemoniju, odbranjeno je na Drugom zasjedanju u Jajcu utvrđeno federalno uređenje zemlje, ali je izostalo 1941. godine strukturom rukovođenja i komandovanja oružanim ustankom, zacrtano formiranje svih 9 federalnih jedinica.

U toj, posljednjoj godini rata pod pritiskom velikih sila Antifašističke koalicije Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije se morao odreći jedne od najznačajnijih tekovina formulisanim u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-

a, priznati izvjestan legitimitet izbjegličkoj vladi Jugoslavije³⁹ i sa njom, bar u početku, podijeliti vlast, što se 1944-1945. između ostalog ogledalo u stvaranju “Jedinstvene vlade DFJ”, čime su u NOP i organe nove države infiltrirani velikosrpski stavovi i interesi koje je ta vlada zastupala. To je dovelo do značajnog nacionalnog debalansa u strukturama vlasti pa i u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, koja je 1. marta preimenovana u Jugoslavensku armiju.

Ova činjenica je pred kraj 1944. i u 1945. godini usloвила niz poteza ne spojivih sa osnovnim ciljevima Platforme NOP-a, kao što su: - uvođenje vojne uprave u Vojvodini i na Kosovu; - ukidanje federalnog statusa Sandžaka i njegovog Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja, te njegovu podjelu između Srbije i Crne Gore; - protjerivanje blizu pola miliona Nijemaca i na njihovo mjesto u Vojvodinu, naseljavanje uglavnom Srba; - neki srpski političari su tada predlagali i ukidanje Federacije, a Makedonija se jedva oduprla priključenju Srbiji – zbog zahtjeva jedinstva Moravsko-Vardarske doline; - Muslimanima je osporena nacionalna posebnost, a pobjedom na novembarским izborima napušten je i višepartijski sistem.

Sa nasrtajima staljinizma na nezavisnost zemlje, takva praksa i nevolje stihijski su vodili stvaranju ultracentralističke države, koja je pogodovala velikosrpskom shvatanju i čije posljedice su morale dovesti do njenog ponovnog raspada. Dvodecenijskom praksom stvorena konstelacija odnosa se teško prevazilazila, ali su promjene u obrnutom smjeru, iako dosta spore i nedovoljne, bile evidentne. Rukovodstvo je to shvatilo tek šezdesetih godina. Trodnevni samit SKJ (12.-14. novembar 1962.) je konstatovao: ako se hoće Jugoslavija spasiti od propasti mora se “stvoriti savez suverenih država ili konfederacija”, a ako to ne može “moramo dići ruke” od nje.⁴⁰ Na vojnom planu pristupilo se definisanju koncepcije - ONO, što je završeno 1968. godine.

Među prve mjere u tom pravcu je bilo unošenje u republičke ustave 1963. godine odredbe da je dotična republika država; - godinu dana poslije pomenutog samita uklonjen je Aleksandar Ranković, kao nosilac velikosrpskih tendencija i pokušaja (u dosluhu sa SSSR) državnog udara; - 1967. godine

³⁹ Rezolucija AVNOJ-a donesena u Bihaću 27. novembra 1942. godine, Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, u: *Jugoslovenski pregled*, Beograd 1988, knj. I, dok. 152, str. 239-244.

⁴⁰ Dr. Dušan Bilandžić, Titov pokušaj spašavanja Jugoslavije, u: *Rat u BiH – uzroci, posljedice, perspektive* (zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 27.-28. travnja, 1993.), Franjevačka teologija Sarajevo, Samobor, 1994, str. 57-59.

obnovljeno je Vijeće naroda u Saveznoj skupštini; - 1968. godine Kosovo i Vojvodina podignuti su na rang konstitutivnih elemenata Federacije, a Muslimanima je priznata nacionalnost; - 1971. godine radničkim amandmanima na Ustav SFRJ izvršena je temeljita reforma Federacije u smislu decentralizacije; - a 1974. godine donesen je, po mnogima, konfederativni savezni Ustav. Prema ocjeni američkog ambasadora Cimermana, njime je postignuto to da je Tito iza sebe Jugoslaviju ostavio tako decentralizovanu, da ni jedna nacionalna grupa u njoj nije mogla ostvariti supremaciju.

SUMMARY

THE PLATFORM OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT, 1941-1945: GOALS AND REALIZATION

This work examines the National Liberation Struggle in Yugoslavia, which Kreso argues can be reduced to two basic problems: the liberation from fascist occupation and resolution of the national question within the occupied territory. For the first, scholars concentrate on the total forces of the National Liberation Movement; for the second, they examine the participation of all of the nationalities in the Movement (which was seen as the necessary condition to solve the national question). Kreso seeks to connect these two problems by analyzing the relationship between efforts to realize the foundational goals of the Movement and efforts to resolve the national question. He describes these issues as they relate to the decision for a federal organization – in which the national minorities were guaranteed rights, and the Declaration of AVNOJ, in which the national minorities were generally ignored. He also addresses later documents of the Movement, such as the Declaration of the foundational rights of nations and citizens in 1944, in which Vojvodina and Sandžak were mentioned but Kosovo was not. Kreso describes the opposition that existed within the Movement, which created obstacles to the establishment of a foundational platform. He especially emphasizes the acts of a few representatives within the Movement who compromised the original platform (such as a lecture by Vaso Cubrilovic on the problems of national minorities).

Tomislav Išek

SLUČAJ PAŠAGE MANDŽIĆA PARADIGMA TEŽINE TRAGANJA ZA POVIJESNOM ISTINOM

Istina kao spoznajna kategorija je, izuzimajući onu koja je produkt egzaktnih ljudskih aktivnosti, relativan pojam. Ljudi u svakodnevnom životu se susreću sa svim njenim oblicima – radosnim ili bolnim spoznajama. S njom se susreću, a često im “dolazi” i nepozvana.

Historičari po svom habitusu, baveći se isključivo prošlošću, u principu tragaju za istinom. *Eo ipso* ona sadrži neumoljivo povijesno iskustvo. Ono angažira, motivira, obvezuje, uči, hrabri. Ponekad demotivira, obeshrabruje, opominje... I historijska istina i povijesno iskustvo kao njen svojevrsni derivat imaju historijsku konotativnost. Nerijetko se, kada je riječ o zbivanjima svekolike provenijencije (društveno-ekonomskim, i inim, a naročito političkim) često čuje prosudba o višku historije. Naročito je to uočljivo na ex-jugoslavenskim prostorima, posebno bosanskohercegovačkim.

U 2005. godini se obilježava 60. obljetnica od završetka Drugog svjetskog rata, odnosno pobjede antifašizma. Ovakvi veliki datumi su povod za afirmiranje historijskih istina tj. onog što se stvarno dogodilo. Traganju za činjenicama iz prošlih vremena nema kraja. One su osnova za valoriziranje, ali i revaloriziranje događajne historije. Poznati suvremeni istraživač, historiograf i teoretičar moderne povijesti Robert Stradling u svojoj često citiranoj knjizi *Kako predavati povijest Europe XX stoljeća*, posebno poglavljima VII *Kontroverzna i osjetljiva pitanja*, odnosno XX *Višestruki uglovi gledanja*, pruža sjajne primjere za prevazilaženje brojnih zamki, teškoća i prepreka koje stoje na putu svima koji se bave prošlošću, bez obzira da li istražuju, tumače ili pišu o

njoj. Bilo koji od spomenutih tretmana prošlosti podrazumijeva interpretacije nečeg što se desilo. Nerijetki su slučajevi reinterpretacija i revalorizacija uvjetovanih novootkrivenim činjenicama.

Uzrečica *historija se ponavlja* stara je koliko i svijest o vremenu prošlom, iz jednostavnog razloga što su nenaučene lekcije iz daleke ili bliže prošlosti potvrđivale da je to i logično bez obzira da li se radilo o pojedincima ili narodima. Čudno zvuči, ali je istinito, da se mnoge povijesne istine nisu prepoznale ni onda kada su proizlazile iz nediskutabilno utvrđenih činjenica koje su svojim fakticitetom same “govorile”, neprijeporno potvrđivale da se nešto zbio i čemu, gotovo, da nije bila potrebna (re)interpretacija. Za elaboriranje teme značajno je ponoviti ovještalu istinu koja se odnosi na sve pojedince i narode: onima koji nisu bili u stanju da uče i nauče iz historije ona im se ponavlja.

Nimalo čudna veza između onog što se dogodilo i ponovilo na prostorima Bosne i Hercegovine 1941-1942. i pola stoljeća kasnije – 1992, uvjerava me u utemeljenost gore spomenutih teza i ocjena o “ponavljanju historije”, tj. nužnosti i potrebi reinterpretacija već dogođenog, a ne i naučenog.

Slučaj Pašage Mandžića, jednog od vrlo istaknutih rukovodilaca KPJ u BiH, organizatora ustanka u istočnoj Bosni, ministra u prvoj vladi BiH, narodnog heroja, Bošnjaka i na kraju dodao bih najznačajniji kvalifikativ koji, bi bio supstanca njegove ličnosti, borba za istinu – je paradigmatičan. To je, moguće, i jedan od primjera u šta se sve može izroditi neuvažavanje historijskih činjenica, historijskih iskustava i, na kraju, povijesne istine. Njegova *borba za istinu* (1940, 1941-1942, 1948, 1950, 1971, 1974.) poprimala je u događanjima dugog trajanja dvostruku dimenziju: osobnu i univerzalnu. Poanta te borbe, u kojoj se prelama kompleksna ličnost komunista, revolucionara, borca za interese svoga (bošnjačkog) naroda, ali i internacionaliste, bila je u tome što Mandžić nije izgubio životnu bitku sa svojim ideološkim i političkim protivnicima, nego *svojim* suborcima, najbližim suradnicima, na kraju “svojom” Partijom koja ga je kaznila u ime *partijske istine*.

Elaboriranje ove teme bilo je motivirano željom da se, na primjeru sraza analize ponašanja, konkretnih poteza najodgovornijih rukovodilaca ideološki, organizaciono i programski koherentne KPJ (Svetozara Vukmanovića – Tempa, Rodoljuba Čolakovića – Ročka i Todora Vujašinića – Toše) i postratnih vizura jednog njenog istinskog (predratnog, ratnog i poratnog) člana i rukovodioca (Pašage Mandžića – hadži Murata), oko opravdanosti i učinkovitosti

provedenih aktivnosti na političkom i vojnom polju u jednom izuzetno složenom i turbulentnom periodu narodnooslobodilačke borbe (kraj 1941 – početak 1942) na jednom dijelu jugoslavenskog ratišta (istočnoj Bosni), markiraju stvarne dimenzije reperkusija po bošnjački narod s kraja XX stoljeća.

O tom periodu naše novije historije, narodnooslobodilačkoj borbi, ratu i revoluciji održani su brojni politički i znanstveni skupovi, napisane tisuće stranica. Ponajviše ih je objavljeno u zemlji po oprobanoj matrici – da historiju pišu pobjednici. No, priličan je broj natpisa potekao iz pera onih koji su se borili protiv jugoslavenskih partizana. Naročito nakon silaska komunističke vlasti i revivala snaga poraženih 1945, pojavio se popriličan broj djela koja su revalorizirala dotadašnju historiografsku produkciju i reafirmirala one snage koje su pripadale nacifašističkom frontu. Očito je da je na društveno-političkoj sceni redizajniranje povijesti na temelju novih činjenica i povijesnih “istina”. Očito je da će za znanstveno razrješavanje (ne)postojećih “enigmi” trebati još podosta i vremena i napora. Pristupi novoj arhivskoj građi možda i “bace” novo svjetlo, ali razlike u ocjenama događajne historije, čini se, više su predmet dijametralnih polazišta onih koji se bave prošlošću, bilo najstarijom, bilo novijom ili najnovijom. Za seriozne povjesničare, istraživače ili predavače razumljiv i shvatljiv je sraz prononsiranih dojučerašnjih zagovornika (pro)fašističkih ideologija ili protagonista prakse koja je bila produkt njene primjene, s jedne, i njihovih nepomirljivih protivnika, komunistički i antifašistički opredijeljenih ideologa i boraca, s druge strane. Za prve, npr. brigadni, divizijski i armijski đeneral Draža Mihailović jedan je od prvih istaknutih gerilaca među antifašističkim saveznicima (od SAD je nedavno dobio i priznanje). Tito, pak, od tih istih saveznika priznat za respektabilnog partnera je postao diktator, neprijatelj i srpskog pa i hrvatskog naroda. Brojčani pokazatelji stradanja na poznatim stratištima potpuno su dijametralni i to u desecima i stotinama tisuća. Za jedne je Jasenovac bio logor u kome su stradali samo Srbi i to se numerički dokazuje brojkama do 700.000 čak milion. Za druge cifre ubijenih, masakriranih ne prelaze broj od 40.000. Ostali stradali (Jevreji, Bošnjaci, komunisti, partizani, Hrvati, Romi itd.) se jednostavno previdaju. Slično je sa žrtvama Blajburga koji je “rezerviran” samo za hrvatske žrtve (koje su daleko najbrojnije). Sa nabrojanjem ovakvih ekstremnih slučajeva “istine” o stradanjima moglo bi se ići u nedogled. Oni su sami po sebi eklatantni primjeri revidiranja historijskih događanja. Prevaga antipodnih ideološko-političkih

motiva pri prosuđivanju činjenica rezultirala je totalnom nemogućnošću usuglašavanja oko toga što se i kako nešto dogodilo.

Slučaj Pašage Mandžića iz svega što se našlo u njegovoj pozadini (a veoma dobro je elaborirano u knjizi dr Šaćira Filandre, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo, 1998, str. 240-251), je za mene osobno bio intrigantan i interesantan, te po *historijsku istinu* o događajima u kojima su akteri pripadali *istom* ideološko političkom krugu i znakovit da sam, jednostavno želio na njemu demonstrirati težinu puta koga treba proći istraživač u pokušajima njenog dozezanja. Među onima koji se profesionalno bave prošlošću nerijetko se susreće razmišljanje o nužnosti vremenske distance u odnosu prema istraživanim događajima. Ovaj primjer dobrano demantira zagovornike te teorije i ukazuje da je daleko opasnije na putu otkrivanja istine događaje kontekstualizirati u sadašnje vrijeme opterećeno, ponajčešće, dnevnom politikom, interesima pojedinaца, grupa, partija... Bez obzira da li se radi o protivnicima, neprijateljima ili istomišljenicima, pripadnicima jedne partije, pokreta...

Pašaga Mandžić se, to je prevalentno značenje za redove što slijede, sustavno kao revolucionar bavio pitanjem refleksija aktivnosti Partije kojoj je pripadao svim svojim bićem – prema i među Muslimanima, ergo Bošnjacima u vrlo dugom vremenskom periodu od 1940. g. (V Zemaljske konferencije) do 1948. g. (V Kongresa KPJ), a ne tek od 70-tih ili 80-tih godina. Budući da je od početka ustanka bio involviran u sve njegove tokove, da se *in vivo* sučeljavao sa nizom negativnih efekata poteza koje su vukli najodgovorniji rukovodioci partije i u Bosni i Hercegovini i istočnoj Bosni, a koji su, što direktno, što indirektno, pogadali muslimanske mase među kojima je kao “hadži Murat” djelovao, nagonski vođen željom za istinom i definitivnim “slaganjem kockica” mozaika tih zbivanja, on je uporno i višekratno pokušavao otkloniti neke “tamne mrlje” bosanske povijesti ratnog perioda. No, njegovo životno iskustvo nije korespondiralo sa saznanjima o tom periodu koje se moglo sresti u nekritičnim sjećanjima ili rezultatima historiografije u povelju. Na tom svom putu Mandžić nije mogao, a ne sučeliti se sa dojučerašnjim suborcima i po rangu utjecajnijim rukovodiocima ustanka, a tada čelnicima KPJ u sponu.

Već se na V Kongresu KPJ 1948. godine dosta kritički ocjenjivalo da je komunističko rukovodstvo ustanka na njegovom početku prema četnicima ispoljavao oportunistički stav. Ova ocjena je za razumijevanje pozadine i utemeljenosti Mandžićevih želja i kritika vrlo bitna ako se zna da je à la Fidel

Kastro (veoma dugo) višesatno izlaganje generalnog sekretara CK KPJ Tita predstavljalo svojevrstan historijat radničkog pokreta jugoslavenskih zemalja, da je dugi niz godina korišteno u svim prilikama kao osnovno propagandno i “historiografsko” štivo, jer se doimalo kao tekstualizirani meritum cjelokupne djelatnosti KPJ do tada.

Iz ovih konstatacija za praćenje daljeg slijeda sve žešćeg, a sve rjeđeg koncilijantnog konfrontiranja stavova i viđenja P. Mandžića i određenih značajnih pojedinaca *vis à vis* onoga što se dešavalo na području istočne Bosne na početku ustanka, prevažno je konstatirati da je prvo, još te 1948. g. uočen i priznat sa najvišeg partijskog mjesta pogrešan odnos Partije prema četnicima i drugo, da su te ocjene “o kolebanjima” korespondirale sa njegovim višekratno i u dužem vremenskom periodu ponavljanim ocjenama stvarnog stanja na terenu. Naime, odnos Partije prema formiranju četničko-partizanskih odreda sa četničkim komandantima na čelu u zajedničkim štabovima faktički je među muslimanskim stanovništvom na terenu izazivao objektivno teške negativne posljedice. Ono je fizički *en maasse* stradalo upravo od tih odreda, što je imalo za posledicu njegovo praktično udaljavanje od Partije. Slično je bilo i sa hrvatskim, pa Partija, na kraju krajeva nije uspjela toleriranjem četništva u partizanskim redovima da proširi bazu ustanka čime su bila otvarana vrata *krizi ustanka*.

Pašaga Mandžić je na početku (1941.) mogao samo da uočava brojne negativne konzekvence takve politike, a kasnije od 1948. godine pa dalje da (mada *post festum*) pokuša doći do konačne povijesne istine.

Da možebitna oštrica kritike P. Mandžića nije bila usmjerena *a priori* prema drugovima – suborcima nego da je bila principijelne naravi ilustrira njegov angažman naspram stavova jednog profesionalnog znanstvenika – povjesničara dr. Rasima Hurema. No, on nije imao “sreće” da ni sa jednim (političkim) ni sa drugim (historiografskim) viđenjima “nađe put” do prepoznavanja pravih uzroka i korijena prevažnog pitanja – krize ustanka. Političari su tvrdili: a) ako je i bilo grešaka one su se javljale kao rezultat odluka partijskih foruma, a ne pojedinaca (dobar alibi?! i b) da je do razlaza četnika i partizana došlo zato što su partizani shvatili da četnici, ipak vode zločinačku politiku. Pašaga Mandžić je smatrao da su četnici prekinuli zajedničku aktivnost sa partizanima jer ona *in ultima linea* nije više odgovarala četnicima.

Što se tiče teze povjesničara dr. Rasima Hurema da je kriza ustanka po-

sljedica “lijevog skretanja” CK, Mandžić je odbacio tu tezu jer ona ne korepondira sa dešavanjem na terenu, praveći time suptilnu distinkciju između programsko-taktičkih stajališta i opredjeljenja jednog veoma značajnog foruma i života.

Uporni tragač za povijesnom istinom Mandžić je 1948. popustio pred partijskim dogmatičarima čija je personifikacija bio sekretar CK KP BiH Đuro Pucar – Stari. Pristao je da se u tom, po njega, po historijsku istinu, za koju se primarno zalagao, ipak, povoljnom trenutku, ne raščišćavaju ocjene onovremenih zagovornika tada (1948.) priznatog pogrešnog odnosa prema četnicima (1941-1942.).

Ali, Mandžić nije definitivno odustajao od svojih nakana. Dvije godine kasnije (1950.) kritizirao je stavove Todora Vujasinovića – Toše, visokog predratnog, ratnog i poslijeratnog funkcionera KPJ, člana KPJ za BiH od 1937, člana Operativnog štaba za istočnu Bosnu, komandanta Ozrenskog partizanskog odreda. Poseban predmet Mandžićeve kritike bila je Vujasinovićeva knjiga o tom odredu. Mandžić se otvoreno konfrontirao sa još jednom od ličnosti najužeg rukovodstva KPJ – Svetozarom Vukmanovićem – Tempom, koji se kao opunomoćenik i delegat CK KPJ u BiH, radeći na pripremama oružane borbe sa vidnim omalovažavanjem odnosio prema partijskoj organizaciji u Bosni. “Iskra sukoba” na liniji Tempo – Murat zapalila se kada je Izvršni komitet CK SK BiH odbio štampanje Tempove knjige sa obrazloženjem da se to što je njen autor tvrdio ne može objaviti dok se događaji ne istraže znanstveno. Ali, *quod licet Iovi, non licet bovi* ili *što je dozvoljeno Jupiteru*, (vrhovnom božanstvu starorimske mitologije, Zeusu kod Grka, Perunu kod Slavena), *nije volu*. Ako Tempo (alias Jupiter) nije mogao tiskati knjigu u Tuzli, mogao je u Beogradu. Njenom autoru se zamjeralo da je, kao spomenuti opunomoćenik CK KPJ u BiH odluke (npr. one izuzetno važne po tok NOB-e iz Stolice – rujan 1941.) provodio u Bosni na svoju ruku ignorirajući i dezavuirajući, na izvjestan način, njene vodeće partijske ljude.

Pisanje edicije o ustanku u istočnoj Bosni bilo je za Pašagu Mandžića novi povod za rasprave sa Rodoljubom Čolakovićem – Ročkom o njegovoj ulozi suradnje partizana sa četnicima. Do dijaloške rasprave nije došlo jer “prozvani” revolucionar nije ispoljavao spremnost za jedan takav razgovor.

Zašto je Mandžićev pokušaj propao? Zašto se Čolaković oglušio o Mandžićeve inicijative? Mogućih razloga bilo je više. Ne treba prenebregnuti či-

njenicu da je Čolaković pripadao generaciji tzv. “starokomunista” koji su bili naglašeno ortodokсни komunisti, “tvrđi” nepripravni na dijalog, oprezni, neskloni se suočiti sa (i dokazivim po činjenicama) promašajima zbog osjećanja hijerarhijske moći itd. itd. Slično je reagirao i Cvijetin Mijatović – Majo, također jedan od korifeja pokreta u vrijeme krize ustanka u istočnoj Bosni, jedan od njegovih organizatora. Krucijalno je pitanje u tim Mandžićevim inicijativama za tumačenje mogućih promašaja poteza koji su diktirali spomenuti rukovodioci (Tošo, Tempo i Ročko), kakve su bile stvarne posljedice stvaranja četničko-partizanskih ili partizansko-četničkih štabova. U analizi tih odluka postoji skala razloga zašto su oni uopće obrazovani. Jedan od glavnih je proširenje baze ustanka privlačenjem srpske ustaničke mase, jer je ta masa, prema Čolakovićevom mišljenju, bila “antibosanski i antihrvatski” a ne revolucionarno raspoložena. Šta se zbiva na terenu? Postoje dvije vrste odreda. Oni partizansko-četnički odredi (sa partizanskim komandantima) drže linije fronta, a četničko-partizanski odredi (sa četničkim komandantima) pljačkaju i pale muslimanska sela, ubijaju muslimanski narod. Viđenje stanja na zborničkom frontu bilo je kod Mandžića i Čolakovića potpuno različito! Mandžić uočava da muslimanski narod bježi i od četnika i od partizana jer *nota bene* partizani djeluju zajedno sa četnicima. Čolaković forsira “jedinstvo ustaničkih masa”. Mandžić iznosi činjenice: tamo gdje su četnici gospodarili u četničko-partizanskim štabovima (kao u Milićima npr.) odredi su se borili protiv muslimana i pravili zločine na Romaniji, posebno Žepi (kakva koincidencija sa događanjima u periodu agresije 1992-1995.!?). Mandžić je, na temelju analize događanja u istočnoj Bosni, zaključivao da su se partizani izolirali od većine naroda i tvrdio je da je u pomenutom štabu postojao plan pokolja muslimana u istočnoj Bosni, te da se gro problema javljao upravo tamo gdje se glavni štab najviše i kretao. Udostojivši se odgovoriti na zaista teške Mandžićeve ocjene, pa i optužbe, Čolaković je priznao da se radilo o “našim” partizanskim greškama zato što se sporazum sklapao bez ikakvog konsultovanja sa najvišim partijskim forumom – Pokrajinskim komitetom. Mandžić je u svojim kritikama počinjenih grešaka samo konstatirao neke, i te kako, relevantne činjenice da su npr. i Vukmanović i Čolaković upute veoma važnog savjetovanja u Stolicama od 27. IX 1941. tumačili na svoju ruku. Istina, s jedne strane je postojala i potreba i dogovor (u Drinjači – 1. XI 1941.) o četničko-partizanskoj suradnji, ali je Mandžić to smatrao neizvodljivim i neučinkovitim, jer je situacija u BiH

bila, po njegovom mišljenju, bitno drugačija, specijalno u istočnoj Bosni. To se odnosilo na nacionalni sastav pomenutih krajeva. Dok je Srbija bila tako reći, mononacionalna (takav je bio i sastav ustanika), u Bosni i Hercegovini su ustaničku masu činili i Bošnjaci i Srbi. Mandžić je svoje rezerve i kritike o četničko-partizanskoj suradnji gledao naglašeno iz perspektive katastrofalnih posljedica po Bošnjake koji su bili isključivi ciljni “objekat” djelovanja odreda u kojima je četnička sastavnica bila dominirajuća. U naglašenoj i logičnoj želji da se osnovica ustanka što je moguće više širi njeni zagovornici su, očito, previđali da je četništvo u cjelini svoje ciljeve i aktivnost temeljilo na realizaciji ideje o velikoj Srbiji, etničkom čišćenju BiH od Bošnjaka i Hrvata i otvorenoj nepomirljivosti prema komunistima. Ko je rukovodio partizanskim ustankom morao je da vodi računa o planovima Stevana Moljevića (“Homogena Srbija”) i “Instrukcijama” Draže Mihailovića od 20. XI 1941. godine o etničkom čišćenju Bosne i Hercegovine od Bošnjaka i Hrvata. Na kraju se, opet i ponovo postavlja pitanje u čemu je problem kada je, ipak, prevladavala ocjena da su greške oko sporazuma sa četnicima stvarno učinjene. Mandžićeve ocjene da je to sve bilo (kao što je i bilo) u režiji nekoliko najodgovornijih rukovodilaca tj. pojedinaca a ne partijskih foruma, da su stradalnici tih (ne)namjernih grešaka bili Bošnjaci proizvele tezu da je Pašaga Mandžić istupao sa nacionalističkih pozicija, da je potezanje pitanja osporavanja nacionalnog identiteta Bošnjaka još 1940. zazvučalo za njegove kritičare skandalozno.

Svođenje Mandžićevih analiza kritika, zaključaka i zahtjeva oko očevidno učinjenih grešaka u istočnoj Bosni 1941-42. na tvrdnju da je on htio ustvari optužiti srpske rukovodioce (ergo Tempa, Tošu, Ročka i Maju) da su bili ravnodušni prema stradanju Bošnjaka i Hrvata imalo je za epilog da je Mandžić proglašen nacionalistom, a time je njegov osnovni dugogodišnji poriv: utvrditi istinu o počinjenim greškama i posljedicama po sudbinu Bošnjaka bio u potpunosti obezvrijeđen. Teze su kompletno zamijenjene. Osobnu istinu prekrila je kolektivno partijska. Lekcija nije naučena. Historija iz 1942. g. se ponovila 1992. Neki su možda partijski disciplinarno, možda dobronamjerno u vrijeme razbuktavanja polemike branili pravo na različitost u mišljenju, ali je prevladalo mišljenje da se ocjene pojedinaca o revoluciji kolikogod bile utemeljene na činjenicama, objektivnoj istini “izvan okvira Partije ne mogu davati”. Historija događanja u *istočnoj Bosni* iz 1942. ponovila se takođe 1992. godine. Sudbina Bošnjaka istočne Bosne također, ali sada na cijeloj teritoriji Bosne i

Hercegovine. Egzekutori su bili isti – zagovornici četničke ideologije i pokreta. Žrtve iste – ponajviše Bošnjaci. Nažalost, oni koji su mogli, u srazu sa argumentima Pašage Mandžića, da dožive katarzu u pogledu grešaka na koje je ukazivao i vrhovni komandant NOV-e i generalni sekretar KPJ, koje su i sami djelomično priznali (Rodoljub Čolaković), nisu se oslobodili od partijske istine. Kako je tek teško očekivati osvještenje, samospoznaju onih koji su *de facto* bili na strani fašizma, a danas se žele predstaviti kao njegovi protivnici tj. antifašisti?!

Put do historijske istine, koja se ugrađuje u povijesno iskustvo, nije ni za koga ni lak ni jednostavan.

SUMMARY

THE CASE OF PAŠAG MANDŽIĆ: THE PARADIGM OF THE DIFFICULTIES IN THE PURSUIT FOR HISTORICAL TRUTH

Tomislav Išek examines the role of Pašaga Mandžić, one of the most influential leaders of the NOB (National Liberation Struggle) in eastern Bosnia and an important leader in postwar relations, to address the complex relationship between what “really happened” in Bosnia in 1941 and the beginning of 1942 and subsequent interpretations of what happened. The Communist Part of Yugoslavia attempted to spread a “base” in eastern Bosnia that included Chetniks, which eventually led to a “crisis within the movement” that directly affected the fate of Muslims (Bošnjaks). This was one of many negative consequences of Pašag Mandžić’s policies. After introducing the historical facts and interpretations, Išek then turns to the recent war to show how unresolved ideological conflicts and political disagreements from the Second World War had a tragic revival in the aggression on Bosnia and Herzegovina in the 1992-1995 war, in which the same anti-Bosnian elements appeared as the parties danced the “Dance Macabre.” Linking events from 1941-1942 to 1992-1995, Išek uses Mandžić as an example of an individual who fought for his nation only to be criticized by his Party colleagues. It also illustrates the validity of the famous expression, that “those ignorant of history are destined to repeat it.”

Sonja Dujmović

DAN POBJEDE PREMA SARAJEVSKOM RATNOM “OSLOBOĐENJU” 1995. GODINE - ŠTA NAM KAZUJE JEDNA PROSLAVA?

Govor o prošlosti je uvijek govor o sadašnjosti. On uvijek odražava savremenost i ma koliko historičar nastojao biti objektivan, ne ulazeći u filozofsko razmatranje mogućnosti postizanja ove kategorije, njegova prisutnost i djelatnost je neraskidivo vezana za momenat današnjice, u njenoj političkoj, društvenoj, kulturnoj i socijalnoj ravni.

U tom smislu, govor o jednoj proslavi, u ovom slučaju Danu pobjede nad fašizmom, neodvojiv je od vremena u kome nastaje – a to je sarajevska ratna 1995. godina, proljetni mjesec maj, za Sarajlije bolje upamćen kao mjesec u kojem su nanovo svom žestinom nastavljeni ratni sukobi, nakon četveromjesečnog primirja, te je ovaj mjesec doživljen kao povratak dugotrajne bolesti. Ratno Sarajevo dočekalo je 50.-godišnjicu pobjede nad fašizmom u vojnoj blokadi, u borbi za vlastiti opstanak, suočeno sa svakodnevnim prisustvom smrti, gladi, gotovo trajno opterećene svijesti i kao takvo ranjivo, veoma pogodno i podložno idejnom i ideološkom konvertitstvu.

Ovdje ćemo spomenuti i glavnog posrednika u govoru o jednoj proslavi – to je dnevni list *Oslobođenje* ili kako je u impresumu navedeno “bosansko-hercegovački nezavisni dnevnik, list godine u svijetu 1992”, koji je iza sebe imao 52. godine izlaženja. Prvi broj *Oslobođenja* štampan je 30. avgusta 1943. godine u Donjoj Trnovi. Godine 1963. ukazom predsjednika Tita odlikovan je *Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem*, a 1976. godine dodijeljena mu je *Nagrada ZAVNOBIH-a*. Odlukom Novinarske konferencije *Slobodne*

Dalmacije Oslobođenje je 1989. godine proglašeno za najbolji dnevni list u tadašnjoj Jugoslaviji. U ratnoj 1992. godini *Oslobođenje* je u Velikoj Britaniji proglašeno za list godine u svijetu, a u Skandinaviji je dobilo *Nagradu slobode* vodećih dnevnika, te mu je dodijeljena nagrada *Oskar Romero* katoličke fondacije The Rothko Chapel Hjuston, Teksas “za izuzetnu odanost istini i slobodi”. Dobiva *Nagradu za dostignuća u novinarstvu* agencije Inter Press Service “za održavanje u životu tradicije nezavisnosti, objektivnosti i hrabrosti u izvještavanju pod najtežim uslovima, zatim Nagradu fondacije Alfons Komin u Barseloni “za zajednički rad novinara različitih nacionalnosti u službi slobode i mira”, pa nagradu kluba evropskih rektora “za borbu protiv ksenofobije”, kao i Nagradu za ljudska prava “*Sabarov*”. Dakle, novina sa izuzetno visokom reputacijom.

U ovom izlaganju ponuđen je jedan obrazac u kome je predočena paralela u proslavama religioznog i svjetovnog karaktera¹, izdvojeni su zajednički elementi koji se koriste prilikom javnog obilježavanja proslava oba tipa i pri tome je korištena jedna dnevna novina. Od elemenata naglasak je stavljen na pripreme za proslavu i na riječ, odnosno govor, kao najvažniji element u ceremonijama. Istovjetnost smisla proslave u oba slučaja, dakle u proslavi religioznog i sekularnog karaktera, je u predočavanju poruka, bolje reći sistemskoj emisiji poruka upućenih javnom mnijenju/puku određenog centra moći povodom proslave, a u kojoj se ogleda strategija sistemskog uobličavanja svijesti javnog mnijenja.

U cilju sagledavanja društvene zbilje ova vrsta analize primjenjiva je i na primjeru bilo koga drugog praznika.

Smisao proslave za bilo koju zajednicu je u sjećanju, odnosno periodičnom podsjećanju na određene događaje u prošlosti zajednice, čija važnost za društveno pamćenje, historijsko sjećanje je u direktnoj proporciji sa homogenizovanjem društvene grupe. Na primjer, “Kršćanstvo naglašava – u tradiciji jevrejskog nasljeđa – veliko značenje sjećanja.”, a isto se povodom vjerskih praznika, može reći i za islam. “Izraz “sakramentalno”, jedan od centralnih pojmova katoličke dogmatike, ništa drugo ne znači nego realizaciju, reprezentaciju jednog historijskog događanja za ljude koji danas žive”. Tako na sličan

¹ O fenomenu “proslavljanja istorije” više vidjeti u: Mihael Miterauer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju?* Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003.

način svaka religiozna zajednica slavi svoje posebne dane, dakle "realnost" nekog historijskog događaja. "Euharistija u kršćanskoj crkvi nije ništa drugo nego slavljenje memorije, sjećanja na historijski događaj čime spasenje postaje prezentno, i ono je za one koji učestvuju u tom slavlju i efikasno. Katolička tradicija je taj odnos nazvala "reprezentacijom" - historijski događaj postaje opet recentan, on se ponovo dešava u naše vrijeme, u realnosti koja prevazilazi normalno sjećanje i koja se zbog toga zove sakramentalnom. Kad kršćani (na primjer) slave sjećanje na svoje spasenje Isusom, onda to spasenje za njih i postaje realnim."² Kada muslimani slave Bajrame, oni nanovo potvrđuju svoju vezanost za Boga. Dakle, prisustvo bilo kome religioznom obredu postaje stvarno i djelotvorno u smislu spasenja za one koji su aktivni sudionici proslave. Taj čin je kolektivan i ojačava snagu zajednice.

Prisustvovanje sekularnoj proslavi, njeno prihvatanje i aktivno učestvovanje u njoj asocira na prisustvo religioznom obredu. Pristajanje uz proslavu nekoga praznika, učesnike tog praznika čini nanovo sudionicima onog prošlog događaja zbog čega se on pominje i proslavlja. Taj spoj prošlog i sadašnjeg ogleda se u samoj proslavi.

U ovom slučaju pristajanje društvene zajednice da proslavlja Dan pobjede je pokazatelj da se sami članovi te zajednice deklariraju kao antifašisti. Da postoji (javno) suprotan stav, navedeni praznik se ne bi ni slavio. Dakle, kako je Sarajevo, kako su antifašisti Sarajeva proslavili ovaj dan i kako je to ratno *Oslobođenje* propratilo predmet je razmatranja ovog rada. Bolje reći, kako se proslavom učvršćivao patriotizam, stvarala svijest o zajedništvu u sukobu sa neprijateljem i promovisala nova društvena ideologija, stvarala nova svijest javnosti, moguće je pratiti putem sadržaja jednog dnevnog lista.

Za svaku proslavu, pa i ovu, potrebne su izvjesne pripreme. Glasnik/mediji prenosi volju centra moći/vlade javnom mnijenju/puku prve poruke i daje nagovještaj kako će proslava izgledati. Tako će *Oslobođenje*, u brojevima koji prethode Danu pobjede, autorskim priložima svojih novinara "pripremiti ozračje" obilježavanja evropske, a i svjetske proslave.

U tekstu od 13. 4. 1995. godine pod naslovom *Oproštaj od fašizma ili...* sa podnaslovom *Pedeseta godišnjica sloma fašizma izaziva nove historijske reminiscen-*

² Navodi su preuzeti iz predavanja profesora Thomasa Bremera, održanog na tribini Centra za proučavanje historije Međunarodnog foruma Bosna, pod naslovom *Sjećanje, istina i pomirenje – pogled iz rimokatoličke perspektive*.

scencije na temu uzajamnosti crvenog i crnog potcrtava se bipolarnost savremenih učesnika u proslavi. Naglašava se podijeljenost unutar evropske i svjetske savremene političke orijentacije i djelovanja proisteklog iz ovakve situacije, kao i teškoće sa kojima se pojedine države suočavaju, po pisanju *Oslobođenja*, u održavanju svog antifašističkog rejtinga. Naravno, najbliže susjedstvo je neizbježno prilikom analize, pa tako “Milošević bi htio da se na Dan pobjede okiti ordenom antifašističke borbe, ali ne zna kako da u tom slučaju objasni svijetu fašističke zločine koje su Srbi u ovom ratu počinili u Bosni”, dok je odnos Franje Tuđmana prema fašizmu “licemjeran”, a “njegov antifašizam ceremonijalan”.

Zatim se analizira stanje u Evropi. “Sjećanje na drugi svjetski rat u kome je poginulo 55 miliona ljudi proslaviti će “putujući cirkus” vodećih svjetskih političara, sa komemorativnim predstavama u Londonu, Parizu, Berlinu i Moskvi. ... Jubilarni dan pobjede poslužio je kao povod za stare i nove političke frustracije koje izbijaju na površinu kao žilavi korov.” U nastavku autor naglašava: “U artikulaciji velike teme zvane drugi svjetski rat ima svega pomalo, ali gotovo nimalo onog što ponavljanje te klaonice, iako u neuporedivo manjim razmjerama, čini očiglednim. A to je rat u Bosni. Nijedan zapadni političar nije našao za shodno da kaže kako je fašizam, ovog puta srpski ponovo pred vratima Evrope. Lakše je pred tom činjenicom zatvarati oči i propovijedati opšti mir, nego učiniti nešto efikasno kako bi ubijanja u Bosni prestala”. Osim toga, “da ravnodušnost i cinizam budu potpuni, u proslavi pobjede nad fašizmom učestvovali i oni koji su podsticali obnovu fašizma na prostoru bivše Jugoslavije...”³

Sljedećeg dana, 5. maja slijedit će i upozorenje nedjelotvornoj Evropi. “Gospodo...Vjerujte, mi poodavno znamo za vašu kratkovidost. Možda ćete je i vi tada postati svjesni. A pedesetogodišnjica, bit će i u znaku mlađeg pobjednika nad fašizmom iz devedesetih.”⁴

Dan uoči praznika slično se navodi: “Pedeset godina nakon što je ocijenila da stavlja tačku na istoriju fašizma – a stavila je tri tačke – Evropa pedantno ponavlja greške što su ih činili djedovi današnjih političara. Bosanci i Hercegovci će manifestacije obilježavanja pedesetogodišnjice pobjede nad onim

³ “Prošlost pod novim zastavama”, *Oslobođenje*, LII; br. 16844, Sarajevo, 4. maj 1995, str. 2.

⁴ “Sjećanja na Bosnu”, *Oslobođenje*, LII; br. 16845, Sarajevo, 5. maj 1994., str. 2.

fašizmom dočekati sa pomućenim emocijama: sa pijetetom prema žrtvama, poštovanjem prema pobjednicima, rezignacijom prema nasljednicima tih pobjednika, pa i sa dozom prezira.”⁵

A na svečanoj akademiji održanoj u ANUBiH-u, na sam dan praznika, izreći će jedan akademik sljedeće: “Na pedeset godina od pobjede nad fašizmom našli smo se na planetarno iznevjerenoj stvarnosti, pod derutivnom vlašću Ujedinjenih nacija, predvođenom egipatskim diplomatom Butrosom, utopljeni u sterilnoj Evropskoj uniji Mejdžora, Miterana i Kola, pritisnuti pravoslavnim Galijem, matuškom Borisa Jeljcina, u međunarodnom novom potretku, lišenom nosećih stubova, koji nedostatke životne sposobnosti pokušava nadoknaditi blještavom reklamom neuvjerljivih projekata... (ali)... Možemo biti zadovoljni što na sunčanom sistemu naše planete antifašistička Bosna sija svojom zvijezdom, plamenom zajedništva, upaljenim prije hiljadu godina. Dvadeset prvo stoljeće izraziće joj zato svoju zahvalnost.”⁶

Dakle, osnovnom porukom čitateljstvu upućenom ovim tekstovima želi se naglasiti usamljenost Bosne i Hercegovine u borbi protiv fašizma, njena prepuštenost vlastititoj sudbini i s tim u vezi nameće se posredni zaključak o posebnosti i dosljednosti Bosne i Hercegovine u njenom antifašizmu, koji je neupitan, jedinstven u svojoj žrtvi i koji traje do današnjih (tadašnjih) dana.

Posredna poruka, koja potcrtava prvu je nedosljednost Evrope u njenom antifašističkom opredjeljenju, što bosanskohercegovački antifašizam čini jedinstvenim u Evropi, a možda i u svijetu. Vojna blokada neposrednog neprijatelja ojačana je blokadom nerazumijevanja ostalog, nazovi demokratskog svijeta. Ali se pokazuje kao značajan integrativni faktor za samu zajednicu.

Ali, svima po zaslugi – vijest o tome kako je Evropa proslavila pedesetogodišnjicu Dana pobjede u Parizu našla se u *Oslobođenju* od 9. maja tek na 5. strani, pod bezličnim nazivom *Skup 80 državnika* i sa šturim informacijama o prisustvu vodećih evropskih političkih lidera, ali sa naznakom da je “državnike okruživalo izuzetno jako obezbjeđenje”. Toj proslavi ispred Bosne i Hercegovine prisustvovao je ministar vanjskih poslova dr. Irfan Ljubijankić. Te godine održane proslave u Berlinu i Moskvi nisu propraćene ni tekstom, ni komentarom.

⁵ “Živjeti sa fašizmom”, *Oslobođenje*, LII; br. 16848, Sarajevo, 8. maj 1995. str. 1.

⁶ “Bosna sija svojom zvijezdom”, *Oslobođenje*, LII; br. 16850, Sarajevo, 10. maj 1995, str. 6.

Smisao riječi, tekstova majskih *Oslobođenja* podržava i izbor objavljenih karikatura, koje više nego slikovito potcrtavaju stav prema Evropi i članicama ove zajednice. Na sam Dan pobjede objavljena je karikatura na kojoj je haljina “Gospođe Evrope” tokom proslave uflekana krvlju koja pršće iz borbama zapaljenog Sarajeva. Analiza i drugih karikatura vodila bi istom zaključku.

U tom antifašističkom opredjeljenju jedna stvar izaziva zabunu, a ostala je zabilježena na stranicama *Oslobođenja*. To je mjesto i uloga Josipa Broza Tita. Ova 1995. godina bila je ujedno i 15-godišnjica njegove smrti.

U tekstu *Na vagi istorije* kaže se da “borba protiv fašizma, za slobodu, državu i samostalnost su podudarne tačke ondašnje epopeje Titovih partizana i ove današnje bosanskohercegovačkih patriota.” (pa) “Samim tim Bosna i Hercegovina je zauvijek prihvatila jedan od velikih rezultata borbe Titovih partizana”. Tako činjenica da je Bosna i Hercegovina, koja se tih dana kandiduje za prijem u pokret nesvrstanih, baštinik antifašizma, “sama po sebi govori koliko i kako baštinimo i to djelo Josipa Broza. A Milošević i njegova politika tamo bezmalo i nemaju pristupa ili ih ne uvažavaju... Tako da je Tito zaslužan za ono što možemo da baštinimo: antifašizam, samostalnost, borbu za ravnopravnost, nesvrstanost. ...Dok ovih dana predsjednik Izetbegović bude na jednoj od svečanih tribina povodom Dana pobjede nad fašizmom ... tog istog dana ulicama koje u našoj zemlji nose Titovo ime, borci i onog i ovog rata će poći da polože cvijeće na neko od spomen-obilježja antifašizmu.”⁷ Međutim, tekst *Broz i Milošević* naglasiće izvjestan spor. “Što se Bosne i Hercegovine tiče, izgleda da je odnos prema tvorcu avnojevske Jugoslavije, u kojoj je Bosna i Hercegovina postala ravnopravna federalna jedinica sa svim svojim specifičnostima, uključujući i nacionalni sastav stanovništva, uglavnom sveden na osobno mišljenje i stav. Službeni stav zvaničnih vlasti prema Titu predstavlja za širu javnost veliku zagonetku. Ni jedan državni organ u BiH nije, ili javnosti nije poznato, zvanično revidirao ranije ocjene o Josipu Brozu i njegovoj ulozi, niti su poništene zakonske odredbe o obilježavanju njegovog imena i djela. U praksi je, međutim, stanje vrlo šaroliko...Uglavnom, o Titu se u Bosni i Hercegovini službeno šuti, njegovo ime se prećutkuje, datumi iz njegove biografije se ne obilježavaju, ali se zvanično njegovo ime i ne blati. Moglo bi se reći da se kod zvaničnih vlasti nalazi na nekoj vrsti čekanja, ali

⁷ “Na vagi istorije”, *Oslobođenje*, LII; br. 16844, Sarajevo, 4. maj 1995. str. 2.

nije na cijeni.”⁸ Kod nekog običnog svijeta, Tito stoji drukčije, pa u rubrici sa osmrtnicama 4. maja nalazimo tri “in memoriam” “za čovjeka vizionara i ličnost koja je ostavila trag u svjetskoj istoriji Josipa Broza Tita”. Zabilježen je i osjećaj gorčine zbog neodržavanja državnog obilježavanja njegove smrti i “poniženja hinjenom ignorancijom i zaboravom” oličenog u ugašenoj “vječnoj vatri” u Sarajevu baš toga dana”⁹

Zapostavljanjem jednog od glavnih činilaca antifašizma, tj. selektivnim izborom objekta sjećanja, otkriva se i postojeći kriterij za infomacije potrebne za promovisanje određene društvene svijesti i ova intencija nove vlasti nas uvodi na put ideološke revizije prošlosti i uvođenja novog, drugačijeg sistema ideoloških vrijednosti.

Na sam Dan pobjede, sa glavne “mise”, ali i bez organizovanih tribina, saopštenjem za javnost, predsjednik predsjedništva RBiH Alija Izetbegović dati će obrazloženje. obraćajući se “dragim građanima”, reći će: “Pobjedom prije 50 godina nije nastao mnogo bolji svijet. Na prostranim oblastima Planete nastavila su da egzistiraju ili su uspostavljena društva neslobode, odgovorna za stradanje miliona ljudi, a tzv. Slobodni svijet nastavio je da živi sa svojim interesima, licemjerjem i ravnodušnošću. U Sovjetskom Savezu imali smo staljinizam i Gulag, a u Jugoslaviji jednostranački sistem sa Golim otokom i mnogim drugim “otocima”... Nema, dakle, razloga da idealiziramo prošlost i sijemo iluzije.

Stoga, naš današnji protest protiv fašizma ne znači našu volju da se vratimo u društvo neslobode. Neki naši slavljenici to zaboravljaju. Nakon svega što je izdržao, naš narod ima pravo i na mir i na slobodu.

Dragi građani Bosne i Hercegovine, nažalost, zlo u istoriji nikada neće biti potpuno pobijeđeno. Pred čovjekom stoji stalna borba protiv zla, koja će trajati dok on postoji kao ljudsko biće. Vjerujemo da je u tome smisao naših života i smisao ljudske istorije. Čestitajući vam Dan pobjede nad fašizmom prije davnih pedeset godina, ja vam želim novu pobjedu nad zlom ovih dana, ma kako se to zlo zvalo”¹⁰

U borbi dobra i zla, ovih iracionalnih kategorija, malo šta može ljudskoj

⁸ “Broz i Milošević”, *Oslobođenje*, LII; br. 16845, Sarajevo, 5. maj 1995, str. 2.

⁹ “Smrt fašizmu”, *Oslobođenje*, LII; br. 16847, Sarajevo, 7. maj, 1995. nedjelja, str. 2

¹⁰ “Pravo na mir i slobodu”, *Oslobođenje*, LII; br. 16849, 9. maj 1995, str. 1.

zajednici pomoći. (U smislu pomoći društvu istorija je na nekoliko mjesta u ovom dnevnom listu spomenuta u negativnom kontekstu.) Stoga je u pomoć pozvana ona sila koja je tu jedino mjerodavna. To je vjera.

Te godine na isti dan, dakle 9. maja proslavljao se veliki muslimanski praznik Kurban-bajram. Predsjednik Izetbegović u svojoj čestitki vjernicima na ovaj praznik, “koji je prilika da se sjetimo naših šehida i naših mučenika i da, po mogućnosti, posjetimo njihova mezarja i njihove porodice”, nije imao dilema oko motiva i cilja borbe. “Ne možemo danas biti radosni, ali ne treba da budemo ni tužni. Mi se borimo za opstanak i slobodu. To je borba u kojoj možemo biti ili šehidi ili gazije. Gubitnici ne možemo biti.”¹¹

Mogući zaključak, ali i otvoren za razmatranje, je sljedeći: kao građanima definisanje zla nam izmiče, dok je vjernicima taj put potpuno jasan. Vjernici su ti koji će odbraniti državu. To je izgleda jasno i onom ko se o odbrani brine. Dakle, ne/očekivano, u povodu Dana pobjede prijema nije bilo, ali ne/očekivano u povodu obilježavanja Kurban-bajrama u Sarajevu je komandant Generalštaba Armije RBiH priredio svečani prijem, kojem su, uz čelne ljude Generalštaba, prisustvovali reisu-l-ulema, članovi Predsjedništva, predstavnici Vlade, ministarstva odbrane, MUP-a, Združenog štaba, stranaka, vjerskih zajednica te brojni javni radnici grada Sarajeva. Domaćin se obratio prisutnim gostima prigodnim riječima i uz čestitke izrazio želju i odlučnost pripadnika Armije RBiH da naredne blagdane dočekamo u miru, spremni da se borimo “za svaki pedalj Republike BiH”.¹²

Analizom tekstova sa stranica *Oslobođenja* mogu se obuhvatiti i one rubrike koje nemaju direktan politički sadržaj.

Na posljednjoj stranici devetomajskog *Oslobođenja* nalazi se televizijski program, koji toga dana nije ponudio nijednu emisiju dokumentarnog tipa, a koja bi se odnosila na Dan pobjede. U popodnevnim satima, u 16:45 prikazan je prenos *Trećeg tradicionalnog bajramskog turnira u malom nogometu*. Nakon toga, u 18:00 sati slijedila je kontakt emisija *Kultura religija*, a nakon dnevnika i bajramske poruke reisu-l-uleme Sarajlije su mogle da vide program iz kulture *Sa pjesnicima pred 34. Sarajevske dane poezije*, koji je u nekadašnjim mirnodopskim vremenima, kao i ostali programi iz kulture, zauzimaio potpuno margi-

¹¹ “U miru, s najdražim”, *Oslobođenje*, LII; br. 16850, 10. maj 1995. str. 1.

¹² “Prijem u Generalštabu”, *Oslobođenje*, LII; br. 16851, 11. maj 1995. str. 4.

nalan termin. Program se tog dana privodio kraju dokumentarnim filmom *O, vjernici, o ljudi* i snimkom hutbe sa Arefata.¹³

Oslobođenje donosi vijesti i o tome da je proslavljanje Dana pobjede nad fašizmom u Sarajevu bilo ozbiljnije shvaćeno u nekim drugim forumima i institucijama, ali u tom momentu sa mnogo manjim uticajem na javno mnijenje.

Povodom ovog jubileja bilo je govora na okruglom stolu *Bosna i Hercegovina u borbi protiv fašizma*, koji su organizovala nacionalna kulturnih društava KDB "Preporod", Centar za bošnjačke studije, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Srpsko kulturno prosvjetno društvo "Prosvjeta" i Jevrejsko kulturno društvo "La benevolencia"¹⁴

U Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je održana "Svečana akademija u povodu 50. obljetnice pobjede nad fašizmom".

Vijeće kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca izdalo je saopštenje za javnost u kojem, između ostalog, nalazimo: "Žalosna historija drugog svjetskog rata sada se ponavlja u BiH koja je izložena najgoroj agresiji i zločinima što ih je svijet zabilježio u proteklim milenijumima"¹⁵

Kako dolikuje proslavama – bilo je poezije, pa su na "Svečanoj akademiji" sudjelovali i glumci Vladimir Jokanović i Zoran Bečić, koji su čitali poeziju u kojoj je izražena antifašistička nota.

Cvijeća je takođe bilo. "Delegacija SO Centar položila je vijenac ispred vječne vatre."¹⁶

Muzika je isto tako popratna pojava svih proslava, pa se mogla čuti na Svečanoj akademiji u ANUBiH-u, u vidu programa Sarajevskog gudačkog kvarteta.

Analiza jezika u tekstovima *Oslobođenja*, što nije tema ovog priloga, ali je zanimljivo napomenuti, pokazala bi prisutnost arhaičnih, gotovo apokaliptičnih iskaza i biblijski prijeteci poruka. Ovo su samo neki od naslova: "Noć kolektivnog pomora", "Misterije i histerije", "Posljednji genocid nad nama", "Lomljenje kičme istoriji", "Monstrum nije mrtav", a izrazi kao što su monstrum, nakaza, nakazna kopija, povampirena zvijer, aždaha fašizma i sl.,

¹³ TV program, *Oslobođenje*, LII; br. 16849, 9. maj 1995.

¹⁴ "Monstrum nije mrtav", *Oslobođenje*, LII; br. 16847, 7. maj 1995. str. 3.

¹⁵ "Bujanje neofašizma", *Oslobođenje*, LII; br. 16849, 9. maj 1995. str. 4.

¹⁶ "Sarajevo će pobijediti opet", *Oslobođenje*, LII; br. 16849, 9. maj 1995.

ukazuje na nastojanja da se manipuliše emotivnom, osjetljivom i najranjivijom ljudskom stranom. To je pokazatelj da se i u ovo moderno doba jezik koristi za instrumentalizaciju religiozne prošlosti, u službi političke ideologije i to sa njenom mitskom suštinom.

* * *

Analiza proslave Dana pobjede jedan je prilog mogućem proučavanju proslavljanja prošlosti, razotkrivanja načina mističnog povezivanja sadašnjosti sa prošlošću, manipulisanja istorijom u interesu aktuelnog političkog i ideološkog usmjeravanja javnosti, te ukazivanja na model kojim vladajuće strukture afirmišu novi početak za novo društvo i novu vlast, naravno, sa novim vizijama i perspektivama. Integrativna funkcija proslave vrši se demonizacijom prošlog sistema, relativizacijom njegovog uspjeha, homogenizacijom zajednice naspram recentnih neprijatelja svih profila, uspostavljanjem novog identiteta zajednice, te pružanjem elemenata novog sistema vijednosti, u ovom slučaju na tradicionalnim osnovama, preferirajući desekularizaciju društva u kojem bi se željeno jedinstvo ostvarilo. Ideološka revizija svijesti jednog zbunjenog društva u egzistencijalno gotovo bezizlaznoj situaciji pokazala se prihvatljivom i zbog dezorjentisanosti u potrazi za vlastitim identitetom.

U ovoj reviziji univerzalistički princip građanina dolazi u ozbiljnu krizu, u kojoj privrženost zajedničkom dóbru postaje vrlo sumnjiva i upitna kategorija. Utapanje u homogenizovanu, izolovanu i uslovno sigurnu zajednicu teško pruža mogućnost alternativni, ali je sreća da je zrelost jedne zajednice na stalnoj provjeri.

Možda je zato izjava: “Bog će pomoći narodu koji radi i koji se bori za slobodu”, kako se kaže u novogodišnjoj poruci Predsjednika predsjedništva Bosne i Hercegovine” za novu 1995. godinu, u kojoj je proslavljena 50-godišnjica pobjede nad fašizmom, nažalost i za one najvjernije postala prava utopija.

SUMMARY

THE DAY OF THE LIBERATION THROUGH THE WARTIME NEWSPAPER
IN SARAJEVO, "OSLOBOĐENJE," 1995 – "WHAT DOES ONE CELEBRATION
REVEAL TO US?"

This article analyzes the history of the "Victory Day" (V-Day) commemorative celebrations and compares it to the 1995 Liberation of Sarajevo. By tracing how the narrative of V-Day evolved over the past half century, Dujmović describes how the government used this celebration to mystically connect the past to the present, to manipulate history in the interest of contemporary political ideologies, and to symbolize the beginning of a new society and government. She notes that the purpose of such a celebration was to demonize the previous system and diminish its successes, to establish and strengthen notions of a homogenous community defined in opposition to its enemies, and to lay the foundations for a de-secular value system which can unify society. The celebration reveals, however, that a universal principle of citizenship is in a serious crisis; that community loyalty exists but that individuals are wary of it. Although the community is maturing, it is difficult for individuals to find alternatives to homogenous and isolated identities.

Mina Kujović

STANJE ARHIVSKE GRAĐE O DRUGOM SVJETSKOM RATU U BOSNI I HERCEGOVINI

“Ne znam šta će biti zabilježeno, ali će u kukama slova ostati nešto od onoga što je bivalo u meni, pa se više neće gubiti u kovitlacima magle, kao da nije bilo.”

(M. Selimović, *Derviš i smrt*)

Arhivska građa koja se prikuplja, sređuje, obrađuje i daje na korištenje u arhivima /arhivskim ustanovama, dragocjeno je i nezamjenljivo svjedočanstvo naše prošlosti. Arhivska teorija definirala je pojam arhivske građe, pod kojim se podrazumijeva sav izvorni i reproducirani (pisani, crtani, fotografirani, fonografirani, filmovani ili na druge načine zabilježeni) dokumentacioni materijal značajan za historiju i druge naučne oblasti, za kulturu uopće i ostale društvene potrebe, a koji je nastao u radu državnih organa, organizacija i zajednica, udruženja građana, građansko-pravnih lica i pojedinaca.

Arhivska građa koju čuvaju bosanskohercegovački arhivi nije obimna jer su česta ratna razaranja, upadi raznih osvajača, bune i ustanci, imali, između ostalih nevolja, i posljedicu stradanja i nestajanja kulturnih dobara (požari, odnošenje, loše rukovanje), a često i trajnih gubitaka dragocjenih dokumenata. Pisana građa o Bosni i Hercegovini za neke periode (srednji vijek, osmanski period, Drugi svjetski rat) ili je trajno nestala ili je završila u arhivima drugih država (Turska, Hrvatska, Austrija itd.), dok ono što je ostalo i što se čuva u našim arhivima predstavlja samo mali dio svjedočanstva o našoj burnoj

i tegobnoj prošlosti.

Arhivska građa koja je nastala u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata i prvim poratnim godinama odnosi se na izuzetno značajan period naše prošlosti. Nažalost, ona je po količini veoma skromna ali za nas dragocjena. Sastoji se iz dokumenata koji su u toku Drugog svjetskog rata izdavale i primale komande vojnih jedinica, narodni odbori, komiteti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), odbori narodnooslobodilačkog fronta, a zatim i dokumenta neprijateljske provenijencije, koji su pronađeni na oslobođenoj teritoriji, zaplijenjeni u borbi ili zatečeni po oslobođenju u raznim ustanovama okupatorske vlasti.

U cjelini, arhivska građa o Drugom svjetskom ratu sadrži osjetne praznine, jer su fondovi necjeloviti, često samo fragmentarni. Arhivski uposlenici nastojali su praznine u arhivskim fondovima popuniti rekonstrukcijom pojedinih zbivanja u ratnom periodu (prikupljanje memoarske građe) ili kopiranjem građe o Bosni i Hercegovini u drugim arhivima, a najviše u Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu. Građa koja se odnosi na period Drugog svjetskog rata i prve poratne godine prikupljana je u svim našim arhivima i čuva se u različitim arhivskim fondovima¹ i zbirkama² koji su, uglavnom, necjeloviti.³

Prema evidenciji o arhivskim fondovima i zbirkama objavljenim u *Vodiču o arhivskim fondovima i zbirkama*⁴ u arhivima Bosne i Hercegovine nalazi se 1804 različito sređenih i obrađenih arhivskih fondova i zbirki,⁵ a na Drugi svjetski rat odnosi se samo manji dio. Ova građa, kako originalna tako i ko-

¹ Arhivski fond je organska cjelina arhivske građe koja je nastala radom jednog pravnog subjekta, porodice ili pojedinca.

² Zbirka je skup arhivalija koje su nastale radom različitih stvaralaca. Za arhive su karakteristične zbirke: razglednica, fotografija, geografskih karata, pečata i sl., te zbirke pojedinih istaknutih osoba i familija ili kopirane građe o pojedinim temama odnosno određenim periodima.

³ Cjelovitost fonda je termin koji podrazumijeva kontinuitet u arhivskoj građi (spisi i pripadajuće knjige - osnovne evidencije) stvaraoaca, od početka do prestanka rada.

⁴ *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, SR Bosna i Hercegovina*. Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Beograd, 1981.

⁵ Podaci o broju fondova ne odgovaraju sadašnjem stanju, ali je ovaj Vodič, za sada, jedini cjelovit pregled za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

pirana, imala je posebno mjesto u svim arhivima i arhivskim zbirkama i muzejima. Njenom sređivanju i stručnoj obradi poklanjana je velika pažnja, pa je sređivana uz najveće poštivanje arhivskih standarda. S obzirom na tadašnji društveni sistem, kao i činjenicu da je sačuvanost pisane građe nedostatna, arhivisti koji su radili na njenom sređivanju dobili su direktive svojih pretpostavljenih da je dragocjen svaki papirić, što znači da iz sačuvanih fondova nije vršeno izlučivanje bezvrijedne registratorske građe.

Arhivisti su uložili dosta truda da iz fragmentarnih skupina zapisa i različitih arhivalija formiraju fondovske cjeline kako bi se sređene i obrađene mogle koristiti, jer je kancelarijsko poslovanje u uvjetima ratovanja i poratnom periodu bilo veoma skromno, pa nisu bili rijetki i nedatirani dokumenti, a signature, odnosno registratorski brojevi, često su bili pravi "luksuz" za ratna dokumenta, naročito ona partizanske provenijencije.

Najveći problem za građu koja se odnosi na ratni period predstavlja njena razbijenost na više arhivskih ustanova. Najviše građe partizanske provenijencije nalazi se u Arhivu Bosne i Hercegovine i Arhivskoj zbirci Historijskog muzeja u Sarajevu, dok se ona nastala radom neprijateljskih organa vlasti nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i Državnom arhivu Hrvatske u Zagrebu.

Mi ćemo u ovom radu dati pregled arhivskih fondova i zbirki u arhivima u Bosni i Hercegovini čija se građa odnosi na period Drugog svjetskog rata i prve poratne godine u: Arhivu Bosne i Hercegovine, Kantonalnom arhivu Sarajevo, Arhivu Republike Srpske u Banja Luci, Kantonalnom arhivu u Tuzli, Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru, Kantonalnom arhivu u Travniku i Arhivskom odjeljenju Historijskog muzeja u Sarajevu.⁶

⁶ Tokom rata 1992-1995. godine postojeća mreža arhivskih ustanova (arhiva) u Bosni i Hercegovini je narušena. Neki arhivi su preimenovani, neki nestali, a nakon 1995. osnovani su i novi. U Bosni i Hercegovini osim pomenutih postoje još arhivi u Sarajevu (Arhiv Federacije BiH), Bihaću (za Unsko-Sanski kanton), u Širokom Brijegu, Goraždu i Distriktu Brčko. Svi su ovi arhivi, osim Arhiva u Bihaću, osnovani nakon 1995. godine pa ne posjeduju građu koja se odnosi na period Drugog svjetskog rata. Sudovi, škole, pošta, željeznica i zdravstvo nisu obuhvaćeni ovim pregledom, jer bi to iziskivalo dosta prostora. Ove institucije obavljale su svoje redovne djelatnosti prilagođene ratnim uvjetima.

1. Arhiv Bosne i Hercegovine /ABiH/

Arhiv Bosne i Hercegovine najstarija je arhivska ustanova u Bosni i Hercegovini. Osnovan je kao Državni arhiv Bosne i Hercegovine Uredbom Vlade NR BiH 12. 12. 1947. sa zadatkom "da sakuplja, sređuje, čuva i po propisanim uslovima omogućuje proučavanje arhivskog materijala koji se odnosi na državni život i razvitak, kao i privrednu, političku i kulturnu istoriju naroda."⁷ Tokom kontinuiranog djelovanja Arhiv je prikupio, te sredio i obradio, preko 500 vrijednih arhivskih fondova i zbirki, od kojih se na period Drugog svjetskog rata odnosi samo dvadesetak. Svi ovi fondovi su sređeni, djelimično obrađeni i dostupni za istraživanje, a mnogi su već i korišteni.⁸ Svi fondovi i zbirke iz ratnog perioda su vrijedni i za našu historiju veoma značajni.⁹

Prije svega tu je fond Zemaljsko Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine /ZAVNOBiH/, 1943 - 1945. Ovaj fond je jedan od najvažnijih izvora za historiju Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata. Nažalost, nije cjelovit, a u Arhivu BiH čuva se samo dio građe dok se drugi dio čuva u Arhivskom odjeljenju Historijskog muzeja u Sarajevu.

Fond obuhvata dokumenta nastala u toku tri zasjedanja ZAVNOBiH-a:

1. zasjedanje održano je 25/26. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu,

2. zasjedanje održano je od 30. juna do 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu i

3. zasjedanje održano je od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu. Na zasjedanju u Sarajevu ZAVNOBiH je promijenio naziv u Narodnu skupštinu NR BiH.

Dio arhivskog fonda ZAVNOBiH-a koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine sadrži 9 kutija spisa, a knjiga nema. Dobro je očuvan, sređen registraturno - tematski i pristupačan je za korištenje. Obraden je u vidu analitičkog inventara. U fondu se nalaze sljedeće tematske cjeline:

⁷ Uredba Vlade NR BiH o Državnom arhivu NR BiH, "Sl. List NR BiH", broj 55/47.

⁸ U Arhivu se vodi uredna evidencija o korisnicima i korištenju fondova pa bi mogao da se uradi prilog o temama koje su urađene na temelju korištenih fondova tzv. ratnog perioda.

⁹ Podaci koje smo koristili za pregled fondova i zbirki preuzeti su iz *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.

- Materijali Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943-1945, kut. 1
- Predsjedništvo ZAVNOBiH-a 1944-1945, kut. 2
- Odjeljenje za pravosuđe 1944-1945, kut. 1
- Odjeljenje za ekonomsku obnovu 1944-1945, kut. 1
- Odjeljenje za šume i rude 1944-1945, kut. 1
- Odjeljenje za poljoprivredu i stočarstvo 1944-1945, kut. 2
- Povjereništvo za građevinske radove 1944-1945, kut. 1

Drugi značajan fond je Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača /ZKUZ/ 1944-1947. Ovaj fond spada među najznačajnije arhivske fondove u Bosni i Hercegovini koji se odnose na ratni i poratni period. Odluka o formiranju ZKUZ donesena je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1944. godine, a stupila je na snagu već 1. jula 1944, iako je Pravilnik o radu Komisije donesen tek 1946. godine. Organizacijski i finansijski, Komisija je bila vezna za Prezidijum Vlade NRBiH, a njen osnovni zadatak bio je da pribavi podatke i utvrdi odgovornost svih lica koji su bili odgovorni za zločine učinjene u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.

Komisija je ukinuta 1. novembra 1947. i cjelokupnu dokumentaciju predala je tek formiranom Državnom arhivu /Arhivu BiH/. Arhivski fond ZKUZ dobro je očuvan, sređen registratursko-tematski, a sadrži 27 knjiga-osnovnih evidencija i 366 kutija spisa koji su raspoređeni u sljedeće tematske cjeline:¹⁰

- Zapisnici o saslušanju, spisa kut. 240
- Zapisnici o saslušanju izbjeglica, spisa kut. 3
- Zapisnici o saslušanju zločinaca, spisa kut. 2
- Odluke, spisa kut. 30
- Presude, spisa kut. 12
- Referati, spisa kut. 7
- Spiskovi žrtava, spisa kut. 15
- Spiskovi zločinaca, spisa kut. 5
- Plakati, spisa kut. 5
- Opći spisi 1945-1947. kut. 47

¹⁰ Glavni problem za istraživače ovog fonda je taj što je papir na kojem su pisana rješenja i odluke slabog kvaliteta pa je tekst često teško čitljiv.

Ovaj fond dostupan je za korištenje. Obraden je u vidu sumarno-analitičkog inventara a za tematsku cjelinu *Presude* urađen je i imenski registar.

Istraživanje u fondu nastalom radom Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača trebalo bi dopuniti i u “Zbirci fotografija”, koja se također nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, u kojoj se nalaze fotografije zločina počinjenih u toku Drugog svjetskog rata. “Zbirka fotografija” sadrži devetstotina devedeset jednu (991) fotografiju o zločinima i propagandnom materijalu, a nastala je poklonima i otkupom od privatnih lica, organizacija i ustanova. Podijeljena je u slijedeće cjeline:

- Četnički zločini 1941-1945, fot. 137
- Ustaški zločini 1941-1945, fot. 412
- Zločini njemačkog okupatora 1941-1945, fot. 144
- Zločini talijanskog okupatora 1941-1945, fot. 32
- Zločini mađarskog okupatora 1941-1945, fot. 4
- Zločini nepoznatog počinitelja 1941-1945, fot. 81
- Ustaški propagandni materijal 1941-1945, fot. 50
- Njemački propagandni materijal 1941-1945, fot. 16
- Talijanski propagandni materijal 1941-1945, fot. 115

Fond Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine /SUBNOR/ (1948.-) sadrži značajnu građu o Drugom svjetskom ratu. Republički odbor SUBNOR-a osnovan je 1948. godine kao Zemaljski odbor SUBNOR-a. Na prvom kongresu SUBNOR-a održanom u Sarajevu 30. maja 1948. zacrtani su osnovni zadaci: raditi na izvršavanju svih ekonomskih i političkih zadataka u borbi za socijalističku izgradnju zemlje, na čuvanju i njegovanju tradicija NOB-e, na pomaganju i rješavanju problema svojih članova, djece i porodica palih boraca. SUBNOR je radio u komisijama (za ratne vojne invalide, rezervne oficire i podoficire, za bivše političke zatvorenike i deportirce, za bivše ratne zarobljenike, za organizaciona pitanja) i savjetima (za njegovanje revolucionarnih tradicija, za boračku zaštitu). Sve je objedinjavao Upravni odbor fonda za boračku zaštitu.

Arhivska građa nastala djelovanjem SUBNOR-a preuzeta ja u Arhiv Bosne i Hercegovine za period od 1950. do 1973. godine. Fond sadrži: knj. 59, kut. 115, fasc. 235; djelimično je sređen i djelimično pristupačan. Kao infor-

mativno sredstvo služi primopredajni zapisnik.

Posebno važan dio građe u Arhivu Bosne i Hercegovine, a dio je fonda SUBNOR-a, je tzv. Anketa iz 1961 godine. Naime, po uputstvu Republičkog odbora SUBNOR-a BiH, općinski odbori SUBNOR-a su 1961. godine izvršili poimenični popis sljedećih kategorija učesnika i pripadnika NOR-a: poginulih boraca, preživjelih boraca NOR-a, poginulih žrtava fašističkog terora, lica odvođenih na prisilni rad, interniraca, bivših političkih zatvorenika, deportiraca i ratnih vojnih zarobljenika bivše jugoslavenske vojske od 1941. do 1945. godine.

Fond Zamaljska uprava narodnih dobara Bosne i Hercegovine /ZUND/ 1945-1946. također, sadrži dio arhivske građe važne za izučavanje događaja u Drugom svjetskom ratu. U skladu sa odlukama Državne uprave narodnih dobara FNRJ, u Sarajevu je aprila 1945. osnovana Zemaljska uprava narodnih dobara. Pod upravu ove ustanove stavljena su nepokretna dobra, pokretna dobra i prava, kao zemljišni posjedi, kuće, namještaj, šume, rudarska prava, preduzeća, vrijednosne hartije, dragocjenosti, udjeli, akcije, društva, udruženja svih vrsta, fondovi, prava uživanja, sve vrste platežnih sredstava, potraživanja, učestvovanja u radnjama i preduzećima, autorska prava, prava industrijske svojine i druga prava okupatora i njihovih saradnika, stranih i domaćih državljana. Njenim djelovanjem nastala je dokumentacija koja je cjelovita, sređena i obrađena. Sadrži 10 knjiga i 29 kutija spisa. Uprava je ukinuta 1946. godine.

Fond Zamaljska komisija za ratnu štetu Bosne i Hercegovine /ZKRŠ/ 1945 – 1946. sadrži podatke o cjelokupnoj ratnoj šteti na teritoriji Bosne i Hercegovine, koje je prikupila Zemaljska komisija za ratnu štetu, osnovana 1945. godine. Komisija je prikupljene podatke provjeravala i do kraja napravila procjenu štete, nakon čega je faktički prestala postojati, mada je zvanično ukinuta 1950. godine.

Fond ZKRŠ dobro je očuvan, potpun, registraturski sređen i obrađen u vidu analitičkog inventara. Sadrži 8 knjiga – osnovnih evidencija i 27 kutija spisa. Najveći dio građe (24 kutije) odnosi se na prijavu ratne štete.

Fond Poglavnikovo povjereništvo Sarajevo /PPS/ 1941. (24. IV – 7. VIII) sadrži važne obavijesti o smjeni vlasti i prvim danima funkcioniranja vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Naime, nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 10. aprila 1941. godine, na teritoriji novoosnovane države formi-

rana su privremena poglavnikova povjereništva. PPS u Sarajevu počelo je sa radom 24. aprila 1941. preuzimanjem poslova od Kraljevske banske uprave Drinske banovine, a radilo je do 7. augusta. Arhivski fond nastao dvomjesečnim radom PPS sadrži 8 knjiga protokola za 8 odjela i 30 kutija općih spisa, raspoređenih u 7 odjela (Opći, Upravni, Seljačko gospodarstvo, Bogoštvlje i nastavu, Tehnički, Socijalnu skrb i narodno zdravlje, Obrt, industriju i trgovinu) i jednog Ureda za namještanje pri Ustaškom povjerenstvu. Dobro je očuvan, registratorski sređen i ima urađen vodič.

Fond Velika župa Vrhbosna /VŽV/ 1941-1945. jedan je od značajnijih fondova o ovom razdoblju. Nastao je djelovanjem Velike župe Vrhbosna, koja je formirana u junu 1941. godine. Obuhvatala je 7 kotara (Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica) i 4 kotarske ispostave (Prača, Goražde, Kalinovik i Trnovo).

Arhivski fond Velika župa Vrhbosna sređen je, ali nije obrađen, pa su osnovne evidencije (djelovodni protokoli i registri), osim vodiča, jedino informativno pomagalo za njegovo korištenje. Fond sadrži 105 kutija sa ukupno 13862 predmeta odnosno 72960 listova. U fondu Velika župa Vrhbosna nema povjerljive građe (nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu) nego samo opća. Velika župa Vrhbosna pokrivala je relativno malu teritoriju pa u fondu nema odjeljenja nego je sva prepiska vođena kroz centralni djelovodni protokol.

Arhivska građa fonda Velika župa Vrhbosna dobro je očuvana, ali je šteta što nema povjerljive serije spisa, jer bi sigurno bila interesantnija istraživačima. Iako bez povjerljivih spisa, ovaj fond značajan je izvor za upoznavanje svakodnevnog življenja u ovom dijelu Bosne i Hercegovine u vrijeme Drugog svjetskog rata.

U Arhivu Bosne i Hercegovine ima još nekoliko manjih fondova čija se građa odnosi na period Drugog svjetskog rata, a koji su nastali radom organa koji su rješavali vlasničku problematiku (preuzimanje imovine Jevreja i Srba), te zbrinjavanje izbjeglica i rješavanje agrarnih odnosa. Među tim fondovima osobito su značajni:

- Osobni ured glavnog ustaškog stana u Bosni i Hercegovini; 1941. spisa fasc. 14;

- Ured opunomoćenika Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane glavnog ravnateljstva za prehranu Sarajevo, 1943-1945. spisa kut. 12;

- Ured za namještenje pri ustaškom povjereništvu – Sarajevo , 1941. spisa fasc. 9;
  - Rizničko upraviteljstvo - Odjeljenje za katastar i državnu imovinu – Sarajevo, 1941-1945, knj. 6, spisa fasc. 19;
  - Javni ured rada - Sarajevo, 1941-1945. spisa fasc. 45;
  - Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu - Podružnica Sarajevo, 1941. spisa kut. 8;
  - Ravnateljstvo državnih rudarskih preduzeća - Sarajevo, 1941-1944, knj.61, spisa fasc. 126;
  - Povjerenstvo za radnje - Sarajevo, 1941, spisa kut. 4;
  - Zapovjedništvo tehničke organizacije rada - Sarajevo, 1942-1945, knj. 5, spisa kut. 10;
  - Savez Napretkovih zadruga - Sarajevo, 1942. spisa kut. 25;
  - Odbor za potpore za kotareve Foča, Čajniče, Goražde - Sarajevo, 1943-1945, spisa kut. 32;
  - Režijski odbor za gradnju javnih skloništa - Sarajevo, 1944-1945. spisa fasc. 7
  - Ured za kolonizaciju Banja Luka, 1941- 1945. knj. 6, spisa kut. 68;
  - Ured za kolonizaciju Sarajevo, 1941-1945, knj. 9, spisa kut. 80;
  - Ured za kolonizaciju Tuzla, 1941-1945, spisa kut. 106.
- Navedeni fondovi samo su djelimično sređeni, još nisu obrađeni, ali se mogu koristiti u naučne svrhe.

2. Arhiv Centralnog Komiteta Saveza Komunisti Bosne i Hercegovine (ACKSKBIH)

Arhiv CKSK BiH tokom djelovanja sakupio je značajnu građu o KP BiH i znatno manje o Drugom svjetskom ratu. Nakon ukidanja Arhiva CKSK BiH 1990. godine SDP-Republički odbor svu prikupljenu i djelimično sređenu i obrađenu građu predao je Arhivu Bosne i Hercegovine. Prema primopredajnom zapisniku Arhiva Bosne i Hercegovine i Socijaldemokratske partije /SDP/¹¹ predato je: knjiga - osnovnih evidencija (djelovodni protokoli, registri i druge knjige) 325, spisa - kut. 6643, fasc. 1285 i 33 registratora, te 15 albuma fotografija. Preuzeta građa registratorski je sređena, djelimično obrađena i

¹¹ ABiH, 044-378/91 Od 01. 10. 1991.

pristupačna.¹² Na ratni period (1941-1945), prema popisu, odnosi se samo 12 kutija spisa bez knjiga.

Republički odbor SDP predao je Arhivu Bosne i Hercegovine i zbirke ličnih fondova i zaostavštine istaknutih revolucionara: Đure Pucara Starog, Avde Hume, Miloša Zekića, Rate Dugonjića, Uglješe Danilovića i Rodoljuba Čolakovića. Zbirke su sređene, obrađene i pristupačne.

3. Historijski muzej Bosne i Hercegovine

Historijski muzej Bosne i Hercegovine /HMBiH/ osnovan je 28. februara 1945. godine kao Muzej revolucije Bosne i Hercegovine. Osnovni zadatak Muzeja bio je da sakuplja muzejsku i arhivsku građu ratne provenijencije. Muzej je sakupio i obradio bogate zbirke raznovrsne građe, muzejske i arhivske.

Arhiv Historijskog muzeja BiH u svojoj zbirci, između ostalih arhivalija, čuva i građu nastalu u toku Drugog svjetskog rata, različite provenijencije. Sva građa hronološki je sređena, a tematski se dijeli na:

- građu Narodnooslobodilačke borbe /NOB-e/ koju čine dokumenti (6.900), brošure NOB-e (1450), partizanski listovi i štampa (1102) te partizanski leci i plakati (394 kom.);
- građu NDH (oko 2.662 dokumenta), građu ustaške nadzorne službe (UNS-a) -4.453 dokumenta, ustaški leci (173);
- četničku građu čini 354 dokumenta.

Za ovu građu izrađen je analitički inventar pa je dostupna za naučna istraživanja.¹³

¹² Arhiv Bosne i Hercegovine ne raspolaže kadrovima i odgovarajućom opremom, što podrazumijeva prijevoz građe do čitaonice Arhiva pa je za sada ova građa nedostupna za istraživanje.

¹³ Podatke priredila kustosica u Historijskom muzeju BiH Amra Čusto. Za sada nemamo pouzdanu informaciju u kakvom stanju je dokumentacija-arhivska građa koju su prikupljali i brižljivo čuvali mnogobrojni memorijalni muzeji osnovani sa zadatkom da njeguju ratnu tradiciju. U Historijskom muzeju BiH, nažalost, ne znaju šta je sa građom muzeja koji su djelovali u: Jajcu, Bihaću, Jablanici, Drvaru, Foči, Tjentištu i drugim mjestima.

4. Kantonalni arhiv Sarajevo

Kantonalni arhiv Sarajevo /KAS/¹⁴ osnovan je Odlukom NO grada Sarajeva 3. maja 1948. godine kao Arhiv grada Sarajeva sa zadatkom da prikuplja, sređuje i obrađuje arhivsku građu koja se odnosi na grad Sarajevo te omogućuje njeno korištenje.

KAS u jednom periodu djelovao je kao Istorijski arhiv pa Historijski arhiv Sarajevo. Naziv i nadležnost ove značajne ustanove mijenjao se, ali je rad na prikupljanju arhivske građe, naročito memoarske, koja se odnosi na Sarajevo u toku Drugog svjetskog rata bila njena stalna aktivnost.

Iz ratnog perioda (1941-1945) u ovom Arhivu malo je sačuvane građe:

- Gradsko poglavarstvo (1878-1945), građa nepotpuna, djelimično sređen i obrađen, knj. 744, spisa kut. 3156 (U Vodiču nije izdvojeno koliko se građe odnosi na ratni period i u kakvom je stanju. U napomeni je navedeno da je fond djelimično pristupačan);

- Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu - Podružnica Sarajevo (1941-1945) građa nepotpuna, sređena i pristupačna. Fond sadrži 12 kutija građe;

- Rizničko upraviteljstvo u Sarajevu - Ured za upravu židovskim nekretninama (1941 - 1942); Ured je izvršavao zakonske odredbe o podržavljenju imovine Židova i židovskih preduzeća u korist NDH. Fond je djelimično sačuvan (sadrži 19 kutija građe) sređen, obrađen i dostupan za korištenje.

- Rizničko upraviteljstvo u Sarajevu - Ured za podržavljeni imetak (1942-1945). Ured je vodio evidenciju i upravljao nekretninama onih koji su je morali napustiti ili su odvedeni u koncentracione logore. Građa je nepotpuna (108 kutija) sređena i pristupačna.

Među zbirkama posebno je značajna "Zbirka memoarske građe" davalaca izjava za ediciju *Sarajevo u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*.

5. Arhiv Republike Srpske u Banjoj Luci

Arhiv Republike Srpske u Banjoj Luci sa pet odjeljenja (Doboj, Foča, Trebinje, Zvornik i Istočno Sarajevo) osnovan je kao Arhiv Bosanske krajine

¹⁴ Podaci preuzeti iz *Vodič kroz fondove i zbirke Historijskog arhiva Sarajevo*, Sarajevo, 2003.

rješenjem Narodnog odbora grada Banja Luka 20. aprila 1953. Tokom proteklog perioda Arhiv je sakupio izuzetno vrijednu i značajnu građu koja se odnosi na Banja Luku i na 23 općine u Bosanskoj krajini.

Popis arhivskih fondova koji se odnose na period 1941-1945. preuzet je bez izmjena i dopuna sa web stranice ARS.

a. Narodnooslobodilački organi

- Oblasni narodnooslobodilački odbor za Bosansku krajinu (1943-1945); 1943/1945.: kut. 7; SAI.¹⁵

- Okružni narodnooslobodilački odbor Banjaluka (1944-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 7; SAI.

- Okružni narodnooslobodilački odbor za Centralnu Bosnu (1943-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 3.

- Okružni narodnooslobodilački odbor Drvar (1943-1945); (1944-1945): kut. 3; SI.¹⁶

- Okružni narodnooslobodilački odbor Kozara (1943-1945); (1944-1945): knj. 1; kut. 7; SAI.

- Okružni narodnooslobodilački odbor Podgrmeč (1943-1945); 1944-1945.: kut. 9; SAI.

- Okružni narodnooslobodilački odbor Prnjavor (1943-1945); 1944-1945.: kut. 1.

- Okružni narodnooslobodilački odbor Bosna-Teslić (1944-1945); 1944-1945.: kut. 3.

- Sreski narodnooslobodilački odbor Bosanski Novi (-); (1945-1946): knj. 3; fasc. 1.

- Sreski narodnooslobodilački odbor Bosanska Gradiška (1944-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 1.

- Sreski narodnooslobodilački odbor Jajce (1944-1945); 1944-1945.: kut. 5.

- Sreski narodnooslobodilački odbor Mrkonjić Grad (1944-1945); 1944-1945.: kut. 5.

- Sreski narodnooslobodilački odbor Sanski Most (1943-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 10; SAI.

¹⁵ SAI – sumarnoanalitički inventar

¹⁶ SI – sumarni inventar

- Gradski narodnooslobodilački odbor Bosanski Novi (1945); 1945.: fasc. 1.
- Gradski narodnooslobodilački odbor Jajce (-); 1944.: kut. 1.
- Gradski narodnooslobodilački odbor Prijedor (1944-1945); 1945.: kut. 1.
- Gradski narodnooslobodilački odbor Sanski Most (1945); 1945.: kut. 2.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Kozarac (1944-1945); 1944-1945.: kut. 1.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Luči Palanka (-); 1942-1945.: kut. 2.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Mali Radić (-); 1943-1945.: kut. 1.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Majkić Japra (1942-1945); 1942-1945.: kut. 3.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Sanski Most (1944-1945); 1944-1945.: knj. 2; fasc. 1.
- Opštinski narodnooslobodilački odbor Vođenica (-); 1943-1945.: kut. 1.
- Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Banjaluka (1945-1946); 1945-1946.: knj. 1; kut. 1.
- Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Kozara (1944-1945); 1944-1945.: knj. 2; kut. 1.
- Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Podgrmeč (1944-1945); 1944-1945.: knj. 3; kut. 1.
- Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Prnjavor (1944-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 1.
- Okružna komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Teslić (1944-1945); 1944-1945.: knj. 1; kut. 1.
- Sreska komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Prijedor (1944-1945); 1944-1945.: kut. 1.
- Sreska komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora Piskavica (1945); 1945.: spisa 50.
- Sreska komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora Palančište (1944) 1944.: spisa 90.

- Sreska komisija za ispitivanje ratnih zločina okupatora Stari Majdan (1945); 1945.: spisa 85.

b. Okupacijski i kvislinški organi

- Velika župa Sana i Luka Banjaluka (1941-1945); 1941-1945.: knj. 16; kut. 62.

- Ustaški stožer i povjereništvo Vrbaske banovine Banjaluka (1941-1942); 1941-1942.: knj. 9; kut. 46.

- Župsko redarstveno ravnateljstvo Banjaluka (1941-1945); 1941-1945.: kut. 1.

- Župski povjerenik Ministarstva skrbi Banjaluka (?-1945); 1945.: kut. 1.

- Rizničko upraviteljstvo Banjaluka (1941-1945); 1941-1945.: knj. 112; kut. 303.

- Ravnateljstvo za ponovu Banjaluka (1941-1945); 1941-1942.: kut. 1.

- Porezni ured Banjaluka (1941-1945); 1944-1945.: kut. 4.

- Ured za kolonizaciju Banjaluka (1941-1945); 1941-1945.: kut. 1.

- Zapovjedništvo tehničke organizacije rada Banjaluka (1942-1945); 1942-1945.: kut. 22.

- Gradsko poglavarstvo Banjaluka (1941-1945); 1941/1945.: knj. 7; kut. 22.

- Gradski obskrbni ured Banjaluka (1942-1945); 1942-1945.: kut. 1.

- Gradsko školsko nadzorništvo Banjaluka (1941-1945); 1941-1943.: kut. 4.

- Tehnički odjeljak pri Kotarskoj oblasti Banjaluka (1941-1945); 1941-1945.: knj. 11; kut. 37.

- Režijski odbor za rekonstrukciju ceste Laktaši-Windhorst-Adolfstol (1942-1945); 1942-1945.; kut.--

6. Arhiv Tuzlanskog kantona

Arhiv Tuzlanskog kantona /ATK/ osnovan je Rješenjem Gradskog narodnog odbora Tuzla 1. februara 1954. godine kao Arhiv grada Tuzla. Tokom proteklih godina Arhiv je mijenjao naziv, ali i teritorijalnu nadležnost. Nadležnost Arhiva bila je uslovljena čestim promjenama u administrativnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine. Danas Arhiv pokriva područje Tuzlanskog

kantona – prostor koji obuhvata 13 općina.

Arhiv Tuzlanskog kantona u proteklih pedeset godina djelovanja prikupio je solidan arhivski fond koji se većim dijelom odnosi na prostor sjeveroistočne Bosne. Prema zvaničnim podacima¹⁷ Arhiv u svojim depoima čuva 175 arhivskih fondova i 29 zbirki, koji se velikim dijelom odnose na period nakon 1945. godine.

Arhivska građa i fotodokumentacija iz perioda Drugog svjetskog rata (1941-1945) svrstana je u nekoliko fondova i zbirki, među kojima je Zbirka o NOB-u u sjeveroistočnoj Bosni, a koja obuhvata građu iz svih institucija NOP-a (vojne jedinice, političke organizacije) i neprijateljskih organizacija.

Podaci o ratnom i poratnom periodu u Tuzli i općinama u sjeveroistočnoj Bosni mogu se pronaći u sljedećim fondovima:

- Okružni narodni odbor Tuzla (1944-1947). Okružni narodni odbor Tuzla obuhvatao je teritoriju 12 srezova. U njegovoj nadležnosti bili su: nadzor nad sprovođenjem politike Savezne i Republičke vlade. Arhivska građa nastala djelovanjem Okružnog narodnog odbora Tuzla dobro je sačuvana, ali nije potpuna. Fond se sastoji od 81 kutije spisa (12.363 dokumenta) i 32 knjige -osnovne evidencije i analitički je obrađen.

- Okružna uprava narodnih dobara Tuzla (OUNDT) osnovana je sa zadatkom da se brine o imovini koja je temeljem zakonskih odredbi nove vlasti postala državna svojina. Okružna uprava narodnih dobara Tuzla u svom radu bila je potčinjena Zemaljskoj upravi narodnih dobara u Sarajevu. O radu i odlukama Okružne uprave narodnih dobara Tuzla sačuvana je skromna i oštećena dokumentacija koja sadrži 13 kutija građe za koju je urađen sumarno-analitički popis.

- Zbirka Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920-1945) sadrži građu razdvojenu u 19 ukoričenih svezaka koja se sastoji od prikupljenih originala, prepisa i kseroks kopija dokumenata iz drugih arhiva, muzeja i instituta. Prikupljena građa (107 kutija odnosno 8.368 dokumenta) razvrstana je u sljedeće serije: radnički pokret, KPJ, omladinski pokret, masovne društvene organizacije, narodnooslobodilačke odbore, sudove NDH,¹⁸ ustašku nadzornu službu (UNS), zatvore i logore, Gradsko

¹⁷ *Pedeset godina Arhiva u Tuzli 1954 – 2004*. Tuzla, 2004.

¹⁸ Na temelju Zakonske odredbe Ministarstva pravosuđa NDH o "izricanju sudova i sudaca

poglarstvo, sjećanja, pisma, proglaše, ustašku i četničku štampu, njemačke jedinice i sl. Za ovu značajnu Zbirku urađen je analitički inventar.

7. Arhiv Hercegovačko-Neretvanskog kantona Mostar (AHNKM)

Arhiv Hercegovačko-Neretvanskog kantona osnovan je Rješenjem Narodnog odbora Mostara 24. jula 1954. godine kao Arhiv grada Mostara, ali je od samog osnivanja obavljao arhivsku službu na području Hercegovine. Danas ovaj Arhiv pokriva teritoriju grada Mostara i nekoliko okolnih općina.¹⁹

Najveći dio fonda Arhiva Hercegovačko-Neretvanskog kantona, više od dvije trećine, sadrži građu nastalu poslije 1945. godine, dok se na period 1941-1945. odnosi veoma malo arhivskih fondova:

- Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu (1941-1944). Fond sadrži 2 kutije građe.

- Općinsko poglarstvo – Trebinje, 1 kutija građe iz 1944. godine.

- Ravnateljstvo državnih šuma – Mostar, 1941-1945. – kn. 3 i spisa kut.

5.

- Tehnički odjeljak – Mostar, 1941-1945, spisa kut. 13.

Osim fondova, u ovom arhivu postoji i nekoliko značajnih arhivskih zbirki:

- Partizanska dokumenta 1941-1945. spisa kut. 25 – urađen hronološki katalog.

- Dokumenta o poginulim i nastradalim u toku Drugog svjetskog rata na području općine Mostar, 1941-1945, fasc. 1.

- Četnička dokumenta (fotokopije), 1941-1945, kut. 17, urađen hronološki katalog.

- Ustaška dokumenta (fotokopije), 1941-1945. kut. 16, urađen hronološki katalog.

---

o upotrebi čistog hrvatskog jezika kod sudova”, sreski, okružni i apelacioni sud dobijaju nazive kotarski sud, sudbeni stol i banski sud. Po ovoj zakonskoj odredbi, svi suci i stranke, usmeno i pismeno, morali su upotrebljavati “čisti” hrvatski jezik.

¹⁹ Podaci preuzeti iz *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ – SR Bosne i Hercegovina*. Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Beograd, 1981. str.79-93

8. Kantonalni arhiv Travnik /KAT/

Kantonalni arhiv Travnik osnovan je 1954. godine Rješenjem Gradskog narodnog odbora Travnik kao Državni arhiv Travnik, a 1970. konstituiran je kao međuopćinski arhiv pa je promijenio naziv u Arhiv Srednje Bosne. Sadašnja teritorijalna nadležnost Kantonalnog arhiva Travnik razlikuje se od one koju je imao Arhiv Srednje Bosne.

Od 298 fondova samo tri fonda vremenski se odnose na period 1941-1945.:

- Općinsko poglavarstvo - Zavidovići (1941-1945), spisa fas. 5, knj 1.
- Kotarska oblast - Zenica (1941-1945) , knj. 2 i
- Sresko Narodnooslobodilački odbor – Kupres, knj 1.

* * *

O Drugom svjetskom ratu i njegovim posljedicama, napisana je u Bosni i Hercegovini brojna literatura, pa su stoga u radu dati samo podaci o stanju arhivske građe, odnosno arhivskim fondovima i zbirkama u arhivima u Bosni i Hercegovini koji su nastali tokom Drugog svjetskog rata ili se njihova građa odnosi na taj period.

U Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata nastala je brojna pisana dokumentacija različite provenijencije koja, nažalost, nije cjelovita i nije sva u našim arhivima. Veliki dio "ratne" arhivske građe (uglavnom vojne – ratne provenijencije) nalazi se u arhivima u Beogradu i Zagrebu.

U arhivima u Bosni i Hercegovini i Historijskom muzeju u Sarajevu nalazi se dosta arhivskih fondova i zbirki iz perioda 1941-1945, ali malo ih je cjelovitih.

Nažalost, ni nakon 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata svi fondovi koji su nastali u ratnom perioda nisu obrađeni, a najvažniji fond ZAVNOBiH-a nalazi se jednim dijelom u Arhivu Bosne i Hercegovine a drugim u Historijskom muzeju Sarajevo.

Arhivska građa koju čuvaju arhivi u Bosni i Hercegovini, a koja se svojim sadržajem odnosi na period Drugog svjetskog rata i prve poratne godine, značajnim dijelom arhivistički je sređena i dostupna za istraživanje, ali je u izvjesnim fondovima još uvijek neobrađena, što znatno usporava i otežava istraživanje ovog važnog perioda naše prošlosti.

SUMMARY

AN OVERVIEW OF BOSNIA-HERZEGOVINA'S ARCHIVAL COLLECTIONS ON
THE SECOND WORLD WAR

This work provides an overview of archival materials on the Second World War in Bosnia and Herzegovina. Kujović notes that although many documents were produced in Bosnia during the war, not all of them are located in the country. A large portion of the material (especially that dealing with the military sphere) can be found in archives in Belgrade and Zagreb. Unfortunately, sixty years since the end of the war, most of the wartime collections remain uncatalogued, and the largest collection – ZAVNOHBiH – is divided between two archives in Sarajevo – the State Archives of Bosnia-Herzegovina and the archives of the Historical Museum. These issues make it difficult for scholars to adequately research this important period.

Azem Kožar

O NEKIM ASPEKTIMA OBRAZOVNO-ODGOJNE POLITIKE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE (1941-1945)

Rad se bavi karakterom obrazovno-odgojne (po dokumentima prosvjetne) politike Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a), kao jedne od bitnih promjena koje su u duhu karaktera antifašističkog oslobodilačkog pokreta nastajale i na području Bosne i Hercegovine. Te promjene su izgrađivane i dograđivane od pokretanja ustanka pa do konačnog oslobođenja zemlje, a nisu se završile i iscrpile završetkom rata već su se i kasnije snažno manifestovale u jugoslovenskom i bosanskohercegovačkom društvu. Međutim, sa obzirom na svu složenost naučne elaboracije tog pitanja, za šta je potreban studiozan (monografski) pristup, u ovom radu se govori samo o segmentu koji se prelamao preko ciljeva nastave historije, tj. nastavnih planova i programa historije, koju je i nastajući sistem vlasti nastojao da upotrijebi za ostvarenje svojih političkih i ideoloških ciljeva, kako u toku rata tako i u vrijeme četrdesetpetogodišnje socijalističke izgradnje.

1. Uvodne napomene

Drugi svjetski rat je zatekao siromašnu školsku tradiciju u Bosni i Hercegovini, što zorno ilustruju podaci o broju i mreži osnovnih i srednjih škola, o obuhvatnosti djece osnovnim obrazovanjem, o broju i procentu nepismenog stanovništva koji je dostizao procenat i do 75%, dok je u isto vrijeme u Kra-

ljevine Jugoslaviji iznosio 45,2%, a u Finskoj svega 0,9%, u Švedskoj 0,1% itd.¹ Okupacija je donijela nove teškoće. Nezavisna Država Hrvatska (dalje NDH) je u svom školskom sistemu posebnu pažnju posvetila pretvaranju školstva u važno sredstvo svoje propagande dajući mu zadatak da “posebnu pažnju posveti državnom odgoju hrvatske mladeži, da se u novom pokoljenju što više razvija državna svijest, tj. shvaćanje biti i vrijednosti svoje vlastite države, te dužnosti naroda i pojedinaca prema državi”. Ovo se imalo ostvariti sprovođenjem tzv. “duboke kulturne revolucije”, što je sadržavalo ideološku preorijentaciju svih kulturnih institucija (uključujući i prosvjetne) na planu stvaranja “nove hrvatske narodne svijesti i osjećanja”.² Ta “druga revolucija” trebalo je da bude glavni pokretač “unutarnje obnove” čiji bi rezultat bio “stvaranje i preoblikovanje novih ljudi” koji bi neposredno radili na stvaranju “novih pokoljenja”, temeljeći sve to na negiranju vrijednosti školstva u Kraljevini Jugoslaviji, koje je “služilo za odnarođivanje naše mladeži i za širenje protuhrvatskog duha”.³

Iz obilja dokumenata koji potvrđuju prednje konstatacije izdvajamo obrazloženje odobrenja prijedloga Ragiba Čapljića, župana Župe Usora i Soli, o osnivanju Učiteljske škole (Preparandije) u Tuzli 1941. godine od strane Ministarstva nastave NDH u kojem se, između ostalog, navodi da je to urađeno “što čitava istočna Bosna nema ni jedne učiteljske škole”, jer “Beogradska vlada nije dopustila otvaranje učiteljske škole u Tuzli za istočni dio sjeverne Bosne (misli se na predratno vrijeme – primjedba autora) nego je taj hrvatski muslimanski kraj upućivala na školovanje u učiteljsku školu u Šapcu”.⁴ Na primjeru

¹ *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945-1946. do 1950-51. godine*, Beograd, 1952, 15-16. U BiH je svega 6,28% stanovništva (179.000) bilo obuhvaćeno opštim obrazovanjem (u K. Jugoslaviji 10,65%). U 1.043 osnovne škole na području BiH neposredno pred rat nastavu je pohađalo 150.783 učenika (od za školu doraslih 547.900 učenika), zaposlen je bio svega 2.321 učitelj, tj. jedan učitelj na 65 učenika (Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo, 1981, 4-11; Enver Lihčić, “*Ka potpunoj pismenosti*”, u: *Kultura u SR BiH 1945-1975*, Sarajevo, 1976, 107.

² M. Starčević, “Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost”, *Prosvjetni život*, 1-2, Zagreb, 1942, 5; *Zakoni NDH*, Zagreb, 1941, knj. II, 270-277, knj. IV, 133-136.

³ S. Vitković, “Druga revolucija”, *Hrvatska smotra*, br. 12, Zagreb, 1941, 623-624; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1977, 212-213; M. Papić, n. dj., 65-70.

⁴ *Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) Zagreb*, Ministarstvo nastave NDH, kut. III, doku-

ove škole, o čijem je radu sačuvana arhivska građa, može se pratiti i obrazovno-odgojna politika NDH uopšte, a u vezi sa tim i zadaci nastave historije. Naime, ova škola je radila na osnovu Zakona o učiteljskim školama od 27. 09. 1929. godine, a u skladu sa Privremenim nastavnim planom i programom od 12. 09. 1930. godine, koji je ostao na snazi za sve vrijeme postojanja NDH. Istina, nastavni plan je pretrpio izvjesne izmjene, dok je nastavni program značajno izmijenjen, posebno iz hrvatskog jezika i književnosti, pedagogije, povijesti i zemljopisa. Ova nacionalna grupa predmeta trebala je da bude ta glavna poluga u stvaranju “nove hrvatske narodne svijesti i osjećanja”. Jednu od najvažnijih zadaća u tome imala je nastava historije, a što je između ostalog došlo do izražaja u dva osnovna pokazatelja:

1. U fondu sati za svaku godinu (2 sata nedeljno);
2. U strukturi nastavnih sadržaja (dominantno fašistička i ustaška politička stajališta).⁵

Bez namjere za širom elaboracijom dva naznačena školska sistema (staro-jugoslavenskog i NDH-azijskog), koji su sprovedeni na prostoru Bosne i Hercegovine (prvi do 1941. godine a drugi od tada), evidentno je da su oba ova sistema posebno kada je nastava historije u pitanju, pridavala veliki značaj karakteru obrazovno-odgojnih sadržaja koje su nastojali da što više stave u funkciju svojih političkih i ideoloških ciljeva.

2. Uobličavanje obrazovno-odgojne politike NOP-a

Djelujući na realizaciji revolucionarnog programa KPJ i Platforme NOP-a, rukovodstvo NOP-a je od početka ustanka ulagalo velike napore da “što potpunije zadovolji probuđena interesovanja narodnih slojeva za pismenošću i znanjem uopšte”. Narodno prosvjećivanje shvaćeno je kao jedan od uslova uspješnog razvoja NOR-a i revolucije, zbog čega je ono i postalo veoma važan sektor političke aktivnosti svih institucija NOP-a. U ostvarivanju tog zadatka postojala su dva pravca djelovanja: masovno opismenjavanje stanovništva, te obnavljanje i razvoj sistema redovnog obrazovanja.⁶

---

ment od 5. 07. 1941.

⁵ Isto; Grupa autora, *Učiteljska škola u Banjaluci 1925-1971*, Banjaluka, 1991, 147-149.

⁶ Azem Kožar, “Osnovno školstvo u toku Drugog svjetskog rata (1941-1945)”, u: *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled)*, Tuzla, 1988, 168.

Sve do novembra 1942. nisu postojali uslovi za masovnij i organizovaniji kulturno-prosvjetni rad na oslobođenom području, a nije ni bilo utvrđenih planova i programa za to. Zato se počelo individualno, potom u omladinskim i skojevskim aktivima i, posebno, u partizanskim odredima, koji su postali i neka vrsta škole sa osnovnim zadatkom da se likvidira nepismenost među borbama NOP-a.⁷

Potom se prešlo na organizovane oblike masovnog opismenjavanja putem analfabetskih tečajeva. Oni su organizovani u partizanskim jedinicama i na slobodnoj teritoriji. Zatim su organizovani raznovrsni sadržaji kulturno-prosvjetnog rada: održavana su predavanja za narod, konferencije, usmene novine, otvarani domovi kulture, formirani pjevački horovi, diletantske i muzičke sekcije, otvarane čitaonice i biblioteke. Vremenom su ove poslove preuzeli narodnooslobodilački odbori, pri kojima su formirani posebni odsjeci za prosvjetnu djelatnost, zatim antifašističke organizacije žena, omladine i pionira.⁸

Često mijenjanje oslobođene teritorije u prvim godinama rata (1941-1942) onemogućavalo je otvaranje narodnih osnovnih škola, osim u nekim krajevima, tako da je organizovan kulturno-prosvjetni rad započeo tek na području Bosanske krajine, gdje je oslobođenjem Bihaća u borbama od 2. do 4. novembra 1942. stvorena relativno velika⁹ i postojanija slobodna teritorija, koja

⁷ Antifašistički front žena (AFŽ), kao masovna politička organizacija žena, osnovan je na Prvoj konferenciji žena u Bosanskom Petrovcu 6. 12. 1942. godine, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), osnovan je na Osnivačkom kongresu u Bihaću od 27-29. 12. 1942. godine. Na ovom kongresu USAOJ-a formiran je i Savez pionira (*Enciklopedijski leksikon mozaik znanja*, Istorija, Beograd, 1970, 33, 694; Mate Zaninović, "Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete", Naučni skup "Istorijske perspektive Republike Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, 391.

⁸ Hamdija Čemerlić, "Kulturno-prosvjetna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora", *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Godina VII, Sarajevo, 1955, 103-118.

⁹ Oslobođena teritorija sa centrom u Bihaću (nazvana "Bihaćkom Republikom") obuhvatala je oslobođena područja Bosanske krajine, Cazinske krajine, Banije, Like, Korduna, Počuplja, Gorskog kotara i dijela srednje Dalmacije, tako da je po dužini (od Imotskog do okoline Zagreba) iznosila između 80-100 km, a po širini (od Kozare do Rijeke) oko 250 km (Ešref Vražalić, "Bihaćka republika" temelj državnosti buduće Jugoslavije i njen značaj za ujedinjene narode", u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-*

je oko tri mjeseca bila centar NOP-a (do 29. 01. 1943. kontinuirano) i gdje su nastali mnogi organi vlasti: od mjesnih i opštinskih NOO do AVNOJ-a.¹⁰

Novo razdoblje u razvoju kulturno-prosvjetne djelatnosti nastalo je poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, koje je održano u Bihacu krajem novembra 1942. godine. Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a preuzeo je brigu o organizovanju prosvjete na oslobođenom području. Prosvjetni odsjek je odmah pristupio donošenju dokumenata kojima se uređuju oblici, sadržaji, ciljevi i zadaci buduće mreže obrazovno-odgojnih ustanova na oslobođenoj teritoriji. Tada su usvojeni ovi propisi: *Statut Narodnog univerziteta*, *Uputstvo za rad u osnovnim školama*, *Poziv i uputstva NOO-ima za otvaranje osnovnih škola*, *Pozivi i uputstva NOO-ima za otvaranje analfabetskih tečajeva*, *Nastavni plan i program za Narodni univerzitet*, *Materijal za nastavu (skripta) za Narodni univerzitet*, *Raspis po opštem planu prosvjetnog rada s pozivom na mobilizaciju svih raspoloživih snaga za likvidaciju nepismenosti*, i *Uпитnik upućen NOO-ima za prikupljanje podataka o prosvjetnim prilikama na oslobođenom području*.¹¹ Predviđeno je osnivanje tri osnovna tipa škole: narodna osnovna škola, tečaj za nepismene i Narodni univerzitet. Ovdje će s obzirom na namjeru ovog rada samo u neophodnoj mjeri biti riječi o osnovnim obrazovno-odgojnim zadacima svake od ova tri tipa škole, da bi se znatno više pažnje posvetilo programima iz historije – prvom iz 1942. (koji je donio Prosvjetni odsjek IO AVNOJ-a) i drugom iz 1944. godine (koji je donio ZAVNOBiH).

Program rada osnovne škole, koja je postala državna institucija, predviđao je da ona ostane “kao i prije rata”, uz nužne izmjene u *nastavi istorije i geografije*. Škola se “... svim svojim bićem imala prilagoditi narodnooslobodilačkoj borbi”. Njen zadatak je “... da u učeniku razvije svijest o zadacima i ciljevima današnje narodnooslobodilačke borbe”. Za vjerske škole je rečeno: “U mje-

---

1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, Beograd, 1974, 426; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 417-420.

¹⁰ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Prva knjiga (Od sloma stare Jugoslavije do Drugog zasjedanja AVNOJ-a), Beograd, 1957, 281-283. Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo, 1979, 146-156.

¹¹ Dušan Nedeljković, “Prosvjetna reforma oslobodilačkog rata i revolucije u Bihacu 1942-43”, u: *Bihacka republika. 4. XI 1942-29. I 1943*, Prva knjiga, Zbornik članaka, Beograd, 1965, 482-483.

stima gdje postoje vjerske škole, klosteri i mektebi, treba ih ostaviti da rade i dalje, kontrolišući njihov stav prema narodnooslobodilačkoj borbi, a ne miješati se u pitanje vjere i nastave". Vjerska nastava mora biti "u duhu uzajamne vjerske trpeljivosti" tako da "vjera ne smije da dijeli čovjeka od čovjeka".

Analfabteski tečajevi su bili zamišljeni kao škola u malom u kojoj se, pored učenja pismenosti i računice, stiču znanja "iz narodne istorije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije". U osnovnu narodnu školu su se upisivala lica od 6 do 14 godina starosti, a u analfabetske tečajeve od 14 do 40 godina.

Zadatak Narodnog univerziteta bio je da pruža šira opšta i stručna znanja novim školovanim kadrovima.¹²

Pomenuti dokumenti Prosvjetnog odsjeka IO AVNOJ-a predstavljaju historijski značajan putokaz za reformu školstva u duhu ideologije snaga NOP-a. Sa njima škola ulazi u nov period svoga razvoja. Značajnu prekretnicu u daljem radu predstavljalo je formiranje Oblasnog NOO za Bosansku krajinu, te više drugih okružnih odbora, pri kojima su formirani posebni odsjeci za kulturno-prosvjetni rad.

Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO za Bosansku krajinu uradilo je u martu 1944. plan i program, koji je postao osnova za dalje nastavne planove i programe koje je donio ZAVNOBiH krajem 1944. godine.

Ovim planom predviđeni su slijedeći nastavni predmeti: maternji jezik, račun sa geometrijom, prirodne nauke sa zemljopisom i istorijom, pjevanje, dječije igre, crtanje i pisanje. Isti je primjenjivan u Bosanskoj krajini do kraja 1944. godine, tj. do izrade prvog nastavnog plana i programa od strane ZAVNOBiH-a.

Poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a bitno je intenzivirana kulturno-prosvjetna aktivnost. Formiranje prve organizovane narodne vlasti u novoj državi omogućilo je značajnu stabilnost i, umjesto ranijih privremenih mjera i improvizacija, orijentaciju za trajno rješavanje ključnih pitanja školstva: donošenje nastavnog plana i programa, izradu prvih udžbenika i priručnika, obrazovanje kvalifikovanih nastavnika i sl. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a kao osnovni zadaci u oblasti prosvjete utvrđeni su: "Likvidirati nepismenost odraslih i dati djeci osnovno školova-

¹² Isto, 482-486.

nje”.¹³ Takva orijentacija postala je značajan mobilizator u svakodnevnoj akciji snaga NOP-a.

Početak septembra 1944. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a predložilo je a Predsjedništvo sredinom oktobra donijelo novu organizaciju prosvjetne službe. Tu je razrađena organizacija i nadležnost prosvjetnih organa od mjesnog NOO do Prosvjetnog odsjeka ZAVNOBiH-a. Tako je Odjeljenje za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a podijeljeno na četiri odsjeka: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajevе, za srednje škole, za narodno prosvjećivanje i za nauku i umjetnost a svaki od njih na nekoliko sekcija. Razrađena je organizacija i nadležnost prosvjetnih organa između oblasnih, okružnih, sreskih i gradskih NOO. Predviđeno je da osnovna škola i dalje radi po programu od tri stupnja, s tim da se prvenstveno upisuju prerasla djeca. Učiteljski tečajevi i dalje su ostali “školske ustanove sve dotle dok se ne riješi pitanje učiteljskog kadra”. Postavljanje učitelja je stavljeno u zadatak oblasnim NOO, a briga o snabdijevanju sreskim NOO preko opštinskih NOO. Predviđeno je “reaktiviranje penzionisanih i otpuštenih učitelja ukoliko su sposobni za rad”, te organizovanje komisije za izradu udžbenika, programa i metodskih uputstava.¹⁴

Organizacija analfabetskih tečajeva stavljena je u nadležnost NOO, uz obavezu da se organizuju i “po gradovima, fabrikama, preduzećima i vojnim jedinicama”. Kurseve za rukovodioce analfabetskih tečajeva trebalo je otvarati svuda gdje je to bilo moguće. Predviđeno je da vjeronauka bude fakultativan predmet, a donošenje odluke o ukidanju konfesionalnih (privatnih) škola odloženo je do konstituisanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-a), jer se smatralo da to pitanje mora biti jedinstveno riješeno u cijeloj zemlji.¹⁵

U ljeto i jesen 1944. godine naglo je proširena mreža osnovnih škola i analfabetskih tečajeva. Prosvjetna djelatnost je sa područja Bosanske krajine zahvatila i druge oslobođene krajeve BiH. Međutim, stalne i oštre borbe koje su vođene onemogućavale su razmah kulturno-prosvjetnog rada, posebno stvaranje osnovnih škola. Oslobođena teritorija se stalno mijenjala tako da je rad NOO orijentisan prevashodno na staranje o vojsci. Ipak, u jesen 1944.

¹³ M. Zaninović, n. čl., 398.

¹⁴ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944, Knj. I*, Sarajevo, 1968, dok. br. 89, 456-464.

¹⁵ M. Zaninović, n. čl., 394; D. Nedeljković, n. čl., 490-491.

godine intenziviran je prosvjetni rad na oslobođenoj teritoriji koja je postajala sve veća. Upravo je tada došlo do donošenja jedinstvenog nastavnog plana i programa, usvojenog od strane predsjedništva ZAVNOBiH-a, a na prijedlog Odjeljenja za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a.¹⁶

Da se sada vratimo obrazovno-odgojnim sadržajima nastave historije iz prvog nastavnog plana i programa za osnovnu školu donijetog decembra 1942. od strane Prosvjetnog odbora IO AVNOJ-a.

Nastavni plan i program za osnovnu školu "ostao je isti kao i prije 6. aprila 1941. godine", osim, kako to u Uputstvu nastavnicima za rad u osnovnim školama stoji "ograničenja za nastavu istorije i zemljopisa". Međutim, kada se suptilnije prouče naznačene izmjene – one se ne odnose samo na ova dva predmeta, već i na nastavu vjeronauke koja je imala biti dobro kontrolisana, te na nastavu maternjeg jezika u III i IV razredu gdje se, kako je naznačeno, "program mijenja utoliko da se čitaju, proučavaju i pismeno obrađuju odabrana štiva i članci izvan čitanke. Izbor članaka za sve razrede vršiti u duhu i smjernicama narodnooslobodilačke borbe".¹⁷ Historija se prema ovom nastavnom planu i programu, izučavala u III (1 čas) i u IV razredu (2 časa sedmično), a sa ciljem "upoznavanja učenika s razvojem naših naroda u prošlosti i *sadašnjosti* (podvukao autor) i vaspitavanje u Narodno-oslobodilačkom-nacionalnom duhu".

Ta obrazovno-odgojna dimenzija u duhu ciljeva NOP-a naglašena je i u IV razredu, posebno kroz dvije posljednje nastavne cjeline:

"16. Propast Jugoslavije (izdaja, razorni rad pete kolone, bjegstvo vlade)",
i

"17. Narodnooslobodilačka borba protiv fašizma-imperijalizma".

O ciljevima nastave historije se dalje kaže:

"- Istorijsko gradivo mora se izučavati na podlozi stroge nacionalne ravnopravnosti, slobode i bratstva svih naroda Jugoslavije ... ;

- ... da u učeniku razvije svijest o zadacima i ciljevima današnje Narodno-oslobodilačke borbe, da naši narodi idu u borbi napred, da nema povratka na staro ... ;

¹⁶ M. Zaninović, n. dj., 403.

¹⁷ *Bihačka republika (4. XI 1942. – 29. I 1943), Druga knjiga*, Zbornik dokumenata, Sarajevo 1965, dok. br. 131, 263-265.

- ... da istakne sile pokretnice kroz historijski razvitak naših naroda u borbi za nacionalnu slobodu, a napose za narodno oslobođenje ispod okova fašizma – imperijalizma ... ;

- ... da Narodnooslobodilačka borba kroz nastavu historije dobije karakterističnu osobenost i vrijednost ... ;

- odbaciti (iz historije) svo ono gradivo što odiše duhom velikosrpskih i svih hegemonističkih težnji za prevlast nad ostalim narodima... Smjer škole je oslobodilačko-antifašistički. Vaspitanje u njoj ima za načelo ‘prosvetnu slobodu’.¹⁸

Evidentno je, dakle, da je politika NOP-a osnovna determinanta zbog koje se, između ostalog, i otvaraju škole, tj. više zbog sadašnjosti nego zbog poznavanja prošlosti.

Znatno kompleksniji, konkrentniji i opširniji je nastavni program iz historije donijet u okviru Nastavnog plana i programa i metodskih uputstava za narodne osnovne škole, koji je usvojio ZAVNOBiH u jesen 1944, a na prijedlog Odjeljenja za narodnu prosvjetu ZAVNOBiH-a na čijem je čelu bio prof. Anto Babić.

Nastavni plan nije izmijenjen. Historija se izučavala u drugom i trećem (završnom) stupnju, a nije izmijenjen ni fond nastavnih sati. Značajno je, međutim, izmijenjen (prije svega proširen) nastavni program. Čak oko 50% sadržaja u oba stupnja (drugom i trećem) se odnosilo na narodnooslobodilačku borbu. To neminovno vodi mnogim ponavljanjima gradiva (iz drugog u trećem stupnju) što je i sa didaktičkog i sa metodološkog stajališta teško opravdati, pa iako se radi o znanjima koja se stiču sistemom koncentričnih krugova.

Osim toga u obrazovno-odgojnu šemu ušli su, s obzirom da se rat bližio kraju, i novi ciljevi nastave historije, a među njima:

“- da odgaja učenike u duhu čuvanja tekovina narodnooslobodilačke borbe;

- da bude osnova za izgradnju nove državne zajednice”, itd. Dakle, ciljevi nastave historije se više ne završavaju ni na sadašnjosti već su usmjereni i ka budućnosti.¹⁹

Ono što bi se sa aspekta historijskog realiteta moglo zamjeriti ovom pro-

¹⁸ Isto.

¹⁹ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944, Knjiga I*, Sarajevo, 1968, dok. br. 168, 712-742.

gramu je sljedeće:

- prenaplašenost uloge NOB-a i NOP-a kako po obimu tako i po sadržini. Po obimu zbog toga što historija koja se stvara zauzima oko 50% sadržaja, a po sadržini što se savremena historija izučava kroz naglašen ideološki pristup: naglašena uloga ličnosti: ne samo Josipa Broza Tita, već i Edvarda Kardelja, Moše Pijade i drugih partijskih i vojnih rukovodilaca, što vodi stvaranju kulta ličnosti;

- prilično površan pristup izučavanju srednjovjekovne i novovjekovne prošlosti BiH (u odnosu na druge južnoslavenske zemlje), pa se npr. Kulinu banu i Kralju Tvrtku pridaje značaj koliko i Lazaru Hrebeljanoviću i Marku Kraljeviću i slično.

3. Poslijeratna partijska ideologizacija nastave i nauke

Ideološka stajališta KPJ/SKJ prema obrazovno-odgojnom procesu, došla su do punog izražaja i u budućnosti – kako je to u naznačenom programu rečeno, tj. za cijelo vrijeme postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine kao njene federalne jedinice. To se manifestovalo kroz favorizovanje sadržaja iz historije radničkog pokreta i NOP-a kako u nastavnim sadržajima iz historije i drugih sadržaja obrazovno-odgojne prirode škola svih nivoa, tako i posebno u oblasti historiografskih istraživanja.

Ideologija i politika su, posebno u prvim poratnim godinama, diktirale nivo i sadržaj obrazovno-odgojnog procesa. Pragmatičnost historiografije je, posebno do sukoba sa SSSR-om, bila okrenuta historijskom iskustvu rukovodeće političke strukture (rukovodstva KPJ), koja je bila pokretač i realizator NOR-a i socijalističke revolucije, naslovljena na neminovnost klasne borbe kao pokretačke društvene snage u pretvaranju klasnog u besklasno društvo. Zadatak historije je bio da afirmativno objasni ulogu tih snaga kao vladajućih struktura (Partije, ličnosti i sl.) u tim procesima, čime je politička i vojna historija postala prioritetna. Pri tome je elita profesionalnih revolucionara usmjeravala i kontrolisala sve segmente obrazovno-odgojne i naučne politike.²⁰

Vremenom se stanje postepeno mijenjalo. Od pobjedničke euforije kojom

²⁰ Azem Kožar, "Neki aspekti političke indokrinacije historije i arhivistike"; *Zbornik radova*, Filozofskog fakulteta, Tuzla, br. 5, Tuzla, 2004, 17.

su obilovali, nastavni planovi i programi iz nastave historije postajali su sve restriktivniji; znatno manje prema tek minuloj revolucionarnoj prošlosti, mnogo više u marginalizovanju značaja nastave historije uopšte, a ponajviše u smanjenju fonda nastavnih sati iz historije. Ove osobenosti očitovale su se u svakoj obrazovno-odgojnoj reformi. Na reformu izvršenu početkom osamdesetih godina 20. stoljeća, kojom je fond sati iz historije u osnovnoj školi smanjen za 30% (sa 350 na 245), a u srednjim školama i do 60% (u gimnaziji 60%, u učiteljskoj školi 50% itd), oštro su reagovali historičari sa prostora Jugoslavije na Osmom kongresu održanom u Aranđelovcu 1983. godine, donijevši posebnu Rezoluciju da se “Ograđuju od onoga što može nastupiti kao posljedica stanja u kojem se istorija našla i kao nastavni predmet i kao nauka”.²¹ Stajališta o teškom stanju u historijskoj nauci Bosne i Hercegovine postajala su sve prisutnija i izraženija među historičarima. Isticana su i na stručnim i naučnim skupovima. Takve ocjene su se čule i na Savjetovanju o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), održanom u Sarajevu 1982. godine, između ostalih i od akademika Nedima Filipovića, podpredsjednika Akademije nauka i umjetnosti BiH,²² te akademika Branislava Đurđeva,²³ akademika Envera

²¹ Galib Šljivo, “Aktuelna pitanja istorijske nauke u Bosni i Hercegovini”; *Opredjeljenja*, br. 15, Sarajevo, 1984, 58-62. Galib Šljivo je u ovo vrijeme bio direktor Instituta za istoriju u Banjoj Luci i predsjednik Društva istoričara Jugoslavije.

²² Akademik Nedim Filipović je u svom pozdravnom govoru na Savjetovanju između ostalog istakao: “... Cilj ovog savjetovanja nije samo formalna kritička analiza postignutog u historiografiji u Bosni i Hercegovini nego je njegovo osnovno težište da se na osnovu postignutog zakorači prema novim, smjelijim rješenjima nekih ukupnih problema historije Bosne i Hercegovine koji su otkako su pokrenuti u nekim slučajevima prije jednog stoljeća ostali u stacionarnom položaju i nisu pomaknuti na jednu kvalitativnu razinu rješenja ... “. (*Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983, 8-9.

²³ Akademik Branislav Đurđev je u diskusiji govoreći o poteškoćama u obradi projekta “Istorija naroda i narodnosti Jugoslavije” između ostalog istakao: “... Predsjedavajući je (u pravilu je to bila osoba politički veoma podobna – primjedba autora) rekao otprilike ovako: To djelo treba da zadovolji javnost svih naroda i narodnosti u našoj zemlji. Taj iskaz me je neprijatno zbunio ... “. Đurđev je govorio i o “ojačalim nacionalističkim stremljenjima u našoj historiografiji” a putem “jačanja nacionalizma u ruhu marksizma”. Govoreći o ulozi historijske nauke u tome on ističe: “Kad je riječ o odnosima među narodima, historijska nauka mora, prije svega, biti kritična i objektivna. I najgore historijske pukotine među narodima objektivnim naučnim objašnjenjem slivaju se u uzajamno razumijevanje ... “. Ocjenjujući stanje i zadatke historijske nauke, on konstatuje: “Danas ima mnogo historijskih djela, navo-

Redžića²⁴ i dr.

Sva ta stajališta o neminovnosti promjene postojećeg stanja oblikovana su u okviru projekta “Izvedbeni projekat društvenog cilja XIII, istraživanje u oblasti istorije”.²⁵ Ona su ostala nominalno opredjeljujuća i obavezujuća za aplikaciju historijske istine: kako kroz naučna istraživanja tako i kroz programske sadržaje nastave historije od osnovne škole do univerziteta. Međutim, i pored nekih pozitivnih pomaka u praksi se uglavnom održavalo prethodno stanje, a što znači da je uticaj politike na historiografiju ostao i dalje prisutan.²⁶

---

dno rađenih sa marksističkih pozicija, koja u pogledu objektivnosti stoje na pozitivističkim pozicijama ... . Problemi bosanskohercegovačke istorije zaista su vrlo teški. Mnogo štošta od ključnog značaja nije još obrađeno, pa čak ni čestito naznačeno ... . Ali, svijest da je istorija nauka i da mora postupati kao nauka znači mnogo. Ko istorijsku nauku svraća s tog puta ne čini uslugu našem društvu”. (*Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983, 125-126).

²⁴ Akademik Enver Redžić je u diskusiji govorio o nizu problema koji opterećuju istorijsku nauku, a o odnosu politike i nauke je između ostalog istakao: “Poznato je da je istorijska nauka u svim društvenim epohama najviše trpjela kada je bila ideologizirana i politizirana. Što je više u istoriografiji ideološkog momenta i političke pragmatike, to je u njoj manje nauke. Stoji ocjena da istoriografija naše socijalističke epohe nije lišena raznih ideoloških pritisaka i opterećenja. Što ih se prije oslobodi, šire će se otvoriti usponu i napretku”. (*Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983, 155). Gotovo 20 godina kasnije akademik Redžić je o ovom istom pitanju između ostalog napisao: “Politika je uvijek znala da nađe i upotrijebi istoričare, kao što je među istoričarima uvijek bilo autora koji su svoje znanje stavljali u temelje date politike. To političke sisteme nije moglo učiniti postojanim, a istoriografiji je nanosilo neprocjenjive štete”. (Enver Redžić, “Istoriografija o ‘muslimanskoj naciji’”, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 29, Sarajevo, 2000, 243).

²⁵ U analizi rezultata bosanskohercegovačke historiografije u ovom projektu se između ostalog kaže: “Do sada osnovna orijentacija u izučavanju istorije Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine bila je na izučavanju ustanka i narodnooslobodilačkog rata. Pod tim se podrazumijeva i narodnooslobodilački pokret, svi oblici njegovog organizovanja i djelovanja, svi vidovi narodnooslobodilačke borbe, kao i elementi socijalističke revolucije. Tim su se bavili i autori koji nisu istoričari po pozivu primjenjujući, sa više ili manje uspjeha, pravila historijske metodologije. Osim toga, ima dosta radova koji sadrže elemente nauke i elemente publicistike. Zato se može reći da jedan dio onoga što znamo o zbivanjima u toku rata 1941-1945. godine nije rezultat naučne verifikacije tih zbivanja”. (*Izvedbeni projekat društvenog cilja XIII – istraživanje u oblasti istorije*, Sarajevo 1986, 315).

²⁶ U nastojanju da kontrolišu i usmjeravaju odgojno-obrazovnu i naučnu politiku, pa i historiografiju, političke vladajuće strukture su pristupile osnivanju niza fakulteta političkih

Zaključak

Obrazovno-odgojna politika Narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine (kao dijela opšte jugoslavenskog pokreta koji je pokrenula i vodila KPJ) u periodu od 1941. do 1945. godine zasnivala se na platformi Narodnooslobodilačkog pokreta o ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu njenih naroda, a na sekularno ateističkoj osnovi. To je u odnosu na prijeratnu monarhističko-jugoslavensku, a naročito na odgojno-obrazovnu politiku Nezavisne Države Hrvatske koja je istovremeno provedena na neoslobodenim prostorima Bosne i Hercegovine, bio radikalniji i kvalitetniji zaokret. Međutim, u ratnoj pobjedničkoj euforiji ona je previše pridavala značaj ulozi i ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta, te ulozi Partije i ličnosti, a dosta površno se odnosila prema drugim sadržajima iz bliže i dalje prošlosti Bosne i Hercegovine. Ove i druge njene osobenosti, dobrim dijelom crpljene i iz iskustava SSSR-a, ponajviše su došle do izražaja u nastavi historije.

Ni poslijeratna (socijalistička) obrazovno-odgojna politika nije se uspjela potpuno osloboditi iz rata naslijeđenih manjkavosti sve do početka osamdesetih godina 20-tog stoljeća, kada su kao rezultat postepenog oslobađanja bosanskohercegovačke historiografije od okova politike i ideologije, oblikovani novi nastavni planovi i programi historije.

SUMMARY

SOME ASPECTS OF THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT'S EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL POLICY ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1941-1945)

The educative and pedagogical politics of National-Liberation Movement in Bosnia and Herzegovina (as a part of Yugoslavian Movement initiated

---

nauka, koji su se većim dijelom bavili političkom historijom, a na način da su kroz druge programe: nastavu marksizma, opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i druge "prepakovali" sopstvena historiografska ideološka stajališta, iznalazeći tako nove oblike za ideologizaciju nauke i društva, što je svakako tema za sebe.

and run by the Communist Party of Yugoslavia) in a period 1941-1945, was based on the idea of National-Liberation Movement, that included: equality, brotherhood and unity of its peoples, established on a secular atheistic basis. When compared to the pre-war monarchically Yugoslavian politics, particularly the educative and pedagogical politics of the Independent country of Croatia that was simultaneously implemented in the unliberated territory of Bosnia and Herzegovina, it was a radical new turning point. However because of the war-winnibg euphoria it attached too much importance to the role and aims of National-Liberation Movement, as well as to the tole of the Party and personality. Its attitude towards orther issues from far and near past of Bosnia and Herzegovina was very superficial. These and other characteristics, mostly obtained from the experience of the Soviet Union, bacame prominent in history lessons. Not even the after-war (socialistic) educative and pedagogical politics managed to get rid of the inherited deficiencies from the ear until the beginning of 1980^s. Then the new curricula of history issues were formed as a result of a gradual process of releasing Bosnian historiography from the shackles of politics and ideology.

(Translated by author)

AUTORI PRILOGA

- **Muhamed Filipović**, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Bistrik 7, 71000 Sarajevo
- **Robert J. Donia**, University of Michigan, Suite 4668, 1080 S. University Ann Arbor MI 48109-1106.
- **Husnija Kamberović**, Institut za istoriju, Sarajevo, Alipašina 9, Bosna i Hercegovina. E-mail: husnijak@bih.net.ba
- **Srđan Milošević**, Nemanjina 42, 11000 Beograd, Srbija. E-mail: tukidid_smil@yahoo.com
- **Marjan Dimitrijević**, Institut za nacionalnu istoriju, Grigor Prlicev 3, p.f. 591, Skopje, Makedonija. E-mail: manali@freemail.com.mk
- **Tea Sindbaek**, Department of History, University of Aarhus Ndr. Ringade, 8000 Aarhus C, Denmark. E-mail: histts@hum.au.dk
- **Max Bergholz**, University of Toronto, Teaching Assistant of History, E-mail: max.bergholz@utoronto.ca
- **Omer Hamzić**, Muse Ćazima Ćatića 18, Gračanica. E-mail: monos@bih.net.ba
- **Ivo Goldstein**, Filozofski fakultet, Odjeljenje za povijest, Ul. Ivana Lučića 3, Zagreb. E-mail: ivo.goldstein@zg.t-com.hr
- **Emily Greble Balić**, Stanford University, Stanford, California. 747 Dolores Street Stanford, CA 94305 USA, E-mail: ebalic@stanford.edu
- **Vera Katz**, Institut za istoriju, Alipašina 9, 71000 Sarajevo. E-mail: vera@lsinter.net
- **Mustafa Memić**, Džemala Bijedića 38/II, 71000 Sarajevo

- **Muharem Kreso**, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Gajev trg 3, 71000 Sarajevo
- **Tomislav Išek**, Institut za istoriju, Alipašina 9, 71000 Sarajevo.
E-mail: nauka@bih.net.ba
- **Sonja Dujmović**, Institut za istoriju, Alipašina 9, 71000 Sarajevo.
E-mail: makaso@lsinter.net
- **Mina Kujović**, Arhiv Bosne i Hercegovine, Reisa Džemaludina Čauševića, 6, Sarajevo
- **Azem Kožar**, Filozofski fakultet, ul. M. Fizovića br. 6, Tuzla, Bosna i Hercegovina

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA 3

---

*60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA
– KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE*

(ZBORNIK RADOVA)

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod rezimea na engleski:

Emily Greble Balić

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Štampa:

DES Sarajevo

Za štampariju:

Džemal Bašić

Sarajevo, 2006.

ISBN 9958-9642-7-9